

ПРАВОВА ОСВІТА ТА НАУКА В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ (КІНЕЦЬ XIX-XX СТ.)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
Факультет політології та права

**ПРАВОВА ОСВІТА ТА НАУКА
В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ХХ СТ.)**

Монографія

*За редакцією
доктора історичних наук, професора
Б. І. Андрусишина*

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2019

УДК 372:34+34-027.21]:94(477)“18/19”

А 66

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 1 від 06 вересня 2017 року)*

**За редакцією
доктора історичних наук, професора
Б. І. Андрусишина**

Рецензенти: **С. Г. Стеценко**, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник начальника Інституту кримінально-виконавчої служби;
Н. М. Пархоменко, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Авторський колектив: **Б. І. Андрусишин** (п. 2.1, 2.2, 2.3),
А. М. Гуз (п. 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6, 1.7),
О. В. Токарчук (п. 3.1, 3.2, 3.3, 3.4),
С. І. Шитий (п. 4.1, 4.2, 4.3).

А 66 **Правова освіта та наука в українському державотворенні (кінець ХІХ – ХХ ст.)** : монографія / за ред. Б. І. Андрусишина. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – 308 с.

У колективній монографії розглянуто комплекс питань, пов'язаних з багатогранністю і системністю актуальних проблеми сучасного стану розвитку юридичної науки та освіти в Україні, а також їх визначний і багато в чому вирішальний вплив на становлення і розвиток української національної державності. Зокрема, висвітлюються теоретико-правові та історико-юридичні основи виникнення, становлення та розвитку юридичної освіти і науки в Україні у контексті становлення, інституціалізації, відновлення і розбудови України як правової, незалежної і демократичної держави. На основі історико-правового і теоретико-юридичного аналізу простежено структурно-логічний зв'язок між рівнем розвитку юридичної освіти і науки в Україні і рівнем розвитку української державності.

Видання включає результати досліджень представників колективу кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М. П. Драгоманова.

Робота розрахована на науковців, аспірантів, магістрів та здобувачів вищої освіти юридичного та педагогічного профілів, а також широке коло читачів, що цікавляться зазначеними проблемами.

УДК 372:34+34-027.21]:94(477)“18/19”

ISBN 978-966-931-208-2

© Авторський колектив, 2019

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 6

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ ЗЕМСТВ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.

1.1. Запровадження земської початкової освіти
на території України
у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. 12

1.2. Діяльність земських установ України
з впровадження у початкові школи рідної мови
у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. 24

1.3. Розвиток бібліотечної справи земськими установами
на території України
у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. 34

1.4. Фінансування освіти земськими установами
на території України
у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. 41

1.5. Становлення та розвиток земських музеїв
на території України
у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. 50

1.6. Підготовка земствами педагогічних кадрів
для освітніх установ на території України
у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. 62

1.7. Увіковічення пам'яті визначних діячів
української культури земствами України
на початку ХХ ст. 67

РОЗДІЛ 2
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ
У ДЕРЖАВНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ
(1914–1921 рр.)

- 2.1. Політико-правова модель розвитку України
у суспільно-політичній думці
кінця ХІХ – початку ХХ ст. 73
- 2.2. Українське державотворення періоду
Першої світової війни на сторінках
історичної художньої літератури 85
- 2.3. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах
Української Народної Республіки доби
Української національно-демократичної революції
1917–1921 рр. 108

РОЗДІЛ 3
ДЕРЖАВНИЦЬКІ КОНЦЕПЦІЇ
У НАУКОВИХ ПОШУКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
В 20-30-х рр. ХХ ст.

- 3.1. Правове становище та основні осередки
громадсько-політичної, культурницької діяльності
української еміграції між двома світовими війнами 139
- 3.2. Повалення царизму, революційні та юридичні основи
відновлення української державності
в історико-правовій літературі вчених діаспори
20-30-х рр. ХХ ст. 174
- 3.3. Проблеми правового стану української державності
та політичних відносин в історико-правовій думці
українських учених-правників 208
- 3.4. Теоретичні засади взаємодії держави і права
в концепціях українських інтелектуалів у зарубіжжі 255

РОЗДІЛ 4
ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
ВІД КЕРІВНИКІВ ОСВІТНЬОГО ВІДОМСТВА
ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

4.1. Становлення освітнього відомства УНР періоду УЦР і його роль у розбудові української державності.....	266
4.2. Особистий внесок І. М. Стешенка у розбудову системи органів виконавчої влади у галузі ..	276
4.3. Політико-правові концепції В. К. Прокоповича щодо розвитку системи державних органів управління освітою і функціонування вищих органів виконавчої влади в цілому	298
Відомості про авторів	307

Передмова

Україна пододала довгий шлях власного державотворення. У цьому процесі зусилля державотворців були покладені не лише на створення державних інституцій, органів публічної влади, визначенні територій, а й розвитку власних культурних цінностей. Адже відомо, що держави можна завойовувати, приєднувати, розділяти, руйнувати, а знищити їх культурні надбання практично неможливо, навіть коли органи публічної влади перестають існувати. В сучасній світовій історії є дуже багато прикладів, коли держави виникали, існували і зникали, але ті культурні надбання, які були створені народами цих держав продовжують існувати вічно. Найважливішим елементом державотворення є людина. Людина і культурні цінності, ось, що залишається головним в додержавному та державному будівництві кожного народу.

Беззаперечно важливе значення в державному будівництві відіграють два джерела культурного життя кожної країни – освіта та наука. Автори цього монографічного дослідження пропонують читачу власний погляд на роль правової освіти та науки в українському державотворенні (кінець XIX – XX ст.), а також безпосередніх представників цих процесів. Чому саме цей період обрано для нашого дослідження? Насамперед тому, що в другій половині XIX – на початку XX століття українська культура переживала складні часи. Оскільки це період бездержав'я. Українські землі були у складі різних імперій, які не завжди сприяли

розвитку її культурного життя. Але саме в цей період, перебуваючи в тіні імперій, культурне життя України дало поштовх відродженню державного будівництва у 1917–1921 рр. ХХ ст.

Всьому цьому сприяла діяльність визначних діячів українських земських установ, які раніше в контексті діяльності земств Російської імперії, радянською історіографією розглядалися тим механізмом, який поширював на території України все російське. Насправді, саме земства, які діяли на території України виступали за поширення на її терени рідної мови, культури, дбали про збереження історичної української культурної спадщини. Неодноразово ці питання піднімали: М. Корф, І. Шраг, О. Русов, М. Савицький, П. Зелений, В. Тарновський, М. Галаган, та ін.

Разом з тим, українськими громадськими діячами і вченими в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. вироблено низку соціально-політичних проектів з проблем відродження державного життя українського народу. Спільним для них було те, що становлення державності мало передувати потужним рухом народу за соціальне і духовне відродження України на істино демократичній основі. Саме в цей період в українській суспільно-політичній думці тривав пошук шляхів національного і соціального визволення українського народу.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. з'являються дослідження проникнуті новими науковими ідеями, які за умов ускладненої світовою війною та політичною боротьбою соціально-економічної ситуації, окреслили шляхи виходу з кризи, використовуючи здобутки світового економічного та соціального прогресу. Саме ці наукові теорії були взяті за основу творцями та учасниками Української

національно-демократичної революції 1917–1921 рр. і боротьбі за незалежну Українську державу. Зокрема, на початку ХХ ст. поширення набувають праці: М. Туган-Барановського, Є. Слуцького, П. Ляшенка, В. Левитського, В. Косинського, О. Миклашевського, М. Птуха, О. Русова та багато інших вчених.

Перша світова війна принесла тяжкі втрати. Війна принесла Україні величезні страждання тваруїни, оскільки воєнні дії велися безпосередньо на її території. Ця війна вплинула на всі аспекти життя воюючих країн, болісно зачепила всі суспільні відносини, залишила слід особливо в економіці тих регіонів, де вирували воєнні дії – Галичині, Буковині, Волині, Поділлі. Людські жертви, понівечені життя людей, підірвана економіка, але все це з іншого боку дало поштовх багатьом письменникам створити самобутні художні твори, які створили драматичну сторінку української літератури. На сторінках художніх творів висвітлено низку проблем воюючих сторін, але на перше місце вперше на початку ХХ ст. виходить людина і її бачення тодішнього світу й горнила війни.

Очевидно, закономірним є те, що саме з тих, солдатів і старшин, які пройшли дорогами Великої війни, формувалися не лише військові, але й інші елементи державного механізму у роки УНР, Гетьманату, ЗУНР.

Вище згадані події значною мірою вплинули на культурно-освітнє життя, на організацію та функціонування загалом національної держави в 1917–1921 рр. Адже особливістю Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. стало намагання побудувати свою національну державність у правовому полі. Теоретичні засади такої державності були сформовані ще до початку

революції у конституційних проектах М. Драгоманова, М. Міхновського, С. Дністрянського, М. Грушевського та деяких інших авторів.

В період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. були багато в чому розв'язані питання соціально-політичної бази діяльності органів управління освітою УНР доби Української Центральної Ради, стала відчутною активна громадська позиція професійних учительських об'єднань і організацій, політичну підтримку розвитку національної освіти надали партії більшості, сформованої в УНР. Все це сприяло ухваленню освітнього законодавства відповідно до потреб суспільно-політичного життя й українському державотворенні.

У всьому світі культура виступає одним із найважливіших складників соціального розвитку, привносить у життя держав певну духовність. У сучасній науці теорії права культура уявляється у трьох її нерозривно пов'язаних аспектах: способів соціокультурної діяльності людини, результатів цієї діяльності та ступеня розвиненості особистості.

Існує зв'язок права і культури, оскільки право є вагомою частиною загальнолюдської культури. Право визначає і специфічний вид загальної культури – правову культуру. Держава для культури відіграє важливу роль, оскільки держава забезпечує загальносоціальні функції (підтримання правопорядку, захист населення, регулювання найважливіших систем функціонування суспільства), вони є найважливішою передумовою культури, без чого суспільство потрапляє під владу локальних сил і місцевих інтересів. Держава виступає як важливий “замовник” і “спонсор”, підтримуючи культурну діяльність або надання привілеїв. Таким чином,

культура і держава є тісно пов'язаними поняттями, які доповнюють один одного.

Варто зазначити, що культуротворчі процеси Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. сприяли українському державотворенню. З іншого боку, українське державотворення сприяло розвитку українських культурних цінностей.

Українське питання цього періоду було піднято не лише на її території. Українська еміграція активно поширює ідею самостійності України за її межами. Серед української еміграції панували різні погляди, проте, їх об'єднувала спільна ворожість до більшовизму, що, на їх глибоке переконання, був виключно російським продуктом, нав'язаним Україні. На рубежі 20–30 рр. ХХ ст. визначилися основні центри зосередження української еміграції в країнах Європи. Саме вони стали осередками розвитку української правової думки за межами України, і саме їхня діяльність нагадувала про існування українського народу.

Українські інтелектуали у зарубіжжі не полишали думок про відновлення об'єднаної суверенної держави. В еміграційний період розвиток української державно-правової думки пов'язувався з діяльністю різноманітних організацій за кордоном, провідні діячі яких були активними учасниками революційних подій. У своїй державотворчій, культурницькій діяльності, вони, крім внутрішньополітичного вирішення українського питання, під яким розумівся цілий ряд проблем, пов'язаних з багатовіковою боротьбою народу за власну державу, мали зважати на зовнішньополітичні чинники. Роки в еміграції дали можливість ученим зрозуміти в чому власне були прорахунки при побудові держави, а це дає змогу не

повторити їх, коли сьогодні наступив відповідальний історичний момент у державотворенні.

Після поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. ідеї української державності розвивалися, науковцями громадсько-політичними діячами та українською молоддю, яка не змирилася з таким становищем, продовжила вести боротьбу за Українську незалежну державу і втілювалися в історико-правовій літературі вчених діаспори 20-30-х рр. ХХ ст., в історико-правовій думці українських учених-правників, в повстанському русі УВО, ОУН, УПА в 20-50 рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ 1

РОЛЬ ЗЕМСТВ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.

Гуз А. М.

1.1. Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Паростки початкової освіти на території України знаходимо за часів Київської Русі [1, с. 41]. Особливо вона розвивається в козацькому середовищі [2, с. 115]. В Гетьманській Україні також була розвинена початкова освіта [3, с. 84]. Козаки вважали питанням честі давати освіту своїм дітям. Арабський вчений Павло Алепський, проїхавши Україною в 1652 році, писав: “по всій землі... козаків ми помітили прекрасну рису, що розпалила наш подив: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи, крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх тинятися на вулиці невігласами”. В кінці ХVІІІ ст. Україна остаточно втрачає

залишки автономного устрою. На її території запроваджується кріпосне право. На цей період доводиться і занепад народної освіти. З відсутністю української держави не було й державної освіти українською мовою. Царизм дуже швидко витіснив зі шкіл українську мову, багато навчальних закладів припиняє своє існування. Пріоритет початкової освіти в Україні до другої половини XIX століття належав церкві, існували й приватні школи. Натомість з другої половини XIX століття царизм, швидко поширює на територію України початкову освіту російською мовою, підтримуючи створення земських початкових шкіл.

Проблеми діяльності земських установ активно досліджували російські вчені: В. В. Гармиза, К. Ф. Шацилло, Н. М. Пирумова та ін. За останнє двадцятиріччя українськими вченими (А. І. Лохматова, О. І. Мармазова, А. А. Гапієнко, А. М. Катренко, О. М. Обметко та ін.) зроблено значний крок у дослідження різних напрямів діяльності земств. Однак питання запровадження земськими установами загальної початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджені побіжно.

З огляду на сучасний розвиток української освіти, зазначимо, що проблеми запровадження земськими установами загальної початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. є актуальними. Досвід їх розв'язання земствами може бути корисним і у наш час. Вдамося до спроби розкрити особливості запровадження земськими установами початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

14 червня 1864 року видано “Положення про початкові народні училища” [4, с. 47]. Воно дозволяло відкривати й утримувати початкові народні школи громадським організаціям, приватним особам, але ставило ці навчальні заклади під контроль повітових і губернських училищних рад. У їх склад входили директори училищ, представники від земств, місцевої адміністрації і духівництва. Це “Положення” провадило три типи початкових шкіл, які створили

Міністерство народної освіти (міністерські), земства (земські), церковнопарафіяльні.

Згідно з “Положення про губернські й повітові земські установи” від 1 січня 1864 року земству не було дано широких прав у освітній діяльності, а дозволено “піклуватися про розвиток заходів народної освіти й переважно в господарчому напрямку й участь у завідуванні, утриманні на рахунок земства шкіл та інших навчальних закладів” [5, с. 2]. “Положення про губернські й повітові земські установи” не забороняло й не регулювало діяльності земств у галузі початкової народної освіти. Земства мали право піднімати клопотання перед Міністерством народної освіти й фінансово сприяти відкриттю шкіл, або розвивати господарчу частину школи. Втручатися у педагогічний процес шкіл земствам було заборонено. Держава не покладала на них роль відбудовника початкової освіти, але вийшло так, що як органи місцевого самоврядування, земства самостійно втручаються у позавизначені їм функції у цій галузі. Завдяки активній діяльності цих установ початкова освіта в Російській імперії і в Україні стає всенародною [6, с. 51].

З початку своєї діяльності, в галузі початкової освіти, земство поділило функції за зразком: повітові земства брали на себе утримання учителів та забезпечення учнів підручниками й посібниками, а губернські видавали лише позики для будівництва шкільних споруд. Крім того, повітові земства підтримували переважно початкову освіту, а губернські – середню. У перші роки земської діяльності велика роль відводилась сільським громадам, які будували й ремонтували шкільні приміщення, забезпечували опалення й обслуговували потреби школи.

Проблеми щодо розподілу функцій між повітовими й губернськими земствами в галузі народної освіти розглядали на своїх засіданнях з самого початку діяльності низка українських земств.

У 1866 році на першому засіданні Катеринославського губернського земства, відомий педагог М. Корф, зазначав: “Освіта має скласти найважливішу потребу всієї держави й

всього суспільства, які й повинні про неї піклуватися, і чим більше освічена й розвинута маса, тим вигідніше для права власності й громадського порядку, на яких будується державне життя” [7, с. 23]. Сам барон вважав, що в “у справі народної освіти повинні брати участь держава, земство й волосні громади”. “Земство повинно займатися підготовкою вчителів, але йому не зручно на свій рахунок будувати школи. Земству необхідно постачати школи хорошими вчителями, покращити по можливості стан цих учителів й підтримувати в школах гарне викладання”.

Як уже зазначалося, відповідно до “Положення про повітові й губернські земські установи” 1864 року, земства не мали права практично впливати на шкільні програми, складати й пропонувати власні. Не могли вони впливати й на структуру уроку. Робити цього їм не дозволяли урядові установи, адже в такому випадку до народних шкіл могли потрапити прогресивні ідеї. “Положення” 1864 року визначило земству піклуватися про розвиток заходів народної освіти, й переважно в господарчому напрямку, приймати участь в утриманні на рахунок земств шкіл й інших навчальних закладів [5, с. 2]. У земських колах існували програми, але міністерства не дозволяли їх впроваджувати. Частка вини того, що земські установи не могли розвивати навчально-виховний процес, лежить і на самих земствах. Адже центром діяльності народна освіта стає не одразу. Починаючи з перших земських зборів ці установи стараються не зачіпати освітню галузь. Більшість земських зібрань висловлюються за необхідність підняття народної освіти державою та громадами, тобто фактично відмовляються від розвитку початкової освіти..

Однак з часом, земства починають активно розвивати освітню галузь. Найпоширенішою формою земської діяльності в галузі народної освіти стали клопотання, які піднімали земські зібрання перед урядом і міністерствами [8, с. 407]. Земські клопотання у цій галузі можна розділити на декілька груп [9, с. 4].

Дуже часто вони піднімали клопотання перед Міністерством народної освіти про відкриття земських шкіл. Цих клопотань є більшість і переважна більшість їх задовольнялися з тими

умовами, що земство брало на своє утримання ці школи й діяло відповідно до вимог “Положення про повітові й губернські земські установи” 1 січня 1864 року, а також встановлених правил запропонованих “Положенням про початкові народні училища” від 14 червня 1864 року [10, арк. 4-7].

Друга група земських клопотань пов'язана із запровадженням загальної народної освіти в тих місцях, де є школа, а потім і для всього населення [11, с. 5]. Одне з перших земств, яке підняло клопотання про загальну освіту, було Полтавське губернське, в 1867 році [9, с. 15]. Інші земства України також розглядали подібні клопотання [9, с. 20]. Проти загальної початкової освіти виступив барон М. Корф, який вважав, що ще рано впроваджувати в життя цю ідею, адже в школах не вистачало педагогічних кадрів [12, с. 74]. Земські установи прийняли точку зору барона, й клопотання про загальну освіту не піднімалися аж до 90-х років XIX століття. На початку XX століття цими установами знову піднімається питання загальної освіти. Самими земствами були розроблені перші проекти закону про введення загальної освіти в 1903 році В. Фармаковським і в 1904 році І. Куламініним [13, с. 15-18]. Вони не були підтримані земствами, крім того, війна з Японією зупинила хід їх обговорення. Ці проекти відіграли значну роль при підготовці міністерського законопроекту.

Підняті земствами клопотання і запропоновані проекти були покладені в основу законопроекту Міністерства народної освіти, яке в 1906 році визнало, що питання про загальну початкову освіту було їм розроблено під впливом земств [14, с. 95]. Тобто, земству належить головна заслуга в розробці проекту й впровадженні загальної початкової освіти серед населення.

Під тиском земських установ Міністерство народної освіти в 1906 році знову приступає до розгляду цього питання. 20 лютого 1907 року в Державну думу внесений законопроекти “Про введення загальної освіти в Російській імперії”; “Про асигнування із казни за кошторисом 1907 року 5,5 млн. карбованців на початкову освіту” [15, с. 34-37]. Дума 3 червня 1907 року була розпущена так і не давши законопроектам силу

закону. В основу законопроекту від 20 лютого 1907 року входили такі положення: всі діти обох статей повинні мати можливість пройти повний курс навчання у правильно організованій школі; під правильно організованою школою розумілася школа з 4-річним курсом із 50 учнями на одного вчителя; кожна школа повинна обслуговувати район не більше 3 верст; вікові групи, 8-11 років; земства й міста, які приступали до введення загальної освіти на основі проектів ухвалених міністерством могли отримувати допомогу в розмірі 360 рублів на вчителя і 60 рублів на заочника; загальна освіта повинна бути безкоштовною; строк її введення встановлювався на протязі 10 років, земства могли його скоротити; організація і завідування початковою школою передавалось органам місцевого самоврядування під керівництвом і наглядом Міністерства народної освіти [13, с. 12-24]. Таким чином, із запропонованих урядом законопроектів, які практично розробили земства, випливає, що початкова освіта повинна бути загальна, безкоштовна для всіх дітей. Так земські установи хотіли позбавитись неписьменності серед народу.

Міністерство народної освіти внесло 1 листопада 1907 року на розгляд Державної думи законопроекти: “Про введення загальної початкової освіти” і “Про надання 6 млн. карбованців на потреби народної освіти для загальної початкової”. Перший законопроект було відхилено. Другий – отримав силу закону 3 травня 1908 року. Переглядаючи ці положення видно, що вони повторювали практику земств, яка була вироблена в 90-х роках і приймалась ними при створенні початкових шкіл. Більш того, ряд земств, починаючи з кінця ХІХ століття, самостійно розробляють проекти й розпочали впроваджувати загальну освіту в губерніях.

Весь час при введенні загальної початкової освіти земства керувалися лише законопроектами. Закони від 3 травня 1908 року, 10 червня 1909 року, 14 червня 1910 року, 9 травня 1911 року, 13 червня 1912 року збільшували кредит на потреби народної освіти до 39 000 000 карбованців, а законопроект про

загальну початкову освіту до 1913 року не був прийнятий Державною думою.

Земства самостійно приступили до введення загальної народної освіти. І саме їх проекти були перейняті більшовиками й успішно впроваджувалися ними в життя. До 1913 року всі земства України приступили до введення загальної початкової освіти.

Численну групу земських клопотань складають ті, які пов'язані з розширенням їх діяльності у педагогічно-виховній сфері. Ще в 1868 році Дніпровське земство постановило запросити попечителя народних шкіл. Уряд не одразу дозволив запровадити цю посаду. Лише завдяки земським клопотанням у 70-ті роки це питання було вирішено й земствам дозволяється назначати попечителя шкіл. У 1869 році введений інститут інспекторів народних шкіл, який підтримувався земством.

Разом із питанням розширення початкової народної освіти земства розробляють і питання створення програм у цій галузі. Єлісаветградське земство в 1868 році вперше піднімає питання про розширення програми початкової школи. Це звісно не задовольняло Міністерство народної освіти. Однією із причин, яка спонукала уряд запровадити нове “Положення про початкові народні училища” від 25 травня 1874 року став тиск земств і їх самостійне втручання в педагогічний процес. Уряду необхідно було обмежити ці дії земських установ [16, с. 230]. Цим документом педагогічний бік шкільної справи перекладено на училищні ради губерній і повітів, в які обиралися два представники від земства. Училищні ради самостійно обирали голів.

Відповідно до “Положення” від 25 травня 1874 року посада інспектора народних училищ перейменовувалась у посаду директора, якому призначалася допомога із двох інспекторів на губернію [16, с. 230]. Школи повинні були створювати в народі релігійні й моральні почуття, а також розповсюджувати початкові та корисні знання [16, с. 226]. Щоб відкрити училище необхідний був дозвіл інспектора й згода голови повітової училищної ради [16, с. 227]. Училищна рада могла закрити школу, в разі безпорядку, або в тому разі, якщо визнавала

шкідливі напрямки в навчанні [16, с. 230]. Загальна турбота про завідування потребами населення у початковій освіті передавалась маршалкам дворянства [16, с. 230], а навчальною частиною на дирекцію та інспекцію [17, с. 174]. Головуючий у губернській училищній раді став губернський маршалок дворянства, а у випадку його відсутності – директор народних училищ. У повітовому – відповідно маршалок дворян повіту й інспектор народних училищ. Таким чином земствам, які несли основний тягар у господарчій частині початкової школи, нове “Положення” нічого не дозволено робити в педагогічній.

“Положення” від 25 травня 1874 року було піддане критиці багатьма земствами [17, с. 175]. Слід зазначити, що як реакція на нього, стало найпередовіша й найпрогресивніша на той час вимога Чернігівського повітового земства. Воно підняло в 1881 році клопотання про передачу сільських шкіл у повне розпорядження земства й про викладання у них українською мовою. Клопотання Чернігівського – підтримало Херсонське [18, с. 76]. Чернігівське губернське також засудило це “Положення”. На думку комісії губернського земства воно проникнуте духом недовіри до земств та громад і підпорядковує їх дії чіткому й нічим не спричиненому контролю бюрократії, які діють поза земством [9, с. 35-36]. У 1882 році Єлісаветградське земство клопотало про реорганізацію училищних рад [9, с. 37-38]. Воно пропонувало, що рада повинна складатися із всього складу управи, дільничних членів, які обираються земством у необмеженій кількості, постійних членів, інспектора народних училищ й представників дворянства.

Земства не змирилися з “Положенням” 1874 року, яке усувало їх від управління школою. В Україні спостерігаються навіть відкриті зіткнення земців із представниками адміністрації, у 1877 році в Бердянському повіті. Саме цей повіт Херсонської губернії робив найбільший внесок у розвиток народної освіти губернії. Через те, що інспектор М. Гарусов вів себе некоректно у відношенні до школи й управи, він був звільнений з посади, генерал-губернатором Є. Тотлебенем. У

1882 році подібний конфлікт мав місце й у Єлісаветградському повіті між земською управою та інспектором.

Міністерство народної освіти й Міністерство внутрішніх справ вирішило зробити новий хід проти земської школи у 80-х роках. Було висунуто концепцію, що початкова школа повинна навчити лише писати й читати молитви, а цим могло зайнятися духівництво, таким чином усунути земство від освіти. В кінці 70-х на початку 80-х років у цих установах висунутий проект про заміну земської школи церковною [17, с. 176]. Циркуляром від 9 вересня 1888 року за № 5655, граф Д. Толстой звернувся до земства з пропозицією передати школи духівництву [19, с. 14]. Українські земства, в своїй більшості, продовжували утримувати школи не передаючи їх духівництву. В 90-ті роки земствами піднімається питання загальної і розвитку позашкільної освіти. Характерне посилення ролі губернських земств у галузі народної освіти, залучення до роботи “третього елемента”, організація бюро, шкільних комісій.

У 1890–1895 роках більшість губернських земств об'єднуються із повітовими й працюють над розвитком початкової освіти. Діяльність земств направлена на заміну “Положення” 25 травня 1874 року виправдала себе. Підняті ними клопотання тиснули на уряд і на законодавчі органи. Це привело, в свою чергу, до перегляду та змін цього “Положення”.

У 1910 році Державна дума розглянула нове “Положення про початкові училища” [20, с. 20]. Цей проект відрізнявся від “Положення” 25 травня 1874 року. За його змістом нові училища, які створювалися земствами, відкривалися з дозволу того, хто його утримував і зобов'язувався у семиденний термін сповістити повітській училищній раді [20, с. 20]. В повітах, де були земські установи, але відсутні маршалки дворян, голови повітових училищних рад обиралися земствами на 3 роки [20, с. 20]. В нове “Положення” також увійшли частини закону від 26 березня 1907 року “Про колегіальні шкільні попечительства”, закону від 3 травня 1908 року “Про умови утримання учнів у школах, які користуються державною допомогою” [21, с. 182]. Таким чином ми спостерігаємо, як

земські клопотання частково вплинули на дії уряду, направлені на створення нового “Положення” згідно якого земству й земській школі надавалося більше прав. Це привело до активного відкриття земствами шкіл, особливо в період після 1910 року. Велика заслуга в цьому належить і реформаторському курсу П. Столипіна [22, с. 56].

Повітові земства енергійно розробляють проекти шкільних мереж, активніше приймають участь в утриманні шкіл, звільнюючи громади від господарчих затрат. У результаті цього число шкіл в 1895–1914 роках швидко росте, від 2458 земських шкіл у 1894 році до 3898 у 1905 році й до 7082 шкіл у 1914 році.

Можна виділити й ряд інших груп клопотань, які піднімали земства в галузі народної освіти [9, с. 25-43].

Розвивали земства й середню освіту. У середніх навчальних закладах вони готували спеціалістів. На утримання стипендіатів витрачають суми грошей. Найбільше на реальні училища, потім жіночі гімназії і прогімназії й чоловічі гімназії. У 1903 році губернські земства на середні навчальні заклади витратили: Катеринославське – 15,1% затрат на народну освіту, Полтавське – 19,1%, Таврійське – 10,3%, Харківське – 4,4%, Херсонське – 4,7%, Чернігівське – 21,3% [17, с. 509-511]. Земство ставило перед собою завдання про розширення власної мережі середньої освіти [23, с. 47].

Таким чином, важливим джерелом розвитку народної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ століття стали земства [24]. Варто зазначити, що земства робили все для того, щоб початкова народна освіта стала загальною в імперії. Розвивати народну освіту їм доводилося весь час у боротьбі з урядом. Земські клопотання впливали на дії уряду. Він відповідно реагував на ці вимоги. Завдяки земським клопотанням уряд приступив до розробки положень загальної освіти, до змін “Положення” 14 червня 1864 року, й “Положення” 25 травня 1874 року. Успіхи земств в народній освіті були досягнуті завдяки великим фінансовим витратам на цю галузь. У 1871 році земства України на народну освіту витратили лише 353200 карбованців, а в 1913 році вже 22149700 карбованців. Тобто, витрати за цей період зросли в

62,7 рази. В 1871 році затрати на народну освіту склали 11,8% загального бюджету, а в 1913 році 31,8%. В окремих губерніях вони були значно вищі.

Основними земськими затратами в галузі народної освіти були витрати на початкову освіту, що привело до швидкого зростання кількості шкіл. На 1914 рік земства утримували 7082 початкові школи, в яких навчалась переважна більшість дітей, які відвідували школу. З кожним роком збільшувалось кількість місць в земських школах.

Разом з цим варто зазначити, що зростання мережі земських початкових шкіл мало впливало на розвиток писемності в українському середовищі, адже ці установи поширюють на територію України початкову освіту російською мовою. Такими заходами уряд Російської імперії скоріше хотів викоренити на теренах України її самобутню народну культуру, мову, освіту. Можемо також констатувати, що це були перші заходи в політиці русифікації українських територій. І тільки окремі поодинокі земства на території України виступали за розвиток української мови в початкових школах. Однак їх вимоги залишилися поза увагою уряду Російської імперії.

Список використаних джерел:

1. *Біднов В.* Школа і освіта на Україні // Українська культура / за загал. ред. Д. Антоновича. – Київ, 1993. – С. 40-41.
2. *Січинський В.* Чужинці про Україну / В. Січинський. – Київ, 1992. – С. 112-184.
3. *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке / А. Лазаревский // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82-89.
4. *Борисенко В.* Борьба демократических сил за народную школу на Украине в 60-90-х гг. 19 ст. / В. Борисенко. – Київ, 1980. – С. 47.
5. Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург : Изд-е. 2-е., 1867. – Т. 39. – № 404457. – С. 2-3.
6. *Корф П.* Ближайшие нужды местного управления / П. Корф. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 51.

7. *Корф Н.* Доклад губернскому земскому собранию по народному образованию // Журналы заседаний Екатеринославских губернских земских собраний / Н. Корф. – Екатеринославль, 1867. – С. 23.
8. *Веселовский Б.* История земств / Б. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. 3. – С. 403-706.
9. *Карышев Н.* Земские ходатайства / Н. Карышев. – Москва, 1902. – С. 1-43.
10. Центральный державный історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІА України в м. Києві.). – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 654. – Арк. 2-51.
11. О введении обязательного обучения по ходатайствам земских собраний // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 3. – С. 5.
12. *Корф Н.* Об обязательном обучении / Н. Корф // Вестник Европы. – 1872. – № 1. – С. 74.
13. *Чижевский П.* Всеобщее образование и земство / П. Чижевский. – СПб., 1910. – С. 15-21.
14. *Веселовский Б.* История земств/ Б. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1911. – Т.4. – С. 95.
15. *Веселовский Б.* Государственная Дума и всеобщее обучение/ Б. Веселовский // Современный мир.– 1911. – № 1. – С. 31-64.
16. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства народного образования. – 1874. – Август. – С. 230-236
17. *Веселовский Б.* История земств/ Б. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1911. – Т.2. – С. 174-175; 509-511.
18. *Калениченко Н., Ильченко Ж.* Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України/ Н. Калениченко, Ж. Ильченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72-81.
19. Циркуляры Министерства народного просвещения // Сборник Херсонского земства. – 1889. – №2. – С.14.
20. Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России. – СПб., 1910. – Вип.– 4. – С. 20.
21. Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1910. Изд. 3-е. – Т.27. – № 29027. – С. 182.
22. *Аверх А.* Столыпин и Третья дума/ А. Аверх. – М., 1968. – С. 54-60.
23. *Щерба В.* Земство и средняя школа / В. Щерба// Саратовская земская неделя. – 1904. – № 3. – С. 47.
24. ЦДІА України в м. Києві. – КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 62. – Ч.1.– Арк. 100; Спр. 74.– Арк. 2-5; Спр.75. – Арк. 33; Спр.78. – Арк. 140-174.

1.2. Діяльність земських установ України з впровадження у початкові школи рідної мови у другій половині XIX – початку XX ст.

Питання впровадження української мови в навчальних закладах, державних установах України є дискусійним останні 24 років, рівно стільки, скільки наша держава є незалежною. Очевидно, що причини того, що українська мова в нашій державі є “пасербицею” варто шукати не лише у нашому тоталітарному минулому XX ст., а й в XIX ст., коли імперський уряд Росії боровся з усім українським на теренах України різноманітними доступними йому методами. Створені на території України в XIX ст. земства, не підкоряючись царській владі робили спробу відстояти питання викладання рідною мовою в початковій школі.

До початку 90-х років XX ст. це питання в українській історіографії майже не досліджувалося. Питання впровадження навчання рідною мовою в народній школі України вперше детально розпочали досліджувати на початку 90-х років XX ст. [1]. З середини 90-х років XX ст. проведено низку досліджень присвячену просвітницькій та культурно-освітній діяльності земських установ України [2]. Разом з цим, зазначимо, що окремі аспекти окресленого нами питання залишилися поза увагою українських дослідників. Саме тому метою дослідження є висвітлення специфіки впровадження рідної мови у початкові навчальні заклади земськими установами України. Основним завданням запропонованого дослідження є пошук ефективних форм та методів упровадження рідної мови у навчальні заклади земськими установами України.

Серцем кожної культури й кожного народу є його мова [3]. Саме мова сприяє розвитку свідомості, освіти, науки, вихованню – тому без чого не може жити жоден народ. Заборона української мови, літератури, а також преси й друку

українською мовою в 70-х роках ХІХ ст. боляче відображалися на освіті народу і на розвитку української культури [4, с. 45]. Цю проблему, як ніхто інший, розуміли в земських установах України. Земства вимагали в уряді повернення української мови до початкової школи. Піднімаючи клопотання перед урядовими установами Земства України постійно вимагали дозволу викладання в початковій школі рідною мовою і постійно були в опозиції до уряду, коли розглядалося це питання [5]. Насамперед, варто зазначити, що провадити викладання українською мовою в першому класі початкової школи робилося з педагогічних міркувань, адже писемність в українських школах була нижчою, ніж в імперії взагалі. Тому з метою підвищення писемності народу земствами пропонувалося запровадити викладання у першому класі в школах України рідною мовою. Передові земські діячі розуміли, що сільське населення в повсякденному житті спілкувалося рідною мовою. Дітей, які приходили до початкової школи, заставляли розмовляти російською, адже в навчальному процесі вона була найбільш уживаною.

Питання повернення української мови до початкової школи піднімали перед російським урядом члени “Старої Громади”, окремі громадські діячі [6]. Цю ідею у 80-х роках підхопили земства. Тобто, вона не була суто земською, а виникла в громадсько-політичному русі України в другій половині ХІХ століття [7]. Земства жорстко ставили питання рідної мови перед Міністерством народної освіти та перед урядом. На нашу думку земства чимало робили для відродження української. Головною формою діяльності у цій сфері стали земські клопотання. Земства не мали права відкрито впливати на дії уряду. Навпаки, вони повинні були виконувати те, що їм визначав закон. Однак, питання рідної мови піднімається серед земських діячів і в земських зібраннях.

З 70-х років ХІХ століття боротьбу за українську мову, за право на її існування повели гласні Борзенського та Чернігівського земств, тобто, одразу після заборони її урядом [8]. При обговоренні доповіді В. Хижнякова, гласний М. Константинович запропонував підняти клопотання перед

урядом про право викладати в народних школах рідною мовою. Він підкреслював, що учні, які приходять до школи, повинні спочатку вивчати рідну мову. Була прийнята пропозиція й піднято клопотання перед Міністерством народної освіти, яке однак не було задоволене [9]. Питання відродження української мови пов'язувалося з низьким рівнем писемності населення. В 1880 році Чернігівське губернське земство підняло клопотання про дозвіл викладати в народних школах рідною мовою [8]. На сесії 1881 року створено особливу шкільну комісію, яка 26 січня 1881 року запропонувала спеціальну доповідь [9]. Ця комісія висловила за те, щоб при створенні шкіл враховувалися етнографічні особливості населення, на якій мові вести викладання, складання навчального матеріалу і книг. Комісія підкреслювала, що навчання не на рідній мові, веде до напівосвіти, та водночас до розриву зв'язку між сім'єю і школою. Члени комісії висловилися за те, щоб рідна мова стала метою початкової освіти. В своєму висновку вони запропонували звернутися до уряду з клопотанням про допущення рідної мови в школи і про дозвіл видавати підручники рідною мовою [8, с. 185-189]. Більшість гласних Чернігівських губернських зборів погодились із тією думкою, що результати навчання стануть задовільними тоді, коли в початковій школі викладання буде вестися українською мовою. Того ж року, за ініціативою з'їзду народних вчителів, організованого М. Корфом, Херсонське губернське земство порушило клопотання перед урядом [10]. М. Корф, будучи вже відомим в імперії педагогом, також вважав, що результати освіти будуть вагомішими, якщо в школах викладання буде вестися рідною мовою [11]. Починаючи з 1893 року і по 1900 рік гласний Чернігівських губернських земських зборів І. Шраг систематично на засіданнях земських зборів робив доповіді про стан народної освіти. В них він просив земські збори звернутися до уряду з клопотанням, головними вимогами якого були: про допущення викладання рідної мови в школі; про дозвіл видавати підручники і книги рідною мовою; про допуск книг рідною мовою у шкільні бібліотеки [8, с. 185-189].

Варто зазначити, що пропозиції І. Шрага були занадто сміливі й далекоглядні. Однак земське зібрання після обговорення доповіді й пропозицій вирішило, що кінцевою метою народної школи повинно бути поставлено вивчення російської мови. Губернська управа пропонувала підняти клопотання про допуск рідної мови в школи Чернігівської губернії як допоміжної при вивченні російської [8, с. 192].

Земська управа робила спробу дати оцінку стану книжкової продукції українською мовою. Вивчивши питання книгодрукування вона дійшла висновку, що за звітом “Біблійського товариства” за 1889 рік Святе Письмо поширювалося у різних частинах Російської імперії 70 мовами та діалектами, не було його тільки українською. Хоча територія, на якій жило більшість українського населення, близька до площі Австро-Угорщини, Франції та Німеччини й мала 17 мільйонів населення. Саме тому другу пропозицію І. Шрага земські збори прийняли цілком. Третю пропозицію управа конкретизувала й розширила. Вона вважала, що книги українською мовою повинні допускатися не лише в шкільні бібліотеки, а й в сільські й усі інші, особливо Святе Письмо [8, с. 192].

Комісія з питань народної освіти й земська управа вирішили підняти клопотання перед урядом про відміну заборони вживати українську мову в школах й про дозвіл учителям викладати уроки рідною мовою [8, с. 192-193]. У 1898 році Борзенське повітове земське зібрання підняло клопотання перед урядом про дозвіл впровадження у школах українських книг і дозвіл викладати рідною мовою. Його ініціатором був І. Шраг, гласний земських зборів цього повіту. Обговоривши всі питання української мови в губернії, управа запропонувала губернським земським зборам підняти клопотання перед урядом в такому порядку:

- 1) про відміну заборони вживати при навчанні в школах Чернігівської губернії рідну мову і про дозвіл учителям народних шкіл користуватися рідною мовою при поясненні матеріалу;

2) про відміну обмежень для видання книг педагогічного, науково-популярного і художнього характеру українською мовою;

3) про дозвіл книг українською мовою в школи й сільські бібліотеки на загальних умовах [8, с. 194-195].

Земські збори заслухали виступи з цього питання гласних: В. Максимовського, В. Хижнякова, І. Шрага, О. Русова, М. Савицького і постановили: погодитись із висновками комісії та підтримали пропозицію підняти в установленому порядку клопотання перед Міністерством народної освіти. Підняте клопотання у 1900 році також задоволене не було. Хоча воно вплинуло на дії міністерства, яке в 1906 році частково виконує вимоги Чернігівського земства [11, с. 39].

Таким чином, ми спостерігаємо, як на протязі понад 20 років в земському зібранні Чернігівської губернії ведеться боротьба за збереження рідної мови й поширення літератури українською мовою.

Слід зазначити, що подібну роботу вели земства Полтавської, Херсонської та Харківської губерній [12, с. 8]. Точніше, в тих місцевостях, де більшість населення розмовляли українською мовою.

Питання застосування народної мови в школах розглядали неодноразово земства Таврійської губернії. У 1895 році гласний Єлисаветградського повіту П. Зелений присвятив доповідь проблемі рідної мови в школі [10, с. 10-16]. Він вважав, що головною причиною, яка гальмує роботу народних шкіл є ігнорування місцевих мов [13, с. 52]. Пізніше, будучи міським головою в Одесі, П. Зелений подав на розгляд думи доповідь, в якій доводив, що вчителям дуже тяжко навчати українських дітей за російським букварем, оскільки малоросійська дитина не може одразу зрозуміти слів зрозумілих для дитини великороса [1, с. 73]. Міська дума Одеси також порушила перед Міністерством народної освіти клопотання про “скасування заборони українського слова”, “про необхідність дозволу хоча б пояснень вчителів українською мовою, якщо немає можливості вести в школах все викладання малоросійською мовою”. Однак з боку міністерств не було ніякої реакції. Земства півдня

України, крім зазначеної вимоги, підтримували звернення “малоросійських” земств, які піднімали клопотання про запровадження у школах української мови і літератури.

Питання про впровадження української мови в народних школах піднімалося на зборах Полтавського губернського земства в доповіді В. Леонтовича [12, с. 7]. Пропозиції В. Леонтовича прийняли земські збори й у 1904 році постановили порушити перед Міністерством народної освіти клопотання про надання земствам права вводити до шкільного курсу українську мову [14, с. 31-32]. В 1905 році, дбаючи про вільний розвиток українського слова і літератури, Полтавське земство постановило прохати про скасування указу 1876 року. В піднятому клопотанні воно заявило про необхідність допуску українських книжок в бібліотеки на рівні з московськими [15, с. 3]. Земські збори в цьому ж році ухвалили рішення організувати конкурс на кращий підручник з сільського господарства українською мовою, видавати земську газету російською і українською мовами, й вивчати українську мову як окремий предмет.

З'їзд Полтавських губернських учителів, який відбувся 21 грудня – 6 січня 1905 року, постановив, що “предметом викладання в школах України повинна бути українська мова, а російська викладатися окремо”. З'їзд висловився також за “дозвіл друкувати книжки для українських шкіл і для дітей-підлітків видавати часописи рідною мовою”. З метою покращання мовних навиків з української мови, з'їзд постановив “читати літом для учителів лекції з української мови, історії української літератури, історії України”. Крім того, навчальні заклади, які готували вчителів для шкіл, повинні були ввести предмет з української літератури та історії.

У 1906 році на засіданні Херсонських губернських земських зборів гласні висунули пропозицію про викладання в школах тією мовою, якою розмовляє переважна більшість населення місцевості. [16, с. 3]. В цьому ж році повітові земства Харківщини звернулися до уряду з клопотанням про впровадження української мови в школах [17, с. 7].

Отже, незважаючи на те, що земству закон дозволяв виконувати лише господарчі функції у народній освіті, вони на протязі другої половини ХІХ – початку ХХ століття зверталися з клопотаннями до уряду з проханням дозволити навчання у початкових школах рідною мовою. Особлива заслуга в цьому належить Полтавському, Чернігівському та Олександрійському земствам.

Слід зазначити, що земські клопотання, підняті перед Міністерством народної освіти й урядом, не знайшли підтримки. Вони були відхилені. Однак той тиск, який чинили українські земства на ці установи, дав позитивні результати, російський уряд змушений був іти на поступки [18, с. 11]. В 1906 році він відмінив указ 1876 року про заборону української мови [11, с. 23]. Сприяла цьому й активна діяльність земських установ України.

Особлива надія в земських діячів і в народу України покладалася на депутатів ІІІ Державної Думи. Представники всіх станів у цій Думі від українських територій внесли в осібну комісію заяву 33-х, щоб “у початковій школі викладання йшло українською мовою” [19, с. 2]. У 1908 році 37 членів ІІІ Державної думи розробили законопроект про мову навчання в початкових школах з “малоруським” населенням і внесли в Думу [20, с. 36-39]. В чотирьох його пунктах йшлося про те, що від 1908/1909 навчального року в початковій школі вводиться навчання рідною мовою [21, с. 2]. Комісія Державної Думи в справі народної освіти визнала, що в тих місцях, де живуть “іногородці”, які мають “письменство і літературу”, в школах можна навчати дітей місцевою мовою. Полякам, литовцям, латишам та іншим дозволили навчати дітей в школах рідною мовою. Однак, товариш міністра народної освіти Г. Ульянов виступив проти законопроекту 37 депутатів. Він вважав, що російська й українські мови подібні, і немає необхідності окремо запроваджувати на території України викладання у народних школах української мови. Таким чином, українцям і білорусам вживати рідну мову в школах продовжували забороняти [11, с. 23].

Навіть і після цього земства України не здалися. Вони продовжували вести боротьбу за впровадження в школах рідної мови. Це підтвердив Загальноземський з'їзд з питань народної освіти, який проходив у Москві в 1911 році. На ньому знову було підняте питання рідної мови [22, с. 59]. Найбільш змістовними доповідями про навчання в початкових школах рідною мовою на з'їзді було дві: редакційна від журналу "Світло" та від Полтавського земства, яку представляв В. Русинов. Доповідач від "Світла", аналізуючи стан освіти в школах України, прийшов до висновку, що діти-українці в російських школах поставлені в такі умови, які не відповідають вимогам педагогіки [13, с. 56-58].

Справу навчання рідною мовою в народних школах відстоював на Загальноземському з'їзді В. Русинов. Він вважав, що дітей України необхідно обов'язково навчати рідною мовою, оскільки від цього залежить майбутнє українського народу і його культури. Заборона вживати українську мову в школах веде до гальмування просвітницького розвитку українського народу [23, с. 43-44]. Оборонцями української мови на з'їзді були й інші земські діячі. З'їзд прийняв постанову про те, щоб у шкільних районах з переважним іншомовним населенням було допущено викладати в першому класі початкової школи рідною мовою. Однак цей пункт залишився на папері.

Питання української мови було порушено і на інших з'їздах [1, с. 78]. Питання про навчання рідною мовою та про написання українських підручників піднімалося відомими земськими діячами В. Дзюбинським, І. Лучицьким, М. Сендерко, а також під час роботи IV Державної Думи. Справа викладання рідною мовою в початкових школах не зрушилося з місця й до 1914 року залишалася не вирішеною.

З огляду на викладене зазначимо, що питання збереження й впровадження рідної мови неодноразово піднімалося в земських зібраннях України. Вирішити його земства не змогли, бо їх діяльність була поставлена у вузькі законодавчі рамки. Відповідно до "Положення про повітові та губернські земські установи" 1864 року їм не було надано такого права, а максимально на що вони мали право – це піднімати

клопотання перед урядовими установами. Клопотання стали основною формою боротьби за впровадження української мови у навчальні заклади. Безперечно, що клопотання, які піднімали земства, змушували царський уряд до дій. Він відповідно реагував з найбільшою вигодою для себе. Цим і відзначається опозиційність українських земств. Загальні політичні обставини були не сприятливі для вирішення проблеми української мови. Піднімаючи питання відродження української мови в початковій школі, земства вимагали лише її впровадження в школах з метою покращення писемності, виходячи з педагогічних міркувань. Вони визнавали російську мову як державну і пропонували викладати рідною мовою в першому класі. Мова у земських зібраннях України не була політичною заручницею. Крім того, земства вимагали дозволити друкувати книги рідною мовою й дозволу утримання книг цією мовою в бібліотеках усіх типів. Разом з цим, осторонь шкільної справи земство не стояло, а у межах своєї компетенції сприяло відродженню рідної мови в народних школах. Це є особливістю у діяльності українських земств. У цьому й полягає специфіка впровадження української мови у початкові навчальні заклади земськими установами України.

Список використаних джерел:

1. *Калениченко Н., Ільченко Ж.* Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України / Н. Калениченко, Ж. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 78.
2. *Гапієнко А.* Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Гапієнко; НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 1999. – 19 с.; *Захарова І.* Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Захарова; НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 2002. – 20 с.; *Мінц М.* Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Мінц; Запорізь. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
3. *Ушинский К.* Собрание педагогических сочинений / К. Ушинский. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 201-202.
4. *Савченко Ф.* Заборона українства в 1876 році / Ф. Савченко. – Харків, Київ, 1930. – 415 с.

5. *Моргун О.* Українські діячі в земствах / *О. Моргун* // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 58.
6. *Драгоманов М.* Народні школи на Україні / *М. Драгоманов.* – Женева, 1877. – С. 38-39.
7. *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років / *І. Житецький* // Україна. – 1928. – № 1-2. – С. 93-94.
8. Доклад гласного *И. Шрага* и ходатайство *Борзенского земства* о допущении в народные школы народного языка / *Журналы заседаний Черниговского губернского земства.* – Чернигов, 1901. – С. 181-195.
9. Доклад *В. Хижнякова* о народном образовании в *Черниговской губернии* / *Журналы заседаний Черниговского губернского земства.* – Чернигов, 1881. – С. 201-206.
10. *Капп А.* К вопросу о народном языке в школе / *А. Капп* // Вестник Таврического земства. – 1904. – № 16-17. – С. 15.
11. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу / *М. Грушевський.* – Київ, 1991. – С. 17.
12. *Леонтович В.* К вопросу о составлении учебников для сельских школ *Полтавской губернии* / *В. Леонтович.* – Полтава, 1901. – С. 8.
13. *Русова С.* Справа народної освіти на Україні / *С. Русова* // Світло. – 1911. – Вересень. – С. 52.
14. Документи, известия, заметки // *Киевская старина.* – 1905. – № 1. – С. 31-32.
15. До *Полтавського губерньського земства* // *Рідний край.* – 1906. – № 2. – С. 3.
16. К вопросу о программе начальной школы // *Сборник Херсонского земства.* – 1906. – № 1. – С. 1, 2.
17. Прохання про заведення української мови в школах // *Рідний край.* – 1907. – № 7. – С. 7.
18. *Сунцов М.* Про заборону української мови / *М. Сунцов* // *Рідний край.* – 1906. – № 14. – С. 11.
19. Заява депутатів про українську мову // *Рідний край.* – 1907. – № 8. – С. 2.
20. *Русова С.* Українські земства в справі заведення народної освіти / *С. Русова* // *Світло.* – 1911. – Листопад. – С. 36-39.
21. Заява 37 членів *Державної думи* про заведення української мови в початкових школах України // *Рідний край.* – 1908. – № 15. – С. 2.
22. *Гетьманчук Я.* Наші сподівання / *Я. Гетьманчук* // *Світло.* – 1911. – № 4. – С. 59.
23. *Русова С.* Загальноземський з'їзд в справах народної освіти / *С. Русова* // *Світло.* – 1911. – № 9. – С. 43-44.

1.3. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Неозброєним оком помітно, що останнім часом у нашій державі приділяється недостатньо уваги бібліотечній справі та розвитку бібліотек. У міській місцевості ці просвітницькі заклади “виживають” за рахунок різноманітних “додаткових” послуг. Натомість сільські бібліотеки приречені на вимирання. І не лише через недостатню увагу і підтримку влади, а й з багатьох інших причин, які не є предметом нашого дослідження. Разом з цим, в другій половині XIX – початку XX століття земські установи на території України сприяли створенню цих без сумніву важливих просвітницьких закладів. Саме тому досвід їх створення та утримання, на наш погляд, заслуговує на вивчення сучасниками з метою здобуття відповідного досвіду для його поширення в наш час. Тому дослідження проблем запровадження бібліотечної справи серед населення України в другій половині XIX – початку XX століття є актуальним як з практичної, так і з наукової точок зору. З огляду на викладене, метою нашого дослідження є аналіз розвитку бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – початку XX століття. Основним завданням нашої роботи є розкриття специфіки становлення та діяльності різних типів земських бібліотек на території України.

Останніми роками проведено низку наукових досліджень, які засвідчили, що інтерес до діяльності земств у сучасній українській історичній науці не згасає [1]. Сучасники звертаються до різних напрямів діяльності земств. Окреслені нами проблеми ще не знайшли повною мірою висвітлення на сторінках наукових видань.

Просвітницьку діяльністю серед населення України в другій половині XIX – початку XX століття здійснювали створенні за участю земських установ і за їх підтримки земські

бібліотеки. Головним завданням цих просвітницьких закладів було поширення популярної, художньої літератури та знань серед народу.

Земські бібліотеки ми розділяємо на ті, які відкривалися: при школах; при книгосховищах; при управах; при музеях; при громадських організаціях. Кожна із них виконувала певну функцію. Відрізнялися вони й змістом та обсягом фондів. Дослідження показує, що земські бібліотеки при управах, при музеях та книгосховищах мали багатші книжкові фонди. В них влада допускала більше дозволених каталогом Міністерства народної освіти книг ніж у шкільні бібліотеки [2]. В особливий тип можна виділити земську бібліотеку-читальню, яка будувалася і утримувалася земствами в селах у окремих приміщеннях. На чолі цієї бібліотеки стояв завідувач, в той час, як завідувач бібліотеки при школах і інших установах, суміщав цю посаду з основною. На території України у досліджуваний період утримання бібліотек-читалень і поповнення фондів велось земськими установами й громадами [3].

У другій половині XIX століття земства активно відкривали бібліотеки при земських початкових школах. Це був перший етап у народно-бібліотечній справі – відкриття земствами шкільних бібліотек, які обслуговували не лише учнів земських шкіл, а й доросле населення. Діяльність цих бібліотек санкціонувалася Міністерством народної освіти. Циркуляр Міністерства народної освіти від 1864 року визначив роль шкільних бібліотек на селі [4, арк. 22-23]. Цим просвітницьким закладам дозволялося видавати книги всьому дорослому населенню при умові видачі книг додому і не в навчальний час. Необхідність шкільних учнівських бібліотек була дуже великою. Вони допомагали учням у позашкільному навчанні.

Створення бібліотек при земських початкових школах розпочинається з 70-х років XIX ст. В цей період земства вводять у склад учнівських бібліотек книги, які призначались для читання дорослому населенню [5, арк. 41].

Клопотання про відкриття бібліотек при земських школах підняли повітові та губернські земства України. Серед них: Суражське, Чернігівське [3, арк. 22-23], Конотопське,

Мглинське [5, арк. 41], Хорольське та інші [5, арк. 40-42]. Ці клопотання були задоволені Міністерством народної освіти, яке дозволило відкрити земствам бібліотеки.

Перелік книг, які дозволялося тримати в бібліотеках з кожним роком змінювався [6]. Часто книги, які пропонував затверджений владою каталог, не задовольняли доросле населення. Тому, з кінця 70-х років земські установи відкривають новий тип земської бібліотеки – спеціальну народну бібліотеку [7]. Ці бібліотеки підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ і мали необмежені права в підборі книг, особливо із середини 80-х років починається швидке зростання бібліотек і Міністерство внутрішніх справ вводить каталог народних бібліотек. З 1884 року народні бібліотеки повинні були рахуватися із списком вилючених із обігу 193 назв книг і 10-ти періодичних видань [8].

15 травня 1890 року виходять правила про народні бібліотеки-читальні [9]. Згідно цих правил вчений комітет Міністерства народної освіти одержував право визначати, які книги повинні бути допущені до використання в безкоштовних бібліотеках-читальнях. Із загальної кількості книг, які були на книжковому ринку, в народні бібліотеки були допущені лише 10%, причому, значна частина книг з цієї цифри була релігійного й патріотичного змісту. Крім того, в таких бібліотеках могли зберігатися лише книги російською мовою. Таким чином, в тяжке становище були поставлені бібліотеки в місцевостях з переважно неросійським населенням. Однак і за таких умов земські бібліотеки продовжують розвиватись. На цей період припадає широка хвиля земських клопотань про відміну правил 15 травня 1890 року [9, арк. 147].

В 1894 році Імператорське Вільне Економічне Товариство звернулось до всіх повітових і губернських земських зборів з пропозицією надати матеріальну підтримку земствам при відкритті народних бібліотек. Воно виділяло по 250 карбованців на бібліотеку при умові забезпечення приміщення для бібліотеки й засобів для господарських затрат на утримання. Ініціативу “Товариства” прийняли низка земств. В результаті цього було відкрито 110 бібліотек [8].

На 90-ті роки XIX ст. припадає найбільша кількість відкритих земствами бібліотек-читалень. На цей період доводиться і хвиля клопотань, пов'язаних з відміною правил 1890 року, які були скасовані лише в грудні 1905 року [8]. Просвітницька діяльність земських бібліотек обмежувалася Міністерством внутрішніх справ та Міністерством народної освіти. Однак у бібліотечній справі земства набули значних успіхів. У Херсонській губернії перші земські бібліотеки виникають при школах, у 1875 році [10]. В 80-90-ті роки процес відкриття бібліотек у повітах губерній продовжуються і на 1891 рік при кожній школі діяла бібліотека. В 1897 році, була відкрита бібліотека при Одеській земській управі [10]. В 1908 році в Херсонській губернії діяло 121 бібліотеки-читальні, які утримувало земство [11].

В 1910 році на утриманні земств Херсонської губернії перебувало 136 бібліотек-читалень [12]. На 1914 рік – 211 земських бібліотек, з них 21,8%, або 46 з читальнями, решта 165 або 78,2% – без читалень [13]. Зазначена кількість бібліотек обслуговувала 2 290 754 жителів. Тобто на одну земську бібліотеку припадало 10 856 жителів і 255,2 квадратних версти [13].

Земства Катеринославської губернії перші суми на розвиток народно-бібліотечної справи виділяли з 1895 року, коли починають з'являтися перші народні бібліотеки в губернії [14]. З кожним роком земства посилюють свою активність при відкритті бібліотек [15]. На 1 січня 1906 року в губернії нараховуємо 106 земських бібліотек [16].

Активний процес створення земських безкоштовних бібліотек-читалень характерний і для Харківської губернії [17]. На 1910 рік в земських губерніях України діяли: в Таврійській – 154 земські бібліотеки [18], в Херсонській – 1367, у Полтавській – 2868, у Харківській – 5771 [19]. У 1913 році в Харківській губернії існувало 787 народні бібліотеки, на які земство витратило 43 350 карбованців [20].

Зростання кількості земських читалень сприяло ширшому обсягу просвітницької діяльності. Дуже вплинули на розвиток земської бібліотечної справи заходи уряду. По-перше, в 1905 році відмінено обмежений бібліотечний каталог [21]. По-друге,

Загальноземський з'їзд у Москві визнав позашкільну освіту не менш цінною, ніж шкільну, висловився за розробку земствами бібліотечних мереж [22].

Основною формою просвітницької діяльності земських бібліотек-читалень було поширення знань серед населення через книгу. Тобто, необхідно було залучити якомога більше читачів до бібліотеки. З цією метою земства щорічно поповнювали фонди, витрачаючи кошти на закупівлю нових книг. Земські бібліотечні каталоги так порядкувались, щоб інтерес до книги проявляли і дорослі, і діти. Крім того, книги видавались додому, або їх читали в читальнях безкоштовно. Це був вагомий крок земських установ при поширенні знань серед народу, а саме безкоштовність освіти.

Ще однією формою просвітницької діяльності земських установ стали лекції. Їх теми були різноманітні й розраховані на різних людей. Проводячи лекції, земства ставили за мету поширення знань серед народу. Тому доповіді присвячувались сільськогосподарським, медичним, науковим питанням. Ця форма просвітницької діяльності відіграла велику роль. Адже підняті в доповідях питання стосувались шкідливого впливу алкоголізму на здоров'я людини, боротьбі й запобіганню епідеміям, агрономічних знань тощо. Просвітницька діяльність земських бібліотек зосереджувалась навколо завідуючого бібліотекою. Він дуже часто пропонував читачам книги, вів бесіди в читальнях.

Широкий розвиток народно-бібліотечної справи починається з другої половини 90-х років, коли більшість земств переходить до нової форми роботи. Вони починають відкривати бібліотеки окремо від шкіл. Головна незручність бібліотек, заснованих при школах, була тою, що вони могли відкриватись лише з дозволу Міністерства народної освіти, тоді як відкриття бібліотек, окремо від шкіл, потребувало лише дозволу місцевого губернатора. Зі шкільної бібліотеки книжки видавались лише додому, читання в самій бібліотеці не дозволялось. Каталог книг для бібліотек при школах дозволяв дуже обмежену кількість книг, в них допускались виключно книги для дитячого читання. Бібліотеки-читальні

користувалися іншим каталогом книг. У цьому й була їх перевага. Крім того, на чолі бібліотеки-читальні стояв завідуючий, а шкільною бібліотекою часто керував учитель. Він повинен був готуватися до уроків і бібліотека, його, як господаря, не цікавила. Більшість учителів від'їздили із сіл на час літніх канікул, і весь час бібліотека була закрита. Тому більшість земств визнають найбільш змістовним тип народної бібліотеки-читальні, які будуються окремо від школи. За утримання читалень і постачання їх книжками відповідали земства й сільські громади в такій послідовності: приміщення для читальні, опалення, освітлення і прислуга відносились на рахунок сільських громад, для яких влаштовувалась читальня; утримання бібліотекарів і щорічне поповнення читалень книгами – на рахунок земства повіту, а постачання нових комплектів книг – на рахунок губернського земства. В середньому на одну бібліотеку земства затрачали від 60 до 180 карбованців і на поповнення читалень книгами від 30 до 80 карбованців на рік [23].

Важливою віхою в бібліотечній просвіті став перший Загальноросійський з'їзд з бібліотечної справи, який проходив з 1 по 7 червня 1911 року в Санкт-Петербурзі. На цьому з'їзді були присутні 26 представників бібліотечної справи України, а всього були присутні 346 делегатів [23]. Після з'їзду бібліотечна мережа розвивається ще більш масштабно.

Разом з цим, в 1912 році правила 1890 року про бібліотеки-читальні знову застосовуються у відношенні до народних бібліотек, які знаходились у шкільних приміщеннях. Згідно цих правил народні бібліотеки вводились у вузькі рамки міністерського каталогу. Подібне ставлення урядових установ до культурно-просвітницької діяльності земств носило подвійний характер: Міністерство народної освіти боялося, що до земських бібліотек-читалень потраплять заборонені книги, через які велась агітація боротьби з існуючим ладом, а також засуджувалося російське самодержавство. Крім того, влада й Міністерство слідкували за тим щоб до земських бібліотек не потрапили книги українською мовою.

Таким чином варто зазначити, що земські установи зробили вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи на території України у другій половині XIX – початку XX століття. Бібліотеки, які відкривали земські установи України сприяли просвіті населення, підвищували його освітній і культурний рівень.

Список використаних джерел:

1. *Гапієнко А. А.* Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. А. Гапієнко ; НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 1999. – 19 с.; *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. І. Мармазова ; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.; *Кузовова Н. М.* Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Кузовова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с.; *Миколаєнко І. М.* Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І. М. Миколаєнко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 20 с.; *Бакуменко О. О.* Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.) : моногр. / О. О. Бакуменко. – Харків : Колорит, 2006. – 171 с.
2. *Чарнолуський В.* Земство и народное образование / В. Чарнолуський // Русская школа. – 1910. – № 10. – С. 37-40.
3. Народное образование в России. – Москва, 1914. – С. 214.
4. ЦДА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр.1. – Арк. 22-23.
5. ЦДА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр.73. – Арк. 41.
6. Решение ученого комитета Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – № 1. – С. 42.
7. ЦДА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 35. – Спр. 732. – Арк. 1-10.
8. *Серополко С.* Земство и народно-библиотечное дело // Школа и жизнь. – 1914. – № 1. – С. 10.
9. ЦДА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 37. – Арк. 146.
10. Исторический обзор деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы : в 3 т. – Херсон, 1906. – Т. 3. – С. 85.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 91. – Оп. 2. – Спр. 962-987.
12. Народное образование в Херсонской губернии. – Херсон, 1912. – С. 180-183.

13. Краткий обзор внешкольного образования в Херсонской губернии за 1914 год. – Херсон, 1916. – С. 4.
14. Доклад губернской земской управы о народных читальнях. – Екатеринослав, 1896. – С. 2-5.
15. *Аракчеева Н.* Библиотеки в Екатеринославской губернии // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 29. – С. 860-870.
16. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. – Екатеринослав, 1905. – С. 65.
17. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 70. – Арк. 2-11.
18. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1426. – Арк. 24.
19. Доклады Харьковской губернской земской управы. – Харків, 1911. – С. 115-138.
20. Доклады Харьковской губернской земской управы. – Харків, 1912. – С. 119-123.
21. Доклад о положении библиотек во всех уездах и о разработке вопросов об упорядочении и развитии дела, а также обеспечении возможности действовать библиотекам в будущем. – Харьков, 1914. – С. 2.
22. Постановления 1-го Общеземского съезда. – Москва, 1911. – С. 164.
23. Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 73-76.

1.4. Фінансування освіти земськими установами на території України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Одне із значних місць в історії України, що входила до складу Російської імперії, зайняло земство, яке вводилось царським урядом у другій половині ХІХ століття. Запровадження земств в Україні, як і в імперії в цілому, вносило деякі зміни в систему державного управління на місцях. У зв'язку з цим вивчення історії земств представляє інтерес з точки зору соціально-економічного, суспільного й особливо культурного розвитку, ролі земської діяльності в цьому напрямку.

Проблеми діяльності земських установ активно досліджували російські вчені: В. В. Гармиза, К. Ф. Шацилло, Н. М. Пирумова та ін. За останнє двадцятиріччя українськими вченими (А. І. Лохматова, О. І. Мармазова, А. А. Гапієнко, А. М. Катренко, О. М. Обметко та ін.) зроблено значний крок у дослідження різних напрямів діяльності земств. Однак питання фінансування народної освіти земствами України досліджені побіжно.

З огляду на сучасний розвиток української освіти, зазначимо, що проблеми фінансування земствами освіти є актуальними. Досвід їх розв'язання земствами може бути корисним і у наш час. У запропонованому дослідженні вдамося до спроби прослідкувати кошториси українських земств, особливо у частині витрат на народну освіту, а також з'ясувати чи вплинула фінансова підтримка народної освіти на розвиток мережі початкової освіти.

Фінансування освіти було однією з найважливіших форм земської діяльності в галузі народної освіти. Завдяки йому дуже швидко зросла мережа земських шкіл. Відомо, що будівництво будь-якої споруди потребує певного часу, праці й головне затрат. Земства, відкриваючи школи, несли основні витрати при їх утриманні. Кожна земська школа потребувала сум на персонал, навчальні посібники, підручники, ремонт, освітлення, опалення. Гроші, які мали земства, досягалися за рахунок обкладання податком землі й нерухомості. Головні збори йшли від податку на землю. Характерною особливістю є те, що податок з селянської землі був вищим ніж із поміщицької [1, с. 10]. У 1885 році з кожної десятини поміщицької землі податок складав 12,9 копійок, а з надільної 17,7 копійок [1, с. 11]. Слід зазначити, що фінансування у галузі народної освіти не стосується виключно однієї початкової, середньої, вищої освіти тощо. Земства під ним у цій галузі розуміли все, що стосується просвіти серед народу й об'єднували в одну статтю під заголовком на "народну освіту". Окремо виділяли параграфами фінанси на початкову, середню та вищу освіту й інші напрямки.

При спорудженні школи повітові та губернські земства частину затрат брали на власний рахунок, а частину цих затрат брали громади. Останні, переважно відповідали за опалення, освітлення. Частина земств утримувала школи на власний рахунок. Прикладом в Україні є Переяславське повітове земство, яке до 1 січня 1890 року утримує народні школи на власний рахунок, а з 1890 року фінансують разом із громадами. Причому, це співвідношення було таке: 3/4 затрат земських, а 1/4 – сільських громад [2, арк. 9].

Спочатку земства виділяли гроші на освіту без вивчення майбутнього предмету затрат. У Херсонській губернії усі повітові земства, крім Єлісаветградського, виділили певні суми на початкові школи в 1865 році. Навіть губернське несло витрати більші за Олександрівське, Одеське, Єлісаветградське повітові [3, с. 203-209]. Це було єдине губернське земство, яке затрачало більше грошей на початкову освіту ніж повітові. Спочатку земства витрачали малі суми на освіту у порівнянні з іншими предметами затрат. У 1877 році земства Херсонської губернії витратили на народну освіту лише 14,5% загальних затрат, в 1886 році 15% [4, с. 30]. У 1905 році на народну освіту ними витрачено 27,6% свого бюджету, а в 1910 – 30,1%. На початку ХХ століття земства губернії збільшують свої витрати на початкову освіту в порівнянні з усіма затратами на народну освіту. У 1912 році земства Херсонської губернії на початкову освіту витратили 52,7% загальних затрат на народну освіту [3, с. 203-206].

Слід відзначити, що витрати на народну освіту з кожним роком збільшували усі земські установи на території України. (Див. таблицю.)

Губернії	Роки											
	11871	11876	11880	11890	11895	11901	11903	11910	1911	1912	1913	1914
Суми затрат (в тис. руб)												
Катеринославська	40,9	112,8	146,8	187,3	231,6	650,3	737,3	1768,0	2628,5	3051,1	4224,0	5259,0
Полтавська	32,2	153,2	244,3	374,5	465,6	764,5	918,5	2474,0	3636,6	4551,2	5508,1	5335,5
Таврійська	69,9	158,6	241,1	249,8	249,8	587,5	646,9	1105,0	1309,9	1756,3	1944,6	2360,6
Харківська	57,6	152,5	178,5	279,6	79,6	765,9	903,3	2396,0	2644,6	3728,6	4300,4	5239,0
Херсонська	88,1	158,3	196,1	303,8	303,8	654,5	731,7	2425,0	2546,7	3004,3	3522,1	3850,2
Чернігівська	64,5	156,6	181,3	257,6	257,6	555,1	683,5	1880,0	1996,4	2250,4	2650,5	3046,1
Україна всього (6 губерній)	353,2	892,0	1188,7	1652,6	2137,0	3977,8	4621,2	12048,0	14762,7	18341,8	22149,7	25090,8

Якщо порівняти земські витрати на народну освіту із витратами громад, то також отримуємо перевагу земства [5, с. 672].

Витрати земств Чернігівської губернії на народну освіту зросли в порівнянні з іншими затратами з 10,6% у 1872 році до 18,4% у 1894 році, й 20,7% у 1897 році, до 33,9% у 1910 році, до 34,1% у 1913 році, й до 36,1% у 1914 році.

Земства Полтавської губернії на народну освіту витратили: у 1871 році 4,3% загальних затрат, у 1893 році – 22,1%, у 1913 році 38,4% загальних затрат.

Наведені нами підрахунки дають можливість говорити, що земства відігравали одну із основних ролей при фінансуванні народної освіти. Починаючи з перших років ХХ століття земський бюджет на народну освіту перевищував інші статті загального земського бюджету. Хоча народна освіта була віднесена до неосновних земських повинностей, однак земства роблять її головною в своїй діяльності і більшість грошей починаючи з 1910 року витрачають на цю галузь. Це сприяло відповідно росту мережі земських шкіл. У 1910 році витрати в земських губерніях України на народну освіту склали 12048400 карбованців, що дорівнювало 27,3% всіх земських затрат, а на 1913 рік зросли до 31,8%. (Див. табл.). Всі решта земських губерній Російської імперії на цей предмет затратили в 1910 році 30833700 карбованців, що дорівнювало 24,2% всіх затрат[6]. Тобто, ми спостерігаємо, що українські земства активніше брали участь у розвитку народної освіти, підтримуючи її фінансово.

В шести губерніях України бюджет на народну освіту зріс з 353,2 тисяч карбованців у 1871 році до 22149,7 тисяч карбованців у 1913 році. Витрати земств України на народну освіту дорівнювали 27,8% всіх затрат земствами Російської імперії на народну освіту в 1913 році. Усі шість земських губерній України в 1912 році на народну освіту витратили 30,7% всього бюджету, в той час як у всій Російській імперії лише 30,2%. (Див. табл.). Шість земських губерній України в 1906 році на 1 душу населення затратили 184,5 копійки, в тому числі на народну освіту 38,85 копійки[7, с. 72]. В 1913 році

Полтавські земства на народну освіту вже витрачали 217 копійок, Катеринославські – 131 копійку, тобто спостерігається активне зростання [1, с. 12].

Отже, завдяки одній із головних форм земської діяльності – фінансуванню в народній освіті здобуло значних успіхів. Це спричинило зростанню народних шкіл.

Оскільки грошей на народну освіту бракувало в державному бюджеті, тому земство робить великі витрати на цю галузь. Головною у земській діяльності, стала початкова освіта. Більшість клопотань, які піднімали земства, були пов'язані з відкриттям і реорганізацією цих шкіл. Земство звертає увагу на початкову освіту, тому що при проведенні досліджень в губерніях шкіл майже не існувало. А ті, які функціонували, мали слабку матеріальну базу, відсутність педагогічного персоналу й фінансування [8, с. 78]. Без здобуття початкових знань не можна було рухатись вперед. Тому повітові земства активно розвивають початкову освіту.

Земські початкові школи в другій половині ХІХ століття, лише на 50% фінансово залежали від земств, а на 50% від громад. На початку ХХ століття майже на 80% вони залежать від земств [9, с. 923]. Причому, з кожним роком збільшуються земські затрати на них і їх кількість зростає. Відсоток земських початкових шкіл з кожним роком перевищує всі початкові школи губерній. Більшість учнів відвідує саме школи, які утримувало земство. На 1914 рік ми нараховуємо 7082 початкові земські школи. Крім того, ці школи мали кращих педагогів, матеріальну базу, приміщення, ніж церковнопарафіяльні й відповідно давали кращі знання.

Крім того, земства фінансово підтримували й діяльність церковнопарафіяльних початкових шкіл. Дуже довгий час земства виділяли суми грошей на їх утримання. Ця тенденція особливо розвивається у 80-х роках ХІХ століття, коли земства приділяють багато уваги церковнопарафіяльним школам, навіть передають власні. Саме через те земські школи в цей період прогресують слабо. Починаючи з 90-х років ХІХ століття на початку ХХ століття, земства відходять від церковної освіти [10, с. 161]. Це можна пояснити тим, що

з'являється широка мережа власних шкіл, які необхідно було утримувати. Крім того, проекти загальної початкової освіти вимагали нових затрат і розвитку шкіл. Однак, певні суми на церковнопарафіяльні школи земства продовжують виділяти. В 1901 році в Катеринославській губернії повітовими земствами витрачено на церковнопарафіяльні школи 0,7% від усієї суми грошей виділеної на народну освіту, в Полтавській відповідно – 12%, Таврійській – 3,8%, Харківській – 2,1%, Херсонській – 1,2%, Чернігівській – 1,9% [11, 493].

Також земства виділяли фінанси на утримання й міністерських початкових шкіл. На ці школи земства також витрачали значні суми грошей. Особливо, тут слід відзначити діяльність земств Таврійської губернії, які великі суми грошей виділяли на утримання міністерських шкіл [12]. Часті випадки, коли власні школи земства передавали міністерству, продовжуючи підтримувати їх власними коштами.

В 80-х роках ХІХ століття земства застосовували для просвіти населення пересувні школи [13]. Вони створювалися у тих місцях, де не було постійних шкіл, а також у важко доступних місцях, на хуторах. Така школа переміщувалась з місця на місце. Вчитель вів заняття за програмою початкової школи. Викладання Закону Божого покладалось на плечі місцевого священика. Ця форма роботи велась недовго, через складні умови життя учителя. Масовою вона також не стала. В губерніях діяло по 2-3 пересувних школи.

З метою підвищення освіти серед населення земства вдаються до нової форми роботи, влаштовуючи недільні класи й курси для дорослих.

У 80-х роках ХІХ століття створюються початкові школи професійного характеру. Найбільшого поширення в Україні набули сільськогосподарські школи. Лише Херсонське, Полтавське та Катеринославське губернські земства мали сільськогосподарські школи. Однак і програми цих шкіл виходили за межі початкових. Земство також підтримує їх фінансами [14]. Професійну освіту підтримують губернські земства. Слід зазначити, що ті школи були декількох типів: 1) школи медичних і ветеринарних фельдшерів; 2) ремісничі

учбові заклади; 3) сільськогосподарські школи з відділенням при школах; 4) школи дорожніх десятників, пічних майстрів тощо.

Велику увагу земства України приділяли професійній медичній освіті. Довгий час сама медицина, як галузь, була об'єктом земської діяльності. На початку ХІХ століття у губерніях України медичних працівників, лікарів нараховувалось дуже мало. Лише в губерніях знаходилося 1-2 лікарі. Цю галузь піднято також земством. Для покращення медичного забезпечення необхідно було збільшити кількість кваліфікованих медичних кадрів. Земства запропонували створити медичні школи.

Перша програма земської діяльності у цьому напрямку вироблена земським діячем і лікарем князем М. Долгоруковим. У 1865 році в Полтавських губернських земських зборах він виступив із доповіддю про завдання земської медицини, а в 1866 році разом з лікарем О. Жуковським сформував основні напрями медичної програми, де докладно розроблено заходи по наданню медичної допомоги, піклуванню про здоров'я незабезпечених селян. У 1872 році виданий статут і програми фельдшерських і повивальних шкіл. Одною з головних форм земської діяльності в цій галузі також стало фінансування.

Результатом земської діяльності в медичній галузі стало фінансове утримання фельдшерських шкіл кожним губернським земством. Ці школи активно вирішували проблему медичних кадрів на селі. На 1905 рік губернські земства утримували фельдшерські школи в Полтаві й Кременчуці, Катеринославі (1870), Харкові (1886), Херсоні (1872), Чернігові (1872). Крім того вони робили затрати на утримання лікарів [15, с. 291]. На 1910 рік завдяки активній підтримці медичної освіти всі земські губернії України мали понад 100 земських лікарів [15, с. 50-65]. Полтавська губернія – 152, Чернігівська – 115, Харківська – 141, Херсонська – 122, Катеринославська – 107, Таврійська – 141 [15, с. 66-75]. У 1865 році, тобто на початку земської діяльності, стан медичного забезпечення цих губерній був значно гірший [16, с. 14].

Отже, варто зазначити, що земські установи зробили вагомий внесок у розвиток медичної освіти у досліджуваний період. Завдяки значним фінансовим затратам на цю галузь і розвитку медичних шкіл розширюється мережа лікарень, збільшується число медичних працівників, що сприяло зменшенню смертності на селі.

Не лише початкова освіта була у полі зору земських установ. Фінансово підтримували губернські земства й середню освіту. У середніх навчальних закладах земства виділяли гроші на підготовку спеціалістів. Найбільше асигнували на реальні училища, потім жіночі гімназії і прогімназії й чоловічі гімназії. У 1903 році губернські земства на середні учбові заклади витратили: Катеринославське – 15,1% затрат на народну освіту, Полтавське – 19,1%, Таврійське – 10,3%, Харківське – 4,4%, Херсонське – 4,7%, Чернігівське – 21,3% [11, с. 509-511]. Більше того, земства ставили перед собою завдання про розширення власної мережі середньої освіти [17, с. 47].

Таким чином земства фінансово підтримували, початкову, середню, спеціальну освіту. Земствами були зроблені значні затрати на освіту, що сприяло розвитку мережі шкіл, наповненню їх кваліфікованими кадрами. Успіхи земств в народній освіті були досягнуті завдяки великим фінансовим витратам на цю галузь. У 1871 році земства України на народну освіту витратили лише 353200 карбованців, а в 1913 році вже 22149700 карбованців. Тобто, витрати за цей період зросли в 62,7 рази. В 1871 році затрати на народну освіту складали 11,8% загального бюджету, а в 1913 році 31,8%. В окремих губерніях вони були значно вищі. Основними земськими затратами в галузі народної освіти були витрати на початкову освіту, що привело до швидкого зростання кількості шкіл. На 1914 рік земства утримували 7082 початкові школи, в яких навчалась переважна більшість дітей, які відвідували школу.

Список використаних джерел:

1. Герасименко Г. Земское самоуправление в России / Г. Герасименко. – Москва, 1990. – 264 с.
2. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. № 15. – Арк. 9.
3. Отчет Херсонской губернской земской управы о десятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии в 1912 году. – Херсон, 1913. – С. 203-209.
4. Школьная статистика // Земский ежегодник. – Санкт-Петербург, 1886. – С. 30.
5. Обзор деятельности земских учреждений Екатеринославской губернии по народному образованию // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 27. – С. 672.
6. Смета земских расходов // Земский обзор. – 1910. – № 23. – С. 2020-2021.
7. Народное образование в Харьковской губернии за 1906 год. – Харьков, 1907. – С. 73.
8. Драгоманов М. Народні школи на Україні / М. Драгоманов. – Женева, 1877. – С. 77-92.
9. Кубійович В. Енциклопедія українознавства : в 3-х т. / В. Кубійович. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 923.
10. Иванов В. Земство и церковная школа / В. Иванов // Русское богатство. – 1903. – № 7. – С. 161.
11. Веселовский Б. История земств / Б. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. 2. – С. 492-495.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 798. – Арк. 1-3; – Спр. 1310. – Арк. 11-12; – Спр. 1480. – Арк. 1-2.
13. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 219. – Спр. 74. – Арк. 3.
14. Белоконский И. Земство и сельско-хозяйственные школы / И. Белоконский. – Чернигов, 1894. – С. 5-8.
15. Веселовский Б. История земств / Б. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 1. – С. 291.
16. Капустин М. Основные вопросы земской медицины / М. Капустин. – Санкт-Петербург, 1889. – С. 14.
17. Щерба В. Земство и средняя школа / В. Щерба // Саратовская земская неделя. – 1904. – № 3. – С. 47.

1.5. Становлення та розвиток земських музеїв на території України у другій половині XIX – початку XX ст.

У другій половині XIX – початку XX ст. земства України фінансово підтримували заходи направлені на збереження національної історико-культурної спадщини українського народу. Проблеми охорони та збереження культурної спадщини українського народу актуальні й сьогодні. Саме тому, з огляду на сьогоднішній день, проблема збереження культурної спадщини земствами України в другій половині XIX – на початку XX ст. є актуальною, а досвід їх діяльності у цьому напрямі може бути використаний в наш час.

Зазначимо, проблеми збереження культурної спадщини земствами України досліджені фрагментарно [1]. Особливо питання створення та діяльності земських музеїв. Окремі аспекти окресленого нами питання залишилися поза увагою українських дослідників.

Разом з цим, природничо-історичні музеї сприяли поширенню наукових знань серед населення українських губерній. Вони створювалися з метою вивчення природи краю і практичних наукових розробок у галузі сільського господарства.

З огляду на викладене, метою нашого дослідження є висвітлення діяльності земських музеїв, направленої на відродження та збереження культурної спадщини українського народу. Основним завданням запропонованої наукової роботи є висвітлення специфіки діяльності земств зі створення та облаштування роботи земських музеїв на території України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Головними формами діяльності земських музеїв було: збір і демонстрація колекцій місцевої флори та фауни, ознайомлення з експозиціями, видання звітів про результати діяльності, складання бібліотек. Варто зазначити, що музей Полтавського губерньського земства активно займався просвітницькою

діяльністю [1, с. 45-54]. Разом з цим, музей вів наукову та дослідницьку роботу в губернії, про яку щорічно звітував перед земською управою [2, с. 1-7]. Великий внесок у розвиток і поширення наукових знань серед населення Таврійської губернії також зробив губернський земський музей. Результати його роботи були зібрані в 3-х томній праці [3]. Розвитку наукових знань серед населення сприяли й інші губернські музеї України. Крім того, музеї формували уявлення народу про минуле, про історію краю, вели активну просвітницьку діяльність сприяли поширенню підручників, художньої літератури, наукових знань.

З огляду на викладене, зазначимо, що просвітницька діяльність земських музеїв була направлена на поширення знань серед жителів губерній, а також сприяла патріотичному вихованню українського народу.

Українським народом на протязі багатьох століть були побудовані цінні архітектурні споруди, особливо культові. Впродовж років їх зовнішній стан підтримувався жителями та різними установами. В другій половині ХІХ століття збереженню залишків історії та культури рідного краю приділяли українські земства. Великий внесок в збереження місцевих пам'яток робило Остерське повітове земство. Воно взяло на себе охорону й підтримку залишків Мономахового храму біля села Старогородка, який носив назву "Юр'євой Божниці". За рішенням земських гласних було побудовано над розвалинами храму прикриття, яке захищало пам'ятник від розрухи. Крім того, земство виділило гроші на підтримку порядку біля святилища [4, с. 11].

Заборона уряду об'єднуватися земцям на загальнодержавному рівні привела до того, що земства стали більше уваги приділяти місцевим справам, історії рідного краю. Великі сили були направлені на її вивчення і дослідження [5, с. 74]. Земства самостійно не могли вести подібну роботу, бо це не входило в їх функції. Необхідність цих установ насамперед виникла з метою збереження пам'яток культури рідного краю. Крім того, з'явилася потреба у створенні установ, які б займалися вивченням історії рідного краю. Так були створені

природничо-історичні музеї, які утримували земства. Більшість земських діячів розуміли потребу в цих культурно-просвітницьких закладах. Російський уряд, забороняючи українство, прорахувався. Ставка робилася на те, що із знищенням друку українською мовою, заборонаю українства зникне й культура, однак в цей період саме українські земства зуміли протистояти діям російського уряду, направленим на знищення української культури. Вони створили музеї, де були зібрані найрізноманітніші історико-культурні цінності, пам'ятки старовини.

Земські музеї були кількох типів [5, с. 74]. Найбільший внесок у розвиток та збереження української культури зробили історичні та природничо-історичні музеї, які виникли в 90-х роках ХХ ст. Головним досягненням земських музеїв стало те, що вони були відкриті для всіх станів населення, а вхід до них для занять був безкоштовним. Земства започаткували новий тип музеїв, одночасно створили нову їх організацію управління та нові форми ведення роботи [6, с. 334].

Земські музеї збирали природничі та історичні колекції, демонстрували їх під час навчального процесу в школах, відвідувачам, а також провадили наукову роботу. Разом з цим, музеї одночасно стали схоронами культурних цінностей українського народу. В них збереглися цінні історичні, природничі, етнографічні, сільсько-господарчі та інші колекції. Саме вони сприяли збереженню та вивченню історії народу, його культури. Співробітниками музеїв проводились археологічні та природничі дослідження.

Велика заслуга в збереженні та розвитку української культури належить “Музею української старовини Чернігівського губерньського земства”, який передав земству гласний земських зборів В. Тарновський і який носив його ім'я [7, с. 37]. Музей створювався В. Тарновським протягом багатьох років. Він зумів компетентно підібрати колекції, які стосувалися історії України. В. Тарновський вважав, що кожна людина повинна любити історію рідного краю, сприяти її розвитку та збереженню. Довгий час він співробітничав із журналом “Київська старовина”, на сторінках якого виступав з

матеріалами присвяченими збереженню історії української культури [8, с. 1-4]. В 1896 році він просив губернське земство, щоб музей, який створив, перейшов у власність губернського земства [9, с. 142]. На засіданні губернських земських зборів 24 лютого 1897 року було вирішено дозволили управі прийняти музей у свою власність та у власність губернського земства. Крім цього, було вирішено асигнувати на організацію музею 2 000 карбованців та щорічно виділяти суми на утримання музею, виробити правила роботи музею та сплату щорічних асигнувань на його утримання. Земством було висловлено В. Тарновському подяку за його намір надати цінний подарунок Чернігівському земству, а після прийняття музею присвоїти йому ім'я В. Тарновського [10, с. 1610].

На наступних земських зборах 2 лютого 1899 року збори постановили прийняти у власність Чернігівського губернського земства історичний музей і щорічно асигнувати на його утримання 1500 карбованців [11, с. 1-16]. Таким чином, з цього року музей стає земським. 13 червня 1899 року не стало В. Тарновського, який залишив після себе заповіт: “Колекцію мою малоросійської старовини, яка складається з оригінальних портретів і копій старовинних картин, зброї, старовинних книг, архіву, бібліотеки книг, які відносяться до малоросів, й інших речей, а також зібрання речей, папери, книг й всього, що стосується пам'яті поета Т. Шевченка, я заповідаю у власність Чернігівського губернського земства без права відчуження і переміщення з Чернігова” [12, арк. 21].

Хочемо особливу увагу звернути на те, що В. Тарновський вважав за необхідне надбання української нації лишати в Україні й тому робить декілька акцентів на цьому, відчуваючи, що імперський уряд зможе вивезти до столиці цінні колекції. З цією метою й заповідає, щоб останні не були “відчужені й переміщені з Чернігова”. Крім того, В. Тарновський неодноразово виступав з пропозиціями встановити пам'ятник Т. Шевченку в м. Києві, навіть підібрав місце на Бібіковському бульварі напроти першої гімназії. Також на губернських зборах він пропонував створити в селі Качанівці українську національну святиню, перевезти туди і похоронити тіла всіх

видатних українців [8, с. 5]. Ця місцевість була помісним маєтком Тарновських. Тому він вважав, що саме їхні нащадки зуміють бережно оберігати могили визначних українців.

У 1900 році на утримання в Чернігові музею імені В. Тарновського губернське земство виділило 1000 карбованців [6, с. 23]. У цьому ж році прочитано доповідь “Про музей В. Тарновського”. Збори затвердили правила користування музеєм. Згідно цих правил вхід до нього для навчальних занять був безкоштовний [6, с. 333]. На 1 листопада 1900 року в музеї за відділом Т. Г. Шевченка знаходилось 738 предметів та рукописів, за номерами 1-790, які включали в себе 3115 документів [6, с. 336]. В цьому ж році експонати до музею поступили від О. Куліш, а саме: малюнки П. Куліша та 33 зошити рукописів перекладу Біблії українською мовою П. Кулішом. Від В. Тарновського – сина, портрет батька, від О. Сластіона – два бюсти Т. Шевченка: один роботи художника Ф. Балавенського, другий – професора В. Беклемішева. О. Лазаревський подарував музею книжку “Матеріали по истории русской картографи”, І. Левицький зробив переклад Біблії українською мовою, який не довів до кінця П. Куліш. М. Беляшевський запропонував музею дві фотокопії з “Київської старовини”: мідний пояс кавказького типу і п’ять ікон, археологічний літопис Південної Росії. Крім того, розповіді селян села Пекарів про Т. Шевченка, а також 12 інших експонатів [13, с. 45]. Колекція земського історичного музею зростала з кожним роком [14, с. 14].

Фактично вся свідомо й патріотично налаштована громадськість піднімається на укомплектування музею. Завдяки земству колекції щорічно поповнювалися експонатами, а музей перетворився в культурний центр Чернігівщини й усієї України. Протягом 1906 року музей відвідало 4 097 чоловік, з них жителів Чернігова – 2180 й 1218 із Чернігівської губернії. Відвідували музей жителі інших місць. Всього за цей рік експонати надійшли від 38 меценатів [15, с. 111-114]. Гласні Чернігівських губернських земських зборів визнали за необхідне об’єднати всі існуючі місцеві музеї в єдиний – земський. Утримання музею взяло на себе земство.

На засіданні Чернігівських губернських земських зборах в 1910 році гласними було ухвалено рішення об'єднати всі музеї, які існували навколо земського музею імені В. Тарновського [16, с. 14]. Об'єднані музеї стали називатися “Музей українских древностей В.В. Тарновского в память 1000 летия Чернигова” [16, с. 14]. Директором цього музею з 1910 року став В. Модзалевський [17]. Колекції музею щорічно поповнювалися за рахунок діяльності його співробітників і меценатів. На утримання музею земство виділило в 1914 році понад три тисячі карбованців [18, с. 14].

Великий внесок у розвиток та збереження культури зробив Полтавський природничо-історичний музей, який створений губернським земством у вересні 1891 року [20, арк. 1-5]. Ініціатива відкриття музею належала відомому ґрунтознавцю, професору В. Докучаєву. Завідуючим музею призначено М. Олеховського [21, арк. 1-26].

З початку свого існування співробітники музею поставили перед собою одне з головних завдань – збирати найрізноманітніший місцевий матеріал і старалися представити із нього найповнішу, різносторонню картину губернського життя. З метою збору експонатів завідуючий музеєм М. Олеховський робив низку екскурсій по Полтавській губернії. У 1891 році він разом з професорами В. Докучаєвим та В. Вернадським їздили по губернії і збирали матеріали [22, арк. 18].

Подібна форма роботи проводиться і в 1892–1894 роках [22, арк. 19]. У 1894 році для збору колекцій у Переяславському повіту разом із М. Олеховським відправився ентомолог М. Родзянко [20, арк. 19]. Екскурсії завідуючого музею разом із співробітниками з метою збору колекцій не припиняються і в майбутньому. Завдяки цьому, йде процес поповнення музею різноманітними експозиціями [20, арк. 25-40]. В 1897–1898 роках співробітником музею В. Василенком зібрано багато предметів народної творчості Полтавської губернії [23, с. 1-14]. У 1897 році музей поповнюється експонатами за рахунок сільськогосподарської виставки в м. Ромни. Крім того, передано 640 експонатів більш ніж від 40 осіб, найбільше до відділу

старожитності й нумізматики [20, арк. 2]. Найчисленнішою колекцією на 1998 рік лишалася колекція зібрана В. Докучаєвим. Експозиції музею збиралися та вивчалися в 3-х відділах: науковому, сільськогосподарському, ремісничому [24, арк. 1-15]. У 1902 році музей брав участь у таких виставках: Всеросійській промисловій у Петербурзі; Етнографічній, при XII археологічному з'їзді у Харкові; на Першій Міжнародній виставці костюмів у Петербурзі [25, арк. 1-3]. На виставку в Харкові співробітники земського музею представили три карти Полтавської губернії, двадцять фотографій, два стереоскопи, одяг з різних повітів губерній, всього 70 назв. У квітні 1902 року музей відвідали учні Тифліської школи. Не всі колекції музею були виставлені, однак вони дуже зацікавили їх та керівника. Тому педагогічний з'їзд вчителів Кавказу в червні 1903 року звернувся до земського музею з проханням прислати на виставку колекції із свого музею [22, арк. 47]. Таким чином, ми відзначаємо, що робота Полтавським природничо-історичним музеєм велась різними формами. Головна його мета була не лише збір та збереження пам'яток старовини. Музей вів активну культурно-просвітницьку роботу серед народу. Своїми діями він сприяв поширенню української культури за межами нашої території. Навіть в Грузії було відомо про музей Полтавського земства.

В 1906 році земському музею К. Скаржинською передано двадцять тисяч предметів з Лубенського музею. Вона добровільно передала колекцію, яку збирала понад 25 років. У середині вересня 1906 року Лубенський музей перевезено до Полтави і він став частиною земського [22, арк. 4-6]. Найбільшу участь у створенні експонатів для Полтавського музею брав П. Бобриківський. У період з 1894-1908 року він передав багато предметів, які стосувалися історії Єгипту, Судану, Намібії, Криму, Середньої Азії, Кавказу, Туреччини, Персії, Індії, Японії, Китаю, Греції та Риму [26, арк. 2-19].

В 1912 році співробітником музею В. Щербаківським, в урочищі "Мечеть" біля містечка Кишенки Кобеляцького повіту Полтавської губернії, розпочаті археологічні розкопки [27, с. 37-52]. Їм були знайдені залишки мусульманської мечеті, яка

збудована в XIV столітті [28, с. 1-8]. Затрати на утримання музею губернським земством складали в 1912 році 11120 карбованців, а в 1913 році – 11178 карбованців. На 1914 рік губернське земство асигнувало 13000 карбованців на розвиток музею [29, арк. 12]. Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства мав тісні зв'язки з подібним музеєм Таврійського губернського земства. Перший орієнтувався на Таврійський, а останній надавав йому допомогу в справі фахової організації та оформленні експозицій [22, арк. 14-16]. Це пояснюється тим, що мета цих двох природничо-історичних музеїв була однаковою, а саме: збір, збереження та вивчення місцевих пам'яток.

У 1897 році завідуючий Полтавським земським музеєм під час літньої відпустки відвідав створений Таврійським губернським земством природничо-історичний музей. Ініціатива створення цієї установи належала С. Мокржецькому, губернському ентомологу, який став його завідуючим. Музей Таврійського земства мав добре підібрані колекції. Найчисельнішою з них була колекція звірів. Вона посідала перше місце в Російській імперії [22, арк. 10]. Дуже високо Таврійський природничо-історичний музей оцінив завідуючий зоологічним музеєм в Петербурзі Л. Заленський. З 1897 по 1914 рік діяльність музею розширюється. Співробітники музею збирали і вивчали матеріали, пов'язані з природою Криму, влаштовували виставки для місцевого населення. З пропозицій членів губернської земської управи музей взяв на себе завдання приготування колекції шкідливих комах для школи. За допомогою цієї колекції він ознайомлював населення губернії із життям і розвитком головних шкідників сільського господарства й садівництва та широкої боротьби з ними [22, арк. 12]. Земський музей співробітничав із місцевими школами, а також із школами губерній. Найчастіше музей відвідували учні шкіл губернії, а також учні різних навчальних закладів, які здійснювали екскурсії до Сімферополя.

Слід зазначити, що подібно Чернігівському й Полтавському земським музеям, збереження та поширення пам'яток

української культури, природничих колекцій, вивчення історії краю властиві і музею Таврійського губернського земства. Форми та методи ведення роботи були подібними. Таврійський земський музей відрізнявся лише тим, що його природничі колекції були багатші. Крім того, музей активніше співробітничав із школами [22, арк. 12].

В Херсонській губернії діяв музей, який утримувало повітове земство, при повітській управі [30, арк. 3]. В Херсонському повітовому природничо-історичному музеї були зібрані предмети старовини й колекції, а також наочні посібники на суму 890 карбованців. Серед них виділялися колекції флори і фауни, а також мінералогічна колекція Херсонської губернії [19, арк. 3]. У 1902 році губернські земські збори постановили передати повітовий природничо-історичний музей губернській управі й створити об'єднаний музей [31, арк. 81]. У 1906 році було закінчено будівництво споруди для Херсонського губернського природничо-історичного музею. В нове приміщення було перенесено всі колекції. Однак, слід зазначити, що Херсонський природничо-історичний музей, перш за все, служив інтересам сільського господарства. Збір колекцій з історії рідного краю було його другим завданням.

Вивченням історії краю активно займалися губернські архівні комісії. Їх діяльності сприяли земства. Для вивчення історії рідного краю Чернігівською земською управою була розроблена програма для збирання в губернії археологічних, етнографічних відомостей [32, с. 1-30]. Ця програма допомогла діяльності в губернії вченій архівній комісії, яка була створена в 1896 році, і на діяльність якої земство виділяло по 300 карбованців щорічно. Земства інших губерній України як повітові так і губернські матеріально підтримували діяльність вчених архівних комісій, які були створені [33, с. 1-14]. Чернігівська губерньська вчена архівна комісія створена першою в Україні. Першим її головою став Г. Мілорадович, а з 1902 року П. Добровольський. З 31 травня 1898 року почала діяти друга в Україні Херсонська губерньська архівна комісія. Вона проіснувала до 1911 року, а очолював її Т. Скадовський. Катеринославська і Полтавська вчені архівні комісії створені в

березні 1903 року. Головою Полтавської був М. Миклашевський, а проіснувала вона до 1916 року [34]. Катеринославську очолював І. Павловський, її діяльність затягнулась аж до 1919 року [35, с. 109-112].

Таким чином, варто зазначити, що важливу роль у збереженні та відродженні української культури, вивченні історії краю, відіграли земські природничо-історичні музеї. Ці музеї вели активну роботу з питань збереження місцевих пам'яток старовини. Вони створювалися з метою вивчення краю з геології, ґрунтознавства, ботаніки, історії. Природничо-історичні музеї формували наукові й практичні знання населення. Музеї вивчали губернію в природничо-історичному контексті й одночасно поширювали природничо-історичні знання серед народу.

Можна виділити декілька форм діяльності земських музеїв. Вони займалися виготовленням колекцій флори і фауни, робили екскурсії у повіти й підбирали колекції. Музеї вели наукове вивчення зібраних матеріалів, ознайомлювали населення з колекціями. Земські музеї часто організовували публічні читання, сприяли друку і поширенню брошур, створювали бібліотеки. Крім того, ці культурно-просвітницькі установи практично сприяли сільському господарству й промисловості. Дуже часто природничо-історичні музеї відвідували учні шкіл. Співробітники музеїв проводили заняття зі школярами. Також, земства і земські діячі брали участь у діяльності архівних комісій і сприяли їх розвитку. Завдяки архівним комісіям були зібрані цінні історичні матеріали, які в майбутньому стали об'єктом дослідження істориків.

Такою була специфіка діяльності земств зі створення та облаштування роботи природничо-історичних музеїв на території України, які сприяли відродженню та збереженню культурної спадщини українського народу в другій половині XIX – на початку XX ст.

Список використаних джерел:

1. *Огієнко О. В.* Земства Правобережної України 1904–1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності: моногр. / О. В. Огієнко; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2006. – 144 с.; *Ярошенко Є. С.* Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Є. С. Ярошенко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Хорків, 2004. – 18 с.; *Мармазова О. І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. І. Мармазова; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.; *Кузовова Н. М.* Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. М. Кузовова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с.
2. Отчет о естественноисторическом музее Полтавского губернского земства за 1906 год. – Полтава, 1907. – С. 1-7.
3. Труды естественноисторического музея Таврического губернского земства: в 3 т. – Симферополь, 1912-1914.
4. Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1910 год. – Чернигов, 1911. – С. 11.
5. *Калениченко Н., Ильченко Ж.* Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 74.
6. О музее / Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний. – Чернигов, 1901. – С. 334.
7. *Чарнолуский В.* Земство и народное образование // Русская школа. – 1910. – № 10. – С. 37.
8. Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова. – Київ, 1902. – С. 1-4.
9. О музее / Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний. – Чернигов, 1897. – С. 142.
10. Сборник постановлений Черниговских губернских земских собраний 1865 по 1899 гг. – Чернигов, 1903. – С. 1610.
11. Музей украинских древностей. – Чернигов, 1903. – С. 1-16.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21.
13. О земском музее // Земской сборник Черниговской губернии. – 1906. – № 12. – С. 45.
14. *Гринченко Б.* Каталог музея украинских древностей В. Тарновского. – Чернигов, 1903. – Т. 1. – С. 14.

15. О земском музее // Земской сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 2. – С. 111-114.
16. О земском музее // Земской сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 12. – С. 14.
17. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Київ, 1996. – С. 2-6.
18. О земском музее // Земской сборник Черниговской губернии. – 1914. – № 2. – С. 25; С. 202-204.
19. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1310. – Арк. 80.
20. Державний архів Полтавської області. – Ф. 875. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1-40.
21. Отчет о деятельности музея // Полтавский земский естественноисторический музей. – Полтава, 1892. – С. 1-26.
22. Державний архів Полтавської області. – Ф. 875. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5-48.
23. Отчет о естественноисторическом музее Полтавского губернского земства. – Полтава, 1898. – С. 1-14.
24. О земском музее // Естественноисторический музей Полтавского губернского земства. – Полтава, 1900. – С. 1-15.
25. Державний архів Полтавської області. – Ф. 875. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1-3.
26. Отчет о естественноисторическом музее Полтавского губернского земства за 1907 год. – Полтава, 1908. – С. 2-19.
27. Отчет о естественноисторическом музее Полтавского губернского земства за 1912 год // Ежегодник естественноисторического музея. – 1913. – № 1. – С. 37-52.
28. Отчет о естественноисторическом музее Полтавского губернского земства за 1913 год // Ежегодник естественноисторического музея. – 1915. – № 4. – С. 1-8.
29. Державний архів Полтавської області. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 12.
30. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1426. – Арк. 3.
31. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1256. – Арк. 81.
32. Программа для собирания сведений по археологии, истории, этнографии по Черниговской губернии // Земский сборник. – 1903. – № 1. – С. 1-30.
33. Отчет Полтавской археологической ученой комиссии за 1913 год. – Полтава, 1914. – С. 1-14.
34. О музее / Ежегодник музея Полтавского губернского земства. – Полтава, 1915. – С. 45-54.
35. *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століть // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 109-112.

1.6. Підготовка земствами педагогічних кадрів для освітніх установ на території України у другій половині XIX – початку XX ст.

Нині написано чимало праць, у яких розглянуто ефективні шляхи підготовки педагогічних кадрів. У другій половині XIX ст. розв'язати цю проблему намагалися й земські установи. З огляду на викладене, актуальність досліджуваної проблеми характеризується тим, що вивчення досвіду підготовки педагогічних кадрів земствами може бути корисним в наш час.

Зазначимо, що з початку діяльності, тобто з 1864 року повітові й губернські земства умовно розмежували між собою функції у напрямі розвитку освіти. Причому, губернські земства взяли на себе функцію підготовки вчителів й розвиток середньої освіти, а повітові – початкової. Слід зазначити, що чіткої межі між повітовими й губернськими земствами в освітній галузі ніколи не існувало. Більшість повітових земств брали участь у підготовці кадрів для початкових шкіл. Цей процес став закономірним. Беручи участь у переважно господарчих справах початкових шкіл, повітові земства зустрічалися з проблемою педагогічних кадрів. Її необхідно було вирішувати, адже саме вона могла принести славу земській школі, мережа якої з кожним роком зростала.

Нові, відкриті земствами школи, породжують проблему педагогічних кадрів. Іншими словами можна сказати, що підготовка педагогів для земських шкіл не поспівала за невпинним їх зростанням. Очевидно, що і старі педагогічні кадри (відставні солдати, священики тощо) не задовольняли земські школи. Більшість випускників педагогічних закладів їхати працювати в село не бажали. Земству необхідно було запропонувати механізм їх стимулювання і думати про підготовку власних педагогів для початкових шкіл. Саме тому, земства України неодноразово на своїх засіданнях піднімають питання про відкриття учительських семінарій [1, с. 34]. Семінарії були відкриті й почали випускали педагогічні кадри

для сільських шкіл. У 80-х роках Міністерство народної освіти запропонувало передати початкові земські школи в руки духовництва, зокрема й учительські семінарії. Проти цього виступали земства. Чернігівські губернські земські збори вирішили краще закрити семінарію, ніж передати її в руки Міністерства [2, с. 57].

Існувало й багато інших форм виховання і підготовки педагогічних кадрів. Основними із них були: влаштування власних учительських шкіл; виділення грошей щорічно й одноразово державним і приватним учительським школам; утримання педагогічних класів при жіночих гімназіях; виділення стипендій для підготовки вчителів у різних навчальних закладах; влаштування з'їздів і курсів для учителів.

Таким чином ми відзначаємо, що форми діяльності земств у напрямі підготовки педагогічних кадрів були різноманітними.

Власну вчительську школу мало Чернігівське губернське земство, яка проіснувала з 1870 по 1879 рік і була закрыта в зв'язку із великими затратами на її утримання. Земства оплачували підготовку педагогічних кадрів в державних семінаріях, зокрема: Таврійське – з 1875 року на підготовчий клас при семінарії по 1000 карбованців [3, с. 45], з 1876 по 2510 карбованців, з 1885 року по 1000 карбованців [4, с. 50], Херсонське губернське, платило гроші державній семінарії в Новому Бузі, яка постачала педагогічні кадри для земських початкових шкіл, Чернігівське до 1870 року виділяло по 2800 карбованців педагогічній школі [5, с. 509-511].

У Катеринославській губернії із 8 повітових земств – 6 робили асигнування на підготовку педагогічних кадрів. У 1901 році ця сума дорівнювала 17800 карбованців, яку асигнували повіти, або 3,1% загальних затрат повітових земств на освіту. Губернське земство затратило 7400 карбованців, або 8,8% загальних затрат на народну освіту [5, с. 509-511]. В цей самий період Полтавські повітові земства витрачали 2600 карбованців на підготовку педагогічних кадрів, або 0,4% загальних затрат на народну освіту. Губернське земство затрачало на цей предмет 2600 карбованців, або 1,4% загальних затрат на

народну освіту. Не більше 5% на підготовку педагогічних кадрів витратили й в інших українських губерніях та повітах [5, с. 184].

В 1901 році земствами Російської імперії на підготовку педагогічних кадрів затрачено: губернськими – 290 тисяч, а повітовими – 112 тисяч карбованців [5, с. 509-511].

Частина земств обмежилася лише тим, що посилала й утримувала на власні кошти стипендіатів у державних семінаріях. Цей спосіб підготовки кадрів практикували всі губернські земства України [5, с. 179].

Слід зазначити, що особливих успіхів у відкритті педагогічних шкіл губернські земства не здобули, однак від участі в підготовці кадрів не відмовилися, асигнуючи певні суми на утримання стипендіатів. Тобто самостійно, на власні кошти готували педагогів для земських шкіл.

У напрямку підготовки педагогічних кадрів земство виробило певну систему. Тих, кого воно посилало на навчання й його оплачувало, після закінчення мали повернутися і відпрацювати в земській школі 3-5 роки. Дотримуючись цієї системи, земства зробили вірну ставку в підготовці кадрів. Той, хто починав працювати в земській школі, отримував житло й дуже скоро створював сім'ю та заводив господарство. Після встановленого строку він вже не мав бажання залишати роботи й обжиті місця. Таким чином, дуже швидко професійні педагоги заповнили земські школи й вирішили проблему кадрів. Після того, як випускники ставали вчителями, вони повністю підпорядковувалися повітовим земствам. Останні платили їм заробітну плату та забезпечували житлом.

Земства піклувалися про культурний розвиток населення і це притягувало до нього значну частину інтелігенції. Починаючи з 1890 року, в них стали шукати притулку політично “неблагонадійні”, яких “викидали” в провінцію. Дуже часто вони ставали вчителями земських шкіл, вирішуючи проблему кадрів. На 1909 рік у земських школах України працювало 8604 вчителів [6, с. 64]. Учитель, який отримав освіту і не підвищував свій професійний рівень, дуже скоро себе вичерпував. Необхідність вдосконалення, обміну набутим

досвідом, змушує земство до нової форми роботи – з'їзду, педагогічних курсів. З 1898 року Херсонське земство щорічно влаштовує курси ручної праці, а з 1901 року – корзино плетіння [7, с. 123]. Слід зазначити, що педагогічні курси, які влаштовувало земство, носили не вузький характер. На них робилась спроба викладання психології, гігієни, медицини тощо. Великий внесок у розвиток з'їздів учителів зробив М. Корф, який влаштовував подібні зібрання не лише в Катеринославській, а й в інших губерніях [8, с. 3]. Уряд дуже боявся цієї форми педагогічної діяльності. Адже на з'їздах можна було вести агітацію проти існуючого абсолютиського режиму. Саме тому в 70-х – 80-х роках забороняється проведення педагогічних зборів на рівні губерній. Міністерством ставилася вимога влаштовувати з'їзди на рівні повіту, щоб запобігти збору представникам від різних земств. Земства України починають проводити педагогічні з'їзди на рівні повітів. Хоча на них приїжджали представники від різних повітів губернії. Спочатку на педагогічних з'їздах розглядали питання педагогічно-виховного процесу, потім розв'язували проблеми, пов'язані з підручниками, наочними посібниками.

Педагогічні з'їзди виробляли методологію викладання в початкових школах повіту, пропонували вивчення досвіду передових учителів. Крім того, це була єдина можливість для учителів зібратися і обмінятися досвідом.

Лише на початку ХХ століття, коли послаблюється реакція, земствам знову дозволяються з'їзди вчителів і навіть на загальноземському рівні. Знаменним в усій земській діяльності в галузі освіти став Загальноземський з'їзд з питань народної освіти, який відбувся у Москві в 1911 році [9, с. 717-725]. Довгий час уряд не міг дозволити подібного зібрання земських діячів. Однак активна діяльність земств і необхідність загальної початкової освіти зробили бажане. Цей з'їзд намітив нову організацію початкової школи, можливість об'єднання всіх початкових шкіл в одне відомство, вирішив необхідність затвердження самостійності початкової школи. Це підтвердило лише ту тезу, що початкова школа була для селян, а не першим ступенем середньої і тому відношення до неї було, як до

селянської. Відповідно освіченість в Україні лишалась дуже низькою, незважаючи на те, що земства відкривали багато початкових шкіл. Хоча на з'їзді пропонувалося об'єднати початкову освіту в майбутньому із середньою для підвищення писемності.

Основним досягненням з'їзду було те, що дозволив у районах, де більшість населення розмовляло рідною мовою, перший рік навчання в початковій школі вести місцевою мовою, одночасно вивчаючи російську, щоб потім продовжити проводити навчання російською мовою. Це робилося також із педагогічних міркувань для підвищення писемності. Однак ці постанови лишилися на папері. До 1914 року в більшості шкіл України навчання велося російською мовою що, на нашу думку, це не сприяло поширенню писемності в Україні [10, с. 1191-1192]. З'їзд також висловився за початкову школу з 4 і 6 – річним навчанням, за доступність початкової школи, за обов'язкову початкову школу, за передачу навчально-виховної роботи в школах земству.

Таким чином зазначимо, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. земськими установами на території України робилася спроба розв'язати проблему підготовки педагогічних кадрів для початкових шкіл. З огляду на тогочасні реалії Російської імперії в повному обсязі розв'язати цю проблему земства не змогли. Однак ті форми та методи підготовки педагогічних кадрів запропоновані земствами стали використовуватися в перспективі.

Список використаних джерел:

1. Об учительской семинарии // Журналы заседаний Полтавских губернских земских собраний за 1874. – Полтава, 1875. – С. 34.
2. О закрытии учительской школы // Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний за 1879 год. – Чернигов, 1880. – С. 57.
3. Смета губернских расходов // Журналы заседаний Таврического губернского земства за 1875 год. – Симферополь, 1876. – С. 45.
4. Смета губернских расходов // Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания за 1880 год. – Симферополь, 1881. – С. 50.

5. *Веселовский Б.* История земств / Б. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. 2. – С. 179; 184; 509-511.
6. *Моргун О.* Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 64.
7. О курсах ручного труда / Журналы Херсонских земских собраний за 1901 год. – Херсон, 1901. – С. 123.
8. *Корф Н.* Учительские съезды / Н. Корф // Голос. – 1882. – № 195. – С. 3.
9. Общеземский съезд по народному образованию // Земское дело. – 1910. – № 10. – С. 717-725.
10. *Тихонов М.* Общеземский съезд по народному образованию / М. Тихонов // Земское дело. – 1911. – № 17. – С. 1191-1192.

1.7. Увіковічення пам'яті визначних діячів української культури земствами України на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. земства України фінансуючи культурно-освітню галузь чимало зробили для збереження культурної спадщини. Проблеми охорони та збереження культурної спадщини українського народу актуальні й сьогодні. Саме тому, з огляду на сьогоднішній день, проблема збереження культурної спадщини земствами України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є актуальною, а досвід їх діяльності у цьому напрямі може бути використаний в наш час.

В українській історіографії земств чимало уваги приділено проблемам культурно-освітньої діяльності земських установ. Однак проблеми збереження культурної спадщини земствами України досліджені фрагментарно [1]. Особливо питання увіковічення пам'яті визначних діячів української культури земствами України на початку ХХ ст. Окремі аспекти окресленого нами питання залишилися поза увагою українських дослідників.

З огляду на викладене метою наукового дослідження є висвітлення діяльності земських установ України з

увіковічення пам'яті визначних діячів української культури. Основним завданням запропонованого дослідження є пошук форм та способів діяльності земських установ України з увіковічення пам'яті визначних діячів української культури.

Збереженню та розвитку культурної спадщини України сприяли земства Полтавської губернії. На початку ХХ століття Полтава стає центром української культури, завдяки діяльності голови губернської земської управи Ф. Лизогуба. Саме він виступив ініціатором спорудження пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Типографія земської управи сприяла виданню творів І. Котляревського. Земства губернії чимало доклали зусиль при будівництві та відкритті пам'ятника. 30 серпня 1903 року відкриття пам'ятника було перетворене в національну урочистість. На це зібрання із різних міст України прибула інтелігенція. Делегацію Чернігівської губернії очолював Ф. Уманець, голова губернської земської управи [2, с. 152-164].

В дні свята Полтава стала українським містом. Усі розмовляли українською мовою. Полтавчани і вся Україна святкували перше культурне свято, після заборони всього українського в другій половині ХІХ ст. – відкриття пам'ятника І. Котляревському. Офіційні урочистості розпочалися 30 серпня панахидою на могилі письменника, де на кошти губернського земства збудований пам'ятник. До його підніжжя покладено квіти. Учасники урочистостей палкими виступами вшанували пам'ять І. Котляревського. Серед виступаючих слід відзначити виступи: О. Пчілки, М. Коцюбинського, Б. Грінченко, М. Садовського, М. Лисенка, М. Кропивницького, І. Карпенко-Карого та ін [3, с. 4]. На урочистостях були зібрані перші кошти на будівництво школи імені І. Котляревського в місті. Це було перше свято українців в місті Полтаві, яке показало, що національний рух в Україні живий, але перебуває в меншості. Учасники неодноразово виступали проти заборони українського слова [3, с. 6]. Всі громадські установи України для участі в святі відправили своїх представників до Полтави. Тут фактично було зібрано представників національного руху України [4, с. 147].

Громадськість міста Полтави та природничо-історичний музей земства сприяли увіковіченню пам'яті великого письменника України. З ініціативи художника І. Заріцького виникла пропозиція створити в музеї виставку картин місцевого характеру в пам'ять І. Котляревського, приурочену до відкриття йому пам'ятника. Було погоджено, що прибутки від цієї виставки підуть на художні збагачення земського музею. У виставці брали участь: М. Беркос, Г. Бродерсен, М. Бухгейм, В. Васильєв, С. Васильківський, В. Волков, М. Волков, І. Заріцький, Ф. Красицький, В. Кричевський, О. Кульчицький, С. Лойко, П. Мартинович, Г. М'ясоїдов, М. Пимоненко та ін. [5, с. 1-20]. Саме вони представили на виставку картини. Прибуток цієї виставки склав 333 карбованці 89 копійки [5, с. 21-24]. На цю виставку із-за кордону приїхав відомий художник М. Ткаченко й намалював на стіні музею декоративне панопейзаж Полтавщини [6, с. 10-11]. В культурній діяльності земств характерні були й інші форми.

В 1901 році виповнилось 50 років з дня смерті М. Гоголя. Гласний земських зборів О. Ходолій висловився за участь земства в увіковіченні письменника, який народився на Полтавщині. Для обговорення цього питання Полтавськими земськими зборами була створена спеціальна комісія, до якої увійшли гласні земських зборів [7, с. 60]. Комісія запропонувала земським зборам доповідь. В ній відмічалось про необхідність створення при Полтавській головній гімназії стипендії імені М. Гоголя. Усі пропозиції комісії були прийняті губернськими земськими зборами, які брали на себе постачання усім земським і міністерським школам та початковим училищам губернії портрети М. Гоголя з короткими відомостями. Була назначена премія і оголошено конкурс на кращий твір з історії, етнографії і археології Малоросії, в розмірі 1500 карбованців, яку мали видавати через кожні 5 років за присудженням академії наук, доручено управі виробити положення про премію. Було також асигновано 500 карбованців на пам'ятник, який збиралися будувати на місці народження М. Гоголя в Сорочинцях Миргородського повіту. В ознаменування 100-річчя з дня народження М. Гоголя земство

виступило з ініціативою увіковічення пам'яті письменника й побудувати в 1909 році пам'ятник [8, с. 4].

Подібна практика Полтавських земств продовжувалася. Вони неодноразово виступали із пропозиціями увіковічення пам'яті визначних українців [9, с. 23-24]. Жителі містечка Чорнухи Лохвицького повіту Полтавської губернії у 1913 році звернулися до земства з проханням, щоб те посприяло дозволу уряду збирати пожертвування на пам'ятник Г. Сковороді. Земські збори більшістю висловилися за те, щоб розпочати цю акцію по всій Росії й збирати гроші на пам'ятник. Крім того, Чорнухівську початкову школу було названо іменем видатного українського філософа. Щорічно земства губернії були серед організаторів святкувань роковин пам'яті відомих українських письменників: М. Гоголя, Т. Шевченка та інших [10, с. 7].

Чимало зусиль земства України приділили для збереження пам'яті про Т. Шевченка й сприяли будівництву пам'ятника в Києві. Збір коштів на пам'ятник розпочато ще в 1905 році Полтавським губернським земством. Воно звернулося до всіх свідомих українців прийняти участь у цій акції. Збір грошей на пам'ятник проводили Гадяцька повітова та Таврійська губернська земські управи [11]. В 1908 році Полтавські повітові земства на зборах постановили асигнувати на пам'ятник Шевченкові по 50 карбованців - Кобелякські та Лубенські; по 100 карбованців – Золотоношське, Зіньковецьке, Лохвицьке. Крім того, Хорольське земство асигнувало в 1905 році на будівництво пам'ятника 1000 карбованців, а Миргородське по 100 карбованців на протязі 8 років [12]. Харківські губернські земські збори в цьому ж році постановили: 5 років видавали по 200 карбованців на будівництво пам'ятника Т. Шевченко. Чернігівські земства також активну участь приймали в акції [12, с. 5]. На 1911 рік всі гроші були зібрані, але будівництво пам'ятника затягувалося [14, с. 31]. Було проведено не один конкурс на кращу роботу. Однак російський уряд не дозволив споруджувати пам'ятник ні в 1912, ні в 1913 роках [15, с. 23].

Варто зазначити, що культурні заходи, які провадили земські установи України проводились з дотриманням національної традиції. Тобто, в їх діях чітко прослідковується

виділення, привертання уваги до всього українського: мови, літератури, звичаїв, історії, ушанування визначних діячів нації. Все це говорить про те, що земства України не випадково й поза визначеними їм функціями приймали активну участь у збереженні та відродженні української культурної спадщини.

Вивчаючи історію краю, ведучи роботу з питань збереженню місцевих пам'яток народної творчості, земства зробили великий внесок у розвиток української культури. Занепад української культури особливо турбував земства, саме тому, вони надають великої уваги збереженню пам'яток народної творчості та української етнографії. Земства активно сприяли збереженню пам'яток старовини, вшановували видатних діячів української культури щорічно проводячи дні пам'яті. Всі ці заходи земств були направлені на відродження української культури й говорять про роль і значення земських установ у збереженні, відродженні та розвитку української культурної спадщини кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Разом з цим, у результаті проведеного дослідження з'ясовано такі форми та способи діяльності земських установ України з увіковічення пам'яті визначних діячів української культури. По-перше, земства України виходили з ініціативою перед державними органами про необхідність увіковічення пам'яті визначних українських діячів. По-друге, виділяли гроші та фінансували спорудження пам'ятників визначним діячам українського народу. По-третє, виходили з ініціативою перед Міністерством народної освіти про присвоєння навчальним закладам імен визначних діячів української культури. По-четверте, створювали в навчальних закладах стипендії визначних діячів української культури й асигнували їх. По-п'яте, виступали ініціаторами та організаторами роковин пам'яті відомих українських діячів, виділяли кошти на їх проведення.

Список використаних джерел:

1. *Миколаєнко І. М.* Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06

- / І. М. Миколаєнко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 20 с;
Ярошенко Є. С. Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Є. С. Ярошенко ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 18 с;
Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.) : моногр. / О. О. Бакуменко. – Харків : Колорит, 2006. – 171 с; *Огієнко О. В.* Земства Правобережної України 1904–1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності : моногр. / О. В. Огієнко – Житомир, 2006. – 144 с.
2. Деятельность и значение И. П. Котляревского в истории украинского общества // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 10-11. – С. 152-164.
  3. Дні Котляревського в Полтаві // Рідний край. – 1906. – № 37. – С. 3-4.
  4. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 147.
  5. Отчет о естественно-историческом музее Полтавского губернского земства. – Полтава, 1904. – С. 1-24.
  6. *Пчілка О.* Полтавське свято в пам'ять І. П. Котляревського / О. Пчілка // Рідний край. – 1906. – № 37. – С. 10-11.
  7. Ознаменованіе 50-летия смерти Н. В. Гоголя // Журналы заседаний Полтавских губернских земских собраний. – Полтава, 1901. – С. 60.
  8. Пам'ятник Гоголеві // Рідний край. – 1907. – № 5. – С. 4.
  9. Ушанування пам'яті українських письменників // Рідний край. – 1914. – № 3. – С. 23-24.
  10. Святкування пам'яті Шевченка // Рідний край. – 1909. – № 6. – С. 7.
  11. На пам'ятник Т. Шевченку // Рідний край. – 1907. – № 1. – С. 10; Заснування пам'ятника Т. Г. Шевченко в Києві // Рідний край. – 1907. – № 13. – С. 1; На пам'ятник Т. Шевченку // Рідний край. – 1907. – № 16. – С. 5.
  12. На пам'ятник Т. Шевченку // Рідний край. – 1908. – № 30. – С. 3.
  13. На пам'ятник Т. Шевченку // Рідний край. – 1908. – № 31. – С. 5.
  14. На пам'ятник Т. Шевченку // Рідний край. – 1911. – № 13. – С. 31.
  15. На пам'ятник Т. Шевченку // Рідний край. – 1912. – № 6. – С. 23.

РОЗДІЛ 2

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ У ДЕРЖАВНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ (1914–1921 рр.)

Андрусишин Б. І.

2.1. Політико-правова модель розвитку України у суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Українські інтелектуали на зламі ХІХ й ХХ ст. витворили ряд соціально-політичних проектів, своєрідних цивілізаційних зразків для відродження державного життя українського народу. Спільним для них було те, що становлення державності мав передувати потужний рух народу за соціальне і духовне відродження України на істино демократичній основі.

Напередодні національної революції 1917 р. в українській суспільно-політичній думці тривав пошук шляхів національного і соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів у ній,

в тому числі і робітництва, багато в чому зумовлювалася не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, але й тими доктринами, які виробила й трансформувала українська суспільно-політична думка наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Значний матеріал з тематики, що має цікавість з точки зору збагачення дослідження новими науковими ідеями, міститься в працях визначних вчених-суспільствознавців, які за умов ускладненої світовою війною та політичною боротьбою соціально-економічної ситуації шукали виходу з кризи, використовуючи здобутки світового економічного та соціального прогресу. Значних успіхів у цьому напрямі на початку ХХ сторіччя досягли М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, П. Ляшенко, В. Левитський, В. Косинський, О. Миклашевський, М. Птуха, О. Русов та багато інших вчених [1].

Безперечно, одним із кращих спеціалістів в історії економічних вчень був М. Туган-Барановський, під впливом якого значною мірою розвивалася немарксистська політекономія. Вчений визначав три основних напрями, на які розкладалася політична економія, шукаючи відповіді на питання “про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства”. Такими напрямками були: по-перше, захист нерегульованого товарно-господарського ладу, по-друге, ідеї соціалізму як антипод першого напрямку і, по-третє, напрям, який “прагне зберегти товарно-господарський лад, пом’якшивши в той же час, шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих, різкість класових антагонізмів” [2].

Перший напрям був представлений класичною політекономією, на зміну якої прийшла так звана австрійська школа з її теорією граничної корисності. В центрі уваги цього напрямку були поставлені проблеми, пов’язані з функціонуванням ринку, його закономірностями та ефективним розподілом продуктів.

Соціалістичний напрям економічної теорії був представлений передусім теорією К. Маркса, яку взяли на озброєння ортодоксальні марксистки. Суть розуміння змісту і завдань політичної економії марксизму впливали з

трактування економічних явищ як вираження суспільних відносин людей, що складаються у процесі виробництва незалежно від їх господарської волі і визначають відношення у сфері обліку і розподілу. Всі основні категорії політичної економії виводились марксистами з відношенням лише двох суттєвих класів – робітників та капіталістів, що визначалися як головні у системі суспільних відносин. На цій теоретичній базі й розроблялася марксистська концепція закону розвитку та революційного знищення капіталізму.

Третій, “еклектичний”, за М. Туган-Барановським, напрям базувався на ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням. Він був представлений німецькою історичною школою кінця XIX сторіччя та її течіями — історично-етичною та соціально-політичною. Видатні теоретики цієї школи Адольф Вагнер та Альберт Шеффле очолювали школу “державного соціалізму”. Особливу цінність у поглядах представників цієї школи становили ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням [3], посилення державного втручання в інтереси слабких заради пом’якшення різкості класових антагонізмів [4].

Бурхливий економічний розвиток кінця XIX сторіччя призвів до переоцінки теоретичних та методологічних засад марксизму. Досвід Англії та США показав, що капіталізм почав розвиватися на своїй власній основі, а в Німеччині та в Росії він міцнів під протекціонізмом імперських держав.

Таким чином, соціально-економічна дійсність показувала, що не підтвердились ані висновки класиків буржуазної політекономії щодо можливостей автоматичного саморозвитку капіталізму та меж такого розвитку, ані прогнози основоположників марксизму щодо його загибелі. У 1895 р. Ф. Енгельс зазначав, що замість революції, на яку очікували вони з Марксом, відбулася революція економічна [5].

На підставі переосмислення марксистської економічної і політичної доктрини в соціал-демократичному русі відбувся розкол. На Заході, зокрема в Німеччині, у соціал-демократичному середовищі наприкінці 90-х років

сформувалися два головні напрями: перший – більш ортодоксальний у теорії, спрямований на розвиток і поглиблення доктрини марксизму відповідно до нової епохи у розвитку капіталізму на новому імперіалістичному стані. Цей напрям у практичній політиці вів до здійснення революційних гасел марксизму. Другий напрям характеризувався політичним реформізмом, висунув ідею перегляду, ревізії всіх теоретичних засад марксизму.

До першого напрямку належали праці Карла Каутського, Вільгельма Лібкнехта, Августа Бебеля, Рудольфа Гільдерінга, Рози Люксембург. Виразниками ідеї другого, реформістського напрямку, вважалися Едуард Бернштейн та Едуар Давід [6]. Праці ортодоксального марксиста К.Каутського, котрого В. Ленін критикував за опортунізм та центризм, були відомі не лише серед наукової інтелектуальної еліти, а й серед широкого загалу, він буї популярний і серед української соціал-демократії [7]. Праці К. Каутського часто друкувалися в тогочасних українських соціалістичних газетах. Так, і “Робітничій газеті” у січні 1919 р. було вміщено статтю К. Каутського “Експропріація і конфіскація” [8], де порушувалися методологічні проблеми експропріації матеріальних засобів. К. Каутський пропонував шлях викуп всіх промислів, а також оподаткування великих прибутків усього класу капіталістів як найбільш цивілізований спосіб [9].

На сторінках періодики аналізувалися погляди К. Каутського, очевидно, щоб приміряти його рецепти до української дійсності. Так, у вересні 1919 р. “Робітнича газета” опублікувала серію матеріалів під назвою “Каутський про перспективи світової революції”, головною думкою яких була теза, що економічний поступ може відбутися лише на соціалістичному ґрунті. Українські соціал-демократи були переконані, що вони стоять перед світовою пролетарською революцією, яку породила світова війна. Але вони категорично заперечували перехід до соціалізму шляхом диктатури за допомогою гармат і кулеметів, за умови знищення політичного і соціального противника, “а лише через демократію і людяність”. Лише цей шлях уявлявся УСДРП прийнятним для

досягнення вищих форм життя, творення яких, на їхнє переконання, було історичним завданням пролетаріату.

У руслі нашого розгляду робітничої політики українських урядів 1917–1920 рр. заслуговують на увагу ідеї професора Київського університету О. Білімовича, в працях якого відбилася еволюція австрійської школи. Критикуючи трудову теорію цінності О. Білімович сповідував підхід, що розглядав учасників виробництва як рівноправних партнерів, незалежно від їх класової належності. Цей підхід тарувався в історико-економічній літературі як апологетичний для капіталістичного способу виробництва. Лише останніми роками деякі дослідники доходять висновку, що саме такий підхід відбивав формування системи розгалужених механізмів інтегрування пролетаріату в буржуазне суспільство, яке розпочалося на зламі століть і було пов'язане з могутнім динамізмом у поступальному русі процесів у господарській системі тощо [10].

Панівне становище у політичній економіці в східній Україні та в Росії на початку ХХ ст. посідав так званий соціальний, соціально-історичний або соціально-економічний напрям. Цей напрям на початку ХХ ст. об'єднав економістів різної соціально-політичної орієнтації – ліберально-народницької, послідовно-пробуржуазної та соціалістичної. До соціального напрямку належали, зокрема, О. Русов, Т. Рсадчий, Т. Рильський, П. Мігулін, І. Янжул, О. Миклашевський, В. Левицький, В. Косинський, М. Туган-Барановський, Б. Кистяковський, В. Железнов, М. Соболев та багато інших.

Спільним у їх творчості була така методологічна риса, як соціально-історичний аспект розгляду економічних явищ. Саме ця риса – прагнення пояснити явища економічного життя з погляду їх соціальної та історичної зумовленості, внести в галузь політико-економічного дослідження етично-правовий аспект та пошук наукових засад свідомого регулювання суспільно-економічного процесу об'єднувала вчених соціально-економічного напрямку.

Активно відбувалося в Україні та в Росії переосмислення марксизму. Початок процесу перегляду марксистської

суспільно-економічної доктрини в системі уявлень європейської соціал-демократії поклав П. Б. Струве.

Він заперечував теорію неминучого краху капіталізму та теорію зубожіння робітничого класу. У цьому відношенні йому віддають пріоритет перед західноєвропейською соціал-демократією, в першу чергу перед Е. Бернштейном. Послідовником П. Струве став Б. О. Кистяковський.

Найвищою мірою плідною для справи з'ясування процесу історичного розвитку вважав Марксову ідею суспільних класів та їх боротьби М. М. Соболев. Він зробив цілком обґрунтований висновок, що сама ця ідея перетворила марксизм на цілісну, послідовну і найбільш зрозумілу для робітничого класу соціально-політичну доктрину, яка давала йому і певний світогляд з точними висновками у сфері практичної політики. У своїх висновках М. М. Соболев був близький до реформаторських програм західноєвропейської, передусім німецької, соціал-демократії. Вченому імпонувало те, що партія німецьких соціал-демократів відмовилася від встановлення повного порядку насильницьких перетворень, а стала на ґрунт еволюції, переконавшись, що такий соціальний порядок може утвердитися лише тоді, коли він відповідатиме потребам широких кіл суспільства [11].

Вчений висловлював думки, які сьогодні кваліфікуються як теорія пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими. Інтерес не до робітника, капіталіста або землевласника, а людини взагалі незалежно від належності її до того чи того класу, вважав М. М. Соболев центральною ідеєю сучасної йому етичної свідомості.

Ізсоціальним напрямом в економічній галузі пов'язувалась ідея інституціоналізму, головною ознакою якої було розуміння держави як інституту, який має втілювати в собі вищі етичні засади та впроваджувати їх у суспільне життя, втілювати переконання в необхідності соціальних реформ та широкого державного втручання в економіку, як з метою розвитку продуктивних сил, так і для мирного розв'язання гострих його суперечностей.

Ідею змішаної економіки розвивав В. Ф. Левицький, наголошуючи на обмеженні та частковому усупільненні приватної власності й окремих галузей народного господарства як державою, так і комунальними органами.

Соціальне законодавство діє через психіку людей, тому держава мала нести відповідальність за податки, добиваючись їх зниження для тих класів, які не мали майже ніякого представництва в державі. Аналогічні погляди на завдання держави поділяли й І. Янжула, К. Воблий та інші вчені. Про індивідуальну людину з її індивідуальною психологією як єдиний активний елемент у суспільстві писав В. А. Косинський [12].

Глибинний критичний аналіз еволюції ідей соціалізму в їх немарксистському варіанті зробив М. Туган-Барановський, який, будучи сам цілком відданий цим ідеям, все ж таки піддав всебічному критичному перегляду ту загальну схему майбутнього соціального устрою, вироблену основоположниками марксизму. Марксистську модель соціалізму він справедливо називав “державний соціалізм” або “колективізм” на відміну в таких форм як синдикалізм, комунальний соціалізм та анархізм.

Концепції марксизму з її всеохоплюючою централізацією виробництва і розподілу, в якій М. Туган-Барановський справедливо розгледів загрозу свободі індивідуальності кожного члена суспільства, зростання ролі примусу, бюрократизму, волюнтаризму тощо, вчений протиставляв систему, де ідея централізму обмежувалась організаційними, управлінськими та господарськими формами, що змогли б нейтралізувати породжувані централізмом негативні господарські та соціальні наслідки. Він передбачав розширення сфери участі робітників в управлінні підприємствами, розвиток кооперації як засобу розвитку самодіяльності працівників тощо.

М. Туган-Барановський обстоював думку про наступальний перебіг розвитку суспільства, підкреслюючи, що перехід до соціалізму можливий лише за умови цілковитого розвитку суспільного господарства, тобто при підготовленості соціального середовища, де передбачалася наявність певних моральних та інтелектуальних якостей у людей. Він же застерігав від

насильного прискорення історичного розвитку, наголошуючи, що в теорії здійснюється не те, чого хоче той або той суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямкові історичного розвитку [13]. Державний капіталізм, обмежений в інтересах усього суспільства контролем робітничого класу, вчений вважав передднем майбутнього суспільства.

Соціалістичний ідеал, незважаючи на ідеї централізму, присутній у всій світоглядній системі вченого. Водночас М. Туган-Барановський відмежовувався від ортодоксальних послідовників марксизму на чолі з В. І. Леніним. Головною рисою, яка відрізняла М. Туган-Барановського від марксизму, було розуміння суспільних явищ не лише як наслідку економічних явищ, а й як результату ідеальних засад, тобто продукту свідомої людської діяльності [14]. Вчений був переконаний, що з розвитком суспільства, з його прогресом, роль стихійних, матеріальних чинників у суспільному житті зменшуватиметься, роль же психологічних чинників суспільної свідомості зростатиме.

Суспільний клас М. Туган-Барановський розумів як суспільну групу, члени якої перебувають в однаковому становищі відносно до суспільного процесу привласнення одними суспільними групами додаткової праці інших і внаслідок цього мають спільних антагоністів і спільні економічні інтереси в процесі суспільного виробництва. Вчений заперечував Марксову теорію зубожіння пролетаріату, яка не відповідала дійсності. Виходячи з історичної дійсності, він робив висновки про безперечне економічне, моральне та інтелектуальне піднесення робітничого класу “в найновіший час” [15]. Багато уваги вчений приділив теорії розподілу, через яку визначав два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: зростання продуктивності праці (економічний чинник), внаслідок чого зростає частка в національному доході робітничого класу, та соціальна сила робітничого класу (чинник соціальний), дієвість його профспілкових організацій, який також визначав конкретний рівень заробітної плати. Тенденція до підвищення рівня зарплати, підкреслював М. Туган-Барановський, мала позитивний зворотній вплив на

підвищення рівня суспільної праці, тим самим забезпечуючи певну солідарність інтересів робітників та підприємців, далеку, щоправда, від “гармонії”. Цим зумовлюється значення регулювання взаємовідносин між працею та капіталом. Основними суб’єктами такого регулювання виступають організації підприємців, робітників та держава [16].

Піддаючи всебічному аналізу існуюче капіталістичне суспільство та розмірковуючи над шляхами переходу до соціалізму, М. Туган-Барановський вважав важливим завданням держави розробку справедливої соціальної політики.

Погляди М. Туган-Барановського були широко відомі серед української соціал-демократії. В Україні вже після Лютневої революції, яку він сприймав з великою надією на можливу демократизацію суспільства, поширювалися його книги, зокрема “Социализм как положительное учение” (Пг., 1918), в якій М. Туган-Барановський глибоко аналізує центристську систему державного соціалізму і застерігає від небезпеки безпосереднього його запровадження, що може призвести до обмеження особистої свободи та ініціативи, до панування примусу, бюрократизації і, як наслідку, до зниження продуктивності соціалістичної системи порівняно з існуючою і, замість очікуваного прогресу, до регресу.

Безперечно, що ідеї, які панували серед наукової еліти, мали вплив на практичне будівництво української держави. Опинившись на чолі революції, багато хто з українських вчених, громадських діячів вже по ходу революції переломлювали і переосмислювали наукові теоретичні положення і намагалися застосувати їх у життя. Для нас особливий інтерес становлять погляди людей, які самі творили і були провідниками робітничої політики. Одним із таких теоретиків-практиків був міністр праці в уряді Директорії УНР Осип Безпалко, котрий присвятив чимало місця на сторінках періодичних видань теоретичним проблемам української революції. Так, у статті “Диктатура чи демократія” [17] Осип Безпалко торкається проблеми післявоєнного устрою держав, що програли війну, розглядаючи їхню перспективу через

можливість здійснення альтернативи: диктатури пролетаріату з його органами влади, чи забезпечення найширшої демократії під гарантіями соціал-демократичних партій, “даючи селянам землю, а робітникам безпеку перед давнім капіталістичним рабством”.

Розглядаючи можливість встановлення диктатури пролетаріату в Україні, О. Безпалко доходить висновків, що це питання стає питанням диктатури пролетаріату цілого світу, бо ніколи “соціал-демократ не сміє говорити про соціалістичну диктатуру в своїм краю, не розглядаючи можливість такої диктатури в прочім світі”. Питання соціалістичної диктатури О. Безпалко пов’язував з банкрутством капіталізму і імперіалізму в усьому світі. Але він доходить висновку, що війна знищила лише одну групу імперіалістів, а друга стала ще міцнішою, створивши нові капіталістично-імперіалістичні держави і союзи держав.

Проаналізувавши становище в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Югославії, Польщі, Румунії, Угорщині та Західній Україні, автор доходить висновків, що боротьба за проведення в життя соціалізму, ведена лише проти своїх пануючих класів, була б можлива, хоч дуже насильна і кривава, коли б пануючі класи переможених країн не мали підтримки переможених країн Антанти. Що ж до можливості соціалізму в самих країнах Антанти, то його перспектива була ще туманнішою. Одна Росія творила соціалістичний лад, спираючись на армію. Тому О. Безпалко закликав проводити політику українського уряду з урахуванням загальносвітових тенденцій суспільного розвитку, а також враховуючи апатити цього світу на Україну.

Коротко зупинимось на становищі, в якому перебували соціалістичні партії в економічно розвинених країнах, і тих досягненнях, які здобули робітники цих країн. Значних успіхів досягли соціалісти в Австрії. Зокрема, заснована 1891 року Австрійська трудова партія після виборів 1904 р. мала найчисленнішу фракцію в парламенті і створила перший соціалістичний уряд. В 1914–1916 рр. соціалістичний уряд провів через парламент закони про пенсії для інвалідів і

допомогу материнству. В Австрії заснована 1898 р. соціал-демократична партія після Першої світової війни в 1918 році делегувала на посаду глави уряду соціаліста Карла Реннера. Італійська соціалістична партія на виборах до парламенту 1913 р. здобула 53 мандати, а в парламенті 1918 р. мала найбільшу фракцію – 156 послів. Соціалістична партія Німеччини з 1912 р. мала найбільшу фракцію в парламенті, а в результаті виборів 1919 р. соціал-демократія стала провідною партією в державі. У 1914 р. 23 послы в парламенті мала Робітнича партія, Норвегії. Внаслідок виборів 1915 р. соціал-демократична партія Швеції стала другою партією в парламенті. У 1918 р. соціалістичну платформу прийняла Британська трудова партія. На виборах 1914 р. партія здобула 42 мандати до парламенту, а в 1916 р. – взяла участь у коаліційному уряді. Французькі соціалісти у 1914 році мали в парламенті 76 послів. Соціалісти брали участь у коаліційних урядах Бельгії за Першої світової війни та після неї. Соціалісти провели через парламент закон про 8-годинний робочий день та інші закони в інтересах трудящих. 1916 р. соціал-демократична партія Данії взяла участь в коаліційному уряді. Голландські соціал-демократи дійшли переконання, що партія не може обмежити своїх завдань самим робітничим класом і що для успіху соціалістичної ідеї треба шукати співпраці з іншими незалежними силами. В програмі партії 1917 року стверджено, що вона все більше стає виразником інтересів суспільства загалом.

Отже, українські соціал-демократи, які тримали кермо революції в своїх руках, виходили з того, що соціально-економічний поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку і в першу чергу разом з поступальною ходою найбільш економічно розвинених країн. Саме на парламентські успіхи робітників Англії через лейбористську партію покладала надії українська соціал-демократія, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

Список використаних джерел:

1. Рафальський О., Чернега П. Еволюція соціалістичної ідеї у світогляді Івана Франка // Іван Франко у творенні української національної ідентичності: зб. наук. праць / голов. ред. О.О. Рафальський, П.М. Чернега. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.; К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, ШІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2016. – 400 с. – С. 48–50.
2. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. – К.: Наук. думка, 1994. – С.17, 18.
3. Так само. – С. 20–21.
4. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин // Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 19.
5. Енгельс Ф. Вступ до праці “Класова боротьба у Франції” // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т. 22. – С. 507.
6. Рафальський О., Чернега П. Зазнач. праця. – С. 53.
7. Франко Іван. Галицько-руські народні проповідки (Львів, 1901–1910). У 3-х томах. – Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2006–2007. – 699 с. – С. 424, 435, 459–460.
8. Робітнича газета. – 1919. – 3 січня.
9. Так само. – 20 вересня.
10. Див.: Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні – С. 48.
11. Там само. – С.63.
12. Там само. – С. 66.
13. Туган-Барановський М.И. Русская революция и социализм. – Пг., 1917. – С. 31–32.
14. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин // Туган-Барановський М.І. Політична економія. – С. 51.
15. Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии социализма. – СПб., 2-е изд., 1905. – С. 249, 250.
16. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин. – С. 33–34.
17. Робітнича газета. – 1919. – 22 січня.

2.2. Українське державотворення періоду Першої світової війни на сторінках історичної художньої літератури

Чотири роки світової завірюхи, як поетично називають період Першої світової війни 1914–1918 рр., – цей героїчно-трагічний час – дали поштовх багатьом письменникам створити самобутні художні твори, що певною мірою доповнюють драматичну сторінку української літератури. Грізний молох кривавої війни, який пожер 10 млн. людських життів і залишив пораненими та контуженими 20 млн. осіб, не міг залишити байдужим нікого з українських письменників, багато з яких були безпосередніми учасниками світової бойні.

Напередодні цих подій у громадській думці багатьох найрозвиненіших країн вкоренилося переконання, що в умовах, коли світ став єдиним економічно, при тогочасному розвитку науки й техніки майбутнє належить взагалі лише так званому “мирному змагання” народів і війна неможлива. Але вийшло навпаки: економічна єдність світу послужила підґрунтям для всесвітнього побоїща.

Всі воюючі країни послідовно втовкмачували у голови своїх громадян тезу про необхідність захисту своєї батьківщини. Ніхто не хотів бути агресором. Росія оголосила війну національною. Основним для неї став лозунг допомоги слов'янським братам. Хвиля патріотизму захлинула не лише Росію. Соціалісти всіх країн, які в Штутгарті (1907 р.) та Копенгагені (1910 р.) винесли антивоєнні рішення, відреклися від них. Марксистичні лозунги солідарності трудящих усього світу зазнали жорстокої поразки. “Протягом 1914–1915 рр. у всіх державах, що воювали, спостерігалася небувале патріотичне піднесення, яке стимулювалося методом пропаганди й було стабільно високим, – наголошують автори книги “Велика війна 1914–1918 рр. і Україна”, однак надалі “пропагандистський туман” розсіювався, і цілі затяжної війни ставали для солдатських мас незрозумілими, накопичувалася

втома від воєнних дій. Починаючи з 1916 р. з'явилися перші симптоми згасання рефлексів покори. Це виявилось у втраті авторитету влади, у хлібних і солдатських бунтах. У 1917–1918 рр. стали поширеними виступи робітників, страйки, сутички з поліцією, розлад дисципліни в армійських частинах, наростання бездіяльності влади. У результаті всього цього в деяких країнах відбулися революції, які назавжди змінили їх політичний режим, економічний уклад, менталітет народу” [1].

Не маючи власної державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат. Вони знаходилися по обидва боки ворогуючих таборів, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували їх національні інтереси. Наддніпрянська, або Російська Україна, де наприкінці ХІХ ст. проживали 23,5 млн. українців, дала до російської армії 4,5 млн. солдатів, що становило 35% останньої, які проявили дисциплінованість і стійкість, захищаючи рідні домівки, розташовані в ближньому від них тилу, а із Західної або Австрійської України з 6,5 млн. українців було мобілізовано 300 тис [2]. Війна готувала Україні величезні страждання таруїни, оскільки воєнні дії велися безпосередньо на її території.

Спробуємо подивитися на одні й ті ж події очима письменників, які також опинилися по різні сторони фронту. Вбивство сербським студентом Гаврилом Принципом 15 (28 червня) 1914 р. Франца Фердинанда під час візиту останнього до столиці Боснії – Сараєво потрясла Австро-Угорську імперію і весь світ. Письменник Роман Купчинський, очевидець та співучасник цих подій, у своїй історичній повісті “Заметіль” (1928 р.) писав: “При кінці червня грянула громом неожидана вістка: наслідника престолу вбито!.. Стряслася від цієї вістки ціла Австрія від Трієста до Підволочеська. Принишкла, причаїлася і кожна палата, і кожна ліп'янка, вслухаючись у мертву тишу, яка запанувала після того, – тишу, яка робить завсіди бурю. Галицькі села вслухувалися у цю тишуну менш від других. Хто з часописів, хто з поголосу довідувався про ультиматум до Сербії, про недалеку мобілізацію...” [3].

Знаменитий “бравий солдат Швейк”, коли довідався про вбивство Франца Фердинанда, сказав, що буде війна з турками, які, найого думку, вбили дядька імператора через те, що Австрія забрала в них Боснію й Герцеговину. “Сербія та Росія у цій війні нам допоможуть, – міркував Швейк. – Будебійка. Якщо тепер що-небудь розв’яжеться, – бравірував він, – піду добровольцем і буду служити царю імператору до останньої краплі крові!” [4].

Люди намагалися пов’язати історичні події з Всесвітом. Активно обговорювалися затемнення Сонця, незвичайні інші природні явища, зокрема поява комет, що знаменували катаклізми, як було перед війною з Наполеоном та ще раніше – під час походу князя Ігоря на половців, Хмельниччини тощо. Р. Купчинський описав, як “ясної липневої ночі спускалась по синяві небес комета. Старі люди тлумачили її появу незвичайним урожаем і з цього пророкували війну. Вечорами стояли гурти селян на вулицях і з острахом дивилися на небесне явище, слухаючи набожно пояснення старих дідів. А ті розказували, що і за їх пам’яті, і за пам’яті їхніх батьків та дідів комета все була вісником війни” [5].

Моя 96-річна бабуся Андрусин (Мороз) Марія Онисимівна – свідок цих подій – згадує, що у невеличкій річечці села Хоростецьна Тернопільщині перед війною аж кишіло піскурами й був небачений урожай вишень, від яких аж вгиналися гілки.

Автори багатьох художніх творів зробили соціально-психологічний зріз сприйняття населенням країн-учасниць оголошення війни. Р. Купчинський показує це наприкладі жителів галицького села Бужани з-під Золочева. “Стоую птахою понеслась звістка понад галицьку землю. Летіла понад подільські ниви, понад підгірські ліси аж до підмарних вершків Чорногори. Бистріша від розставних коней, голосніша від веснячного грому, забігала в кожний куток... Війна!..” [6].

Улас Самчук у романі “Волинь” писав про те, як переживали початок війни в Підросійській Україні: “Війна, війна! – побігло полями. – На магазинському чорному зрубі приліплена широка “бамага-об’явлення”. Така сама “бамага” на

церковних воротах коло Гершка на перехресті до паркана старого Соловія тістом приліплена.

Дядьки збивають коси, кладуть серпи. У кожного вираз непевності. Вулицями, якими проїхали комонники, пішли селяни. Пішли поважні дядьки, пішли їх жінки, їх діти. Коло “шкальні” збори. Старшина читає вголос царський наказ. Дехто кашкетастягнув і цупко тримає його в задубілій від напруження долоні” [7].

Зробивши ймовірні припущення про можливих союзників у війні, населення Західної України дуже засмучувалося там, що треба буде воювати з Російською імперією. “Вістка про Росію понизила бадьорий настрій. Знали про ту Росію люди небагато, бачили тільки, скільки можна побачити, перекладаючись до Почаєва на прощу, але чули про неї дивні речі. Це така країна велика й багата, якої другої в світі нема. Народ, що правда, темний, але скільки його там є, і якого різного. А скільки там війська: солдатів і козаків? Недобре, щоб Росія пішла би проти нас...”, – міркували люди [8].

Р. Купчинський передав передвоєнні настрої населення Галичини стосовно суспільно-політичної ситуації у Росії. Воно було обізнане про масове казнокрадство зокрема під час недавньої російсько-японської війни. “В Росії крадуть, як круки”, – твердила попадя пані Керницька. Зловживання бюрократії, її відірваність від народних мас формувало у галицькому суспільстві суперечливі думки про Росію: з одного боку, як про могутню державу, з якою не можна “зачіпатися”, а з другого, – як про “велике дерево, але підгниле, спорохнявіле”, яке “перша-ліпша буря” переверне [9].

Водночас громадська думка схвально відносилася до вступу Австро-Угорщини у війну проти Сербії, “щоби сербам трохи втерти носа” [10].

В Західній Україні ще напередодні війни було вирішено підтримувати Австрію. За образним виразом відомого українського правозахисника Валентина Мороза, це був вибір між чумою та холерою. Мотивами такого вибору було те, що габсбурзький уряд гарантував українцям імперії деякі конституційні права на відміну від Росії, яка цілком

відповідала визначенню “тюрми народів”. В Австрії конституція, “де рівні права для всіх, якби не перешкоди з боку поляків...” – твердив герой повісті директор золочівської гімназії Породюк – “...Ми все-таки маємо і школи, і свободу зборів, і свободу слова, і право вживати своєї мови...” [11].

Тому реакція на початок війни була відповідною: “На першу звістку про війну з Росією Золочів ударив маніфестацією. Населення усяких полів, літ, національностей і переконань рушило з співом австрійського гімну визволяти міста, щоб дати вислів своїй вірності для держави” [12].

Вірнопіддані по обидва боки кордону сподівалися на військо своїх держав, яке захистить їх від неприятеля. Населення Західної України надіялося на австрійське військо, яке пожене російську армію, а стрільці, серед яких переважали студентита інтелігенція, підуть позаду й будуть займатися просвітництвом наддніпрянських українців.

“Драгуни! – сказав хтось у гурті шепотом. Кіннота їхала кроком, спокійно і велично. Розкішні коні махали головами, фуркаючи, підтанцювуючи. В заходячій сонці горіли золоті шоломи на головах драгунів, виблискували пояси старшин... Зваричдивився на кінноту і дихати забув. Така була в тім краса, така сила, що серце вискакувало з грудей, очі від радощів розширюлися..., здавалося, наче це не звичайні люди, вбрані в драгунські однострої, а казочні лицарі, що вирушили з засвітів на бій з ворогами. Як же ж можна остатися в запічку, коли все живе, що бадьоре, рушило навійну по обіді і славу. Бо що Австрія з Німеччиною розіб'ють Росію – про це не було в нікого, а тим менше в Зварича, сумніву” [13].

Подібні переживання та хвилювання були властиві й жителям Великої України. З цього приводу У. Самчук писав: “Виривається з сотень уст розлогий вояцький спів. Здорові, з загорілими обличчями люди. На плечах у кожного мішок – “вещевой”. Через плечі навскіс згорнута калачем “шинеля” з підв'язаним до неї “котьолком”. Наголові кашкет з овальною трибарвною “кокардою”. На поясі патронташі, лопатки, келепи, сокири. Все нове, все щойно одягнене” [14].

Через близький час обидві військайдуться в смертельному бою.

Але дуже швидко близький тил австрійської армії охопила страшна паніка, якаживилася неперевереними чутками. Особливо багато чуток було про звірства російської армії. “Це були не люди п’ять миль звідтіля, із-за російської границі, це булиякісь для всіх невидимі ества, що зі зброєю в руках йшли на Австрію, били її військострашними гарматами, підпалювали села, насилували жінок, відрізали раненим австрійцям язики, носи і вуха, горожан брали на муки, а дітей настромлювали на списи, як куропатву на рожен” [15].

По-різному формувалося почуття національної свідомості у представників різнихсоціальних верств галицького населення.

Р. Купчинський описав діалог студента-правника Зварича з селянином, який довідується, що той іде добровільно до Українських січових стрільців, щоб “від москаля відбити Україну”. В нього починається свій процес національного прозріння.

– То в москаля є також Україна?

– Є в москаля Україна. І то багато більша, як у нас...

– Та дав би Бог, щоб там Україна була велика. Не довго москаль воював биз нами... – І не буде довго воювати, – запалився Зварич. – Ми як тільки ввійдемо тамтуди, зараз народ стане за нами...

– Проти царя ніби?! – перебив недовірливо селянин.

– А ви як гадали!?! Певно, що так. Досить їм москальської неволі. Чекають там на нас, і ми підемо до них” [16].

Означену тему поетично відбито в пісні С. Чарнецького “Червона калина” словами:

“Виступають наші добровольці у кривавий тан,
Визволяти братів-українців з московських кайдан.

А ми тую червону калину підіймемо,

А ми нашу славу Україну розвеселимо” [17].

Ще один типовий образ повісті Р. Купчинського “Заметіль” – Безкорвайний. Українському патріоту треба прожити немало важких воєнних днів, щоб сказати собі:

“Ми є! Є український народ! Ми вже не бездушна маса, з якої можна ліпити, що кому заманеться”. Зварич теж зазнає певної еволюції. Тільки його мислення, можна сказати, на іншому витку політичної свідомості. Він дивиться глибше, в корінь проблеми. Поняття патріотизму та національного обов'язку для нього самі собою зрозумілі, зрозуміла й роль стрілецтва, яка полягала у тому, що січові стрільці мусять іти “освідомлювати російських українців” в їх українстві та причинах їхньої неволі. Але поки що, розуміє герой твору, зайді як зі сходу, так і з заходу наступають на Україну, нищать та толочать її, маючи при цьому свій розрахунок. Він бачить, чому австрійський уряд дозволив утворити легіон Українських січових стрільців тільки з 2500 бійців. Тому, побачивши масу добровольців до української армії, Зварич не може просто тішитися тим, що “ми є! Є український народ!”. Він вражений тим, що патріотам, які “рішаються на найтяжчу долю”, доводилося ще всіляко виборювати собі можливість “бути народом”, а у разі потреби – офірувати Україні своє життя: “Один стрілець купив від другого місце в сотні з правом іти на війну і евентуально бути забитим. Продавцем був маломістечковий купчик, що під впливом надмірного романтизму пішов до стрільців, а покупцем – учень торговельної школи, що під впливом купецьких наук навчився купувати романтику за гроші” [18].

Як бачимо, пізнаючи феномен духу українського стрілецтва, Р. Купчинський приглядається до нього з усіх боків. Він його не ідеалізує, хоча й не оминає того, як важко було тим першим молодим українським лицарям, що без вагань зголосилися вступити у ряди стрільців, але не потрапили до них. “Скільки-то ще було таких, які б купили право йти на війну?!.. Тисячі молодих хлопців, що рвалися до рідного війська, що днями і ночами марширували до Стрия, тепер стояли сумні, забуті, принижені... Навіть надії ніхто їм не продав, що колись, може, зміниться, може, побільшиться число стрільців і вони знову вернуться у ряди. Дивилися з заздрістю на тих, яким усміхнулася доля, на тих, які знайшлися між вибраними.

Дві тисячі п'ятсот стрільців відходило з майдану на стоянки, тринадцять тисячп'ятсот розходилося зі Стрия домів.

Тобто, молоді люди рвалися визволяти “братів-українців з московських кайдан” та “освідомлювати російських українців” [19].

“Романтику війни навиворіт” зобразив Ерїх Марія Ремарк у романі “На західному фронті без перемін”, в якому він писав про сприйняття останньої молодим поколінням німців. Його герой Пауль Боймер говорить таке: “У нас не було твердих планів на майбутнє, зате в нас було багато неясних ідеалів, під впливом яких наше життя навіть війна уявлялися нам у реалізованому, майже романтичному світлі” [20].

Таке сприйняття війни було викликане мілітаристським духом, який насаджувався у школах кайзерівської Німеччини. Подібні погляди зустрічаються в основному на перших сторінках роману, коли жорстока і без сенсу війна ще не встигла розвіяти ілюзії у юних німецьких солдатів.

Значне місце на сторінках художніх творів відведено проблемі москвофільства, яку австрійські власті використовували на свою користь.

Причини невдач першого періоду війни габсбурзьке командування шукало в чому завгодно, тільки не у власних прорахунках. Преса рясніла повідомленнями про безконечні перемоги австрійського війська і про “нечувані бешкети й жорстокості напівдиких солдатів, висланців білого царя”. Водночас відступаючи з фронту розбиті полки імператорської армії справляли гнітюче враження. “Адже не могла російська солдатня побити австрійських вояків! Мусимо тут знайти щось несподіване, астрашне щось, що залізні війська Австрії переміняло в мілкий пісок, гнаний вітрами воєнної хуртовини. Львів довідався нарешті про “правдиву” причину військових невдач. Причини подавалися офіційно в пресі на мовах усіх народів Австро-Угорщини.

Москвофіли – селяни і неселяни – були в усьому винні. Задля них Росія почала війну, і за поміччю суне навала, як весняна повінь, трубіла австро-угорська пропаганда, тому зразу

ж під час російського наступу розпочалися арешти Австрією галицьких москвофілів” [21].

Ситуація воєнного стану давала австро-польській адміністрації у Галичині підрияттякогома більше українські позиції під проводом боротьби з русофільством. З іншогобоку, габсбурзьке командування, щоб виправдати свої поразки на фронті, посилаючисьна звинувачення польської адміністрації, пояснювала ці поразки “зрадою українців”, їх москвофільством. Західну Україну захлеснув масовий терор. Тисячіукраїнських селян, священиків, інтелігентів загинули невинно на шибеницях та в казематахавстрійських тюрем. Десятки тисяч їх було кинуту у концтабори Талергоф, Інав, Імюнді, Терезенштадт, де вони утримувалися в жахливих умовах, тисячамигинули від хвороб і варварського поводження австро-польської влади. Історик ІсидорНагаєвський навів загальну цифру втрат українців внаслідок габсбурзького терору, яка становила 36 тис. цивільних людей, у тому числі старих та жінок, розстріляних або повішених, та стільки ж в’язнів загинули в австрійських таборах [22].

“Серединоювулиці плелися арештовані. Чвірками, як військо. Прибиті, виснажені, запорошені – робили страшно прикре і болуче враження. Священики, інтелігенти, селяніні робітники, жінки і підростки – все те уставлене в суміш і посковуване разомза руки. Дехто з них ішов мов на заріз. Голова похилена, ноги ледве волочилися. Алебуло багато таких, що, гордо випростувані, з піднесеним чолом, ішли назустріч невідомій та страшній долі. Тих у першу чергу досягало обурення товпи. Падали на їхголови цілі жмути образ, проклять і прозвищ, а вслід за тим і каміння. Товпа прискакувала, як зграя собак, і біла, штовхала та плювалася на них. Нерідко підносилась жіноча парасолька та, як могла, нищила зрадників. Товпа рівночасно бісилась раділа, проклинала і хвалила, реготалася і скреготіла зубами.

А ряди арештованих сунули тяжким, повільним кроком у сторону “Бригідок”. Зварич стояв на тротуарі і через голови других переглядав арештованих. Всі суспільні верстви були там заступлені, але тільки одного народу. Про арешти

поляківне було ніде й чутки, а про арешти євреїв ніхто й не припускав. Ці останні від першихпочатків війни робили себе такими гарячими патріотами, стільки при кожнійнагоді давали на це доказів, що аж забагато було” [23].

Перша світова війна вплинула на всі аспекти життя воюючих країн, болісно зачепила всі суспільні відносини, залишила слід особливо в економіці тих регіонів, де вирували воєнні дії – Галичині, Буковині, Волині, Поділлі. Міста і села цих регіонів абопопали у безпосереднє пекло боїв, або були прифронтною зоною, де дислокувалися нимивелика кількість війська й матеріальне забезпечення фронтів, госпіталі, військовісклади, які ставали об’єктом артобстрілів, бомбардувань, сухопутних наступів, щовело до масштабних руйнувань.

Жахливі картини зруйнованих галицьких і буковинських населених пунктів змалював у своїх творах Марко Черемшина. В циклі оповідань “Село за війни” авторпоказав безпосередній вплив бойових дій на українські села та їхніх жителів.

Наведемо характерний фрагмент з оповідання “Після бою”:

“Очі видять, що москаль переміг штурмом, бо вранці займив свого неприятеля горами навперед себе, як ровта недострілену звірину. Лишилися шанці ззаду, гей покинені гроби довгі. Серед покаліченого села, серед перевалених лісів смерть собі палі вибила, своєполе відгородила, свою землю мерцями вкрила.

А помежи вояками лежить обочами Гуцулія й текучими очима мухи годує. Виходить з потайників та печер недобите село і чупер собі миче.

Йде челядь на побоевище і розпізнає вбиту Гуцулію. Лупаються гори від жіночих плачів, здригається земля під мерцями, шепоче ліс молитву над мерцями” [24].

А ось картина галицького села з оповідання Марка Черемшини “Село вигибає”:

“Вже нама села, лиш цвинтар.

Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована.

Глуха і німа стая гроби пасе...

Мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують.

Були хати тесані, побої ґонтові, вишневі сади, були повні перебийці, повні цари...

Оті печі, що село вигрівали, лежать тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами.

Ворон там сідає, хаба звір там навертає.

Бідне те наше галицьке село! Недавно, що орали його австрійські гармати, а теперскородять російські. І хіба якесь чудо, що досі ще стоять хати та стодоли, тількидесь-не-десь купа руйновищ чи останки згарищ. Та це ще не найбільше лихо, якестрінуло село.

Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня деба дише на морозі...

А мороз тріщить” [25].

М. Черемшині вторить сучасний український письменник Левко Різник у повісті “Усукуси на Лисоні” [26].

Про людські й матеріальні втрати галицьких сіл можна простежити на прикладісела Августівка на Тернопільщині, які наводить о. Павло Олійник у своїх спогадах:

“Якщо зробити зіставлення, які безповоротні втрати понесло село Августівка підчас Першої та Другої світових воєн, то вони будуть такі:

В 1914–1920 рр. загинуло:

1. в австрійській армії 26
2. в УГА. 9
3. від холери 30
4. під час фронту 1915–1917 рр. 25
5. від іспанки і тифу 1919–1920 рр. 50
6. діти при розбиранні гранат 8

Всього 148 [27].

За зиму 1916–1917 рр. “москалі на спілку з місцевими людьми зрізали на опал 500 столітніх лип, а також громадський сад”, – писав отець П. Олійник [28].

Сповнені трагізму, пройняті глибоким ліризмом емоційні нариси про війну Осипа Маковея, що склали збірку “Кроваве поле”. В них знайшли відображення й переживанняавтора у

роки останньої. Ці нариси мають багато спільного з антивоєнними творами О. Ю. Кобилянської, В. С. Стефаніка, Марка Черемшини. В них виражено протест проти війни, показано, скільки горя завдала вона народу. У картинах “Кроваве поле”, “Інвалід”, “Мертве місто”, “На окопах”, “Братання” письменник відтворив страхітливі картини народного горя – розорення, руїни, каліцтво, смерть. О. Маковей не розкривав справжніх причин війни, не бачив тих суспільних сил, які були зацікавлені в розв’язанні та веденні її. Проте він реалістично зображував страждання широких народних мас. Ось доля солдата-інваліда, описана письменником у картині “Інвалід”:

“І почав чоловік оповідати своє горе. На війні втратив ногу, а голову і руку йому тяжко поранило. Рани погіршилися і його пустили додому. Вдома нужда. Він коваль. Сили до роботи нема. Потім занедужав тифом. Рана відновилася... Взяли його до шпиталю... Коли пустять із шпиталю, то хіба з моста та в воду! Чому його не вбило на смерть на війні?” “Епідемія в цілій країні. – Дорожнеча росте. Голод, голод, голод!

Годі! Цілий світ – інвалід, а такий самий як сей, що пішов до шпиталю з хлібому мішку. Доборовся!...” [29].

Страждали не лише солдати на війні. Каліками ставали діти в прифронтовій смузі. У картині “На окопах” зустрічаємо хлопчика-пастушка, якому гранат, що влучив у хату, відірвав руку, а маму і сестру вбило [30].

Під час війни економіка України зазнала значних втрат, особливо сільське господарство.

Життєздатність селян залежала від розміру їх земельних площ та відповідно її кількості робочої худоби. Не вдалося їм зібрати врожай 1914 року, засіяти в 1915 і 1917 рр. Через реквізиції австрійських та російських військ селяни залишалися безтяглової сили, кормів для худоби, насінневого матеріалу. У прифронтовій смузі під час позиційної війни мирні селяни не могли орати свої наділи. Лише за два її роки посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася на 15,9%, а на Півдні – на 12,3% [31].

“Поле, яке родило картоплю, повинно було стати полем честі, полем слави!, але, – писав О. Маковей у нарисі “Кроваве поле” – “з поля честі, з поля слави на котрім ти погіб, нема нікому ні честі, ні слави, ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує”, “лише це поле п`ять років неоране червоніє від мільйонів польних маків, з яких, на думку хіміка, можна зробити прегарний опій”, а, на думку поетів, роздати цей опій “між нещасний народ, нехай він у чарах мріє прочервоне поле честі, про червоне поле слави і забуде біль” [32].

Нещадну правду про те, як люди різних націй, але однаково розумні, знищують одні одних, руйнують віковічні плоди своєї каторжної й прекрасної праці, перетворюючи купи сміття храми, палаци, будинки, знищуючи до тла міста, села, виноградники, як вони зіпсували сотні тисяч десятин землі, прекрасно обробленої їхніми предками і сьогодні на довго засміченої осколками заліза та отруєної гнилим м'ясом безневинно вбитих людей, за словами Максима Горького, виклав у своєму романі “Вогонь (щоденник взводу)” в 1915 р. Анрі Барбюс [33].

На сторінках художніх творів багато місця відводиться, формуванню почуття національної свідомості. Після одного з боїв у Карпатах австрійські частини відступили, й під мостом через невеличку річку заховалися двоє вояків – січовий стрілець Зварич та ополченець з-під Стрия. Епізод з повісті “Заметіль” Р. Купчинського:

“До моста підходили кілька людей і голосно розмовляли.

Врешті виступили на міст...

– Кажу тобі, що ти дурак, та ще й форменний...

– Хіба ти. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

– Сказано: Венгрія, а виходить не так. Балакають же зовсім по-нашому.

– Зовсім не зовсім, – обізвався третій голос, – а приблизительно.

– Хай тобі буде приблизительно, але не по-венгерському. Наш народ таки православний – А мені все равно. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

– Сказано: дурак, так і останешся до смерті...

Перейшли.

– По-нашому балакають, – шепнув ополченець.

Зварич гірко посміхнувся:

– На мості українці і під мостом українці”.

Але найбільше австрійських вояків вразила пісня про Сагайдачного, яка доносилася з боку російської сторони. “Дивні почування ворушилися у душі Зварича. Осьнедавно розмова, тепер пісня, і все це разом – вороги. Стільки разів перша сотня співала цю пісню! Розкішна вона, широка, як ті степи, на яких уродилася, задля яких іповстали Українські січові стрільці. Може саме в цю хвилину десь біля ватри чи настоянці співають його товариші ту саму пісню про Сагайдачного, галичанина з-під Самбора, що став гетьманом цілої України.

Ой, вернися Сагайдачний,

Ой, вернися, необачний...”

Ще один епізод з безконечного воєнного безумства: “Ранений солдат лежить над потоком і зойкає:

Не вбивайте, братці, у мене жінка, дітки!

А хто ж би тебе вбивав! – відповідають стрільці. – А де ранений?

Показує на ногу. Перев’язали швидко рану.

Спасибі вам, панове, то ви не мадяри?

Ні, ми українські січові стрільці. А ти звідки?

З Чернігівщини. Хведір Гаєвий звуся.

Хіба Гаєвий?

Ну да, дома Гаєвий, а в полку Гаєвой” [34].

З цього діалогу видно, як ішла русифікація українців у царській армії, й водночас, як відбувалося взаємне пізнання на фронті українців – австрійців та москалів. Ще в дитинстві мені довелось чути розповідь свого батька Андрусишина Івана Петровича (1932 р. н.), яку він чув від діда Петра (1900 р. н.) про епізод на фронті, що проходив на захід від нашого села Хоростець, де в шалених багнетних атаках з криками “ура” сходилися австрійські й російські солдати. “Був веселий солдат-москаль, який квартирував у нашої бабусі, – згадував батько. – Він усе співав пісень, грав на гармошці, жартував. Одного разу пішов у чергову багнетну атаку і

заколов австріяка (очевидно, українця – А. Б.), який кричав, молив: “Брате, даруй життя, маю жінку та четверо дітей.” Але російський солдат усе-таки вбив противника. Потім ходив сумний, молився, сповідався військовому священикові, нудився, не знаходив собі місця й казав, що у вухах його звучить весь час фраза-благання того австріяка.

Розповідали, що в боях він шукав смерті, потім його кудись перевели.”

Сум, тривога та чекання посилились в українських селах. У. Самчук писав: “На Західному фронті подібні випадки описує А. Барбюс, повторюючи історії, які розповідають про себе марокканці, і “всі майже у тих же виразах і з однаковими жестами:

“Німець підіймає руки: “Камрад! Камрад!” – “Ні, не камрад!” І по-мімічному зображує багнетний удар: як багнет всаджується у живіт зверху: витискується знизу, підкидаючи ногою” [35].

“Ніде нема радості в ті дні. Ні на землі, ні на небі. Отже, і дзвони дзвонили, алезвуки їх, мов тінь від густого лісу, мов траур від чорного серпанку. На цвинтарі дівки не виводять “кривого танку”, ані пісень не співають. Голови, як і завжди, барвінкомта паперовими квітами квітчані, але сміху не чути, вивіскувань нема, парубківчубатих нема. Є недолітки, що тягнуться догори, на пальці спинаються і плачуть відміцної зтяжки тютюном.

Там десь у Карпатах парубки. “Ой, по горах, по горах австрійських, солдат скієкості під снігом лежать”, – виспівують дівки.

А чиї кості? Пішов Василь, Петро, Данило... Скільки їх пішло. Все в Карпати, все під Варшаву, все у Мазурські багна, засипали гори... І звідки візьметься радість?” [36].

На полі бою, в окопах на фронті гинули молоді, здорові люди, цвіт нації. У романі “Волинь” читаємо:

“Ходили в Польщу, боронили Варшаву, грузли в Мазурських багнах, гинули в Августовських лісах. Ех, і полки ж були. Сибіряки, “стрілкових полків”, латиші, китайці, черкеські полки, кубанські сотні, донці.

Можна все зрозуміти. Можна зрозуміти, чому китаець носить косу, але зрозумітицею шматочок часу...

Володько все це не зовсім так розуміє, але приблизно так. В його голові колотиться туманна дума, повна гострих протиріч. Чув, що губить “отечество”. Його ім'я відходить від нього, стає іноді чужим, туманіє. Переставав вірити в непереможність “рускава оружжя”. Свята Русь, що в “красе царственной по ліцу землі пораскінулася”, тратить привабу, і він все менше й менше боліє її поразкою. До отих “галіціянів-австріяків” чує більше притягливої сили, ніж до кацапів, татарів, гирян, калмиків, які все ж таки були “рускіми” [37].

Там же на передовій, на фронті відбувалося взаємопізнання українців з різних імперій, зокрема галичан з кубанськими козаками, які називали себе нащадками давніх запорожців, а не москалями. “Ми, українці, такі самі, як ви, “хохли”, як кажуть москалі,” – писав Р. Купчинський. Письменник закінчив свою повість “Заметіль” описом спільного святкування Різдва у Карпатах, на яке січові стрільці запросили полонених кубанських козаків і співали разом з ними колядки та українські пісні.

Осип Маковей також не обійшов такого феномена на фронтах, як братання. Очевидно, що ця проблема дуже непокоїла австро-німецьке й російське командування. Іноді воно проводилося з метою розвідки. “Нічого так старшина не лякалася, як братання своїх вояків з противником,” – писав автор однойменного оповідання. “Під час війни в станах се доходило справді до смішного. Тут стріляли до себе кілька тижнів, а тут, дивись, почали сходитися на якимсь затишнім місці, балакатити торгувати. Листи передавали до полонених, часописи, тютюн, – ціла пошта ішла між ворогами”. “Коли ж приходило якесь більше свято, – Різдво або Великдень, – то вже обі сторони були майже певні, що в той день буде. Се була якась тиха, неписана умова, сперта на добрім людським почуванні, котре всі хотіли пошанувати, тільки старшина не хотіла”. Вояки міняли горілку на тютюн, газети, часописи. “Чи ми всі не однакові, говорили українці з обох боків фронту? Нащо ми

воюємо? Ми люди однієї віри, мова в нас одна. За що ми мордуємо себе! Адже світ широкий – помістимося всі...”[38].

Командування по-всякому боролось проти братання. Відомий факт, коли під час Брусиловського прориву росіяни відкрили вогонь по своїх солдатах, які браталися з противником. Німецьке й австрійське командування найчастіше вдавалося до заміни українських і слов'янських частин на Сході на власні та відправки їх на італійський, сербський, албанський фронти, де вони гинули або потрапляли в полон... Про долю українських вояків на сербському фронті писав у своїй повісті “Поза межами болю” Осип Турянський. Вона стала першим і, мабуть, кращим твором воєнної тематики, сколихнула читацький загал. Лірико-психологічна книжка – майже надрична, часом аж патетична сповідь про війну. Повість “Поза межами болю” націлювала не одне покоління прислухатися до чужого болю, вдивлятися в правду фронтних буднів. О. Турянський не одягає смерть у романтичні шати. “У нього книга захлинається кров'ю, скапує вдовиними сльозами, дерев'яніє страхом”, – зазначав Роман Федорів у передмові до повісті О. Турянського, наголошуючи на залученні до твору величезного невігданого матеріалу, пережитого, перебореного та перемученого в короткій книзі [39].

У передмові до неї сам О. Турянський писав: “Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю – Україну божевілля й смерті” [40].

Цей патетичний твір повен попереджень про те, щоробить з людиною війна. Але книга повна сили людського духу. Навіть у найскладніший час, поки героям твору довелося обирати між очевидною смертю та виродженням, канібалізмом, вони обрали останню, не опустили до звірячого самозахисту. “Хай згину, але людського тіла не буду їсти й ніхто з вас не їстиме, – злебедів тремтячим голосом Ніколич. Його вчинок звільнив всіх від якогось несамовитого важкого гніту. І їхнє глибоке мовчання висушила якась дивна святошна хвиля, наче промінь світла прошив темні нетрі душі; як усе діється, коли дух переміг тіло” [41].

Вони перемогли себе навіть тоді, коли надія на спасіння, яка доводила людей до божевілья, вже кидала їхніх товаришів у вир хижацьких крайнощів – канібалізму.

“Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша?”

Невже ти міркуєш, що твій шлунок створений з божеської амброзії, а не зтої самої поганої глини, що мій і кожної другої людини?

– О ти, дітваку!

Подивися на себе і на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура і кості!

А хто з’їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

– Нужда, – відповів Ніколич.

– Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставилитільки шкуряний мішок з душею і кістьми всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волю темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддямубивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти” [42].

О. Турянський зобразив війну як пекло. Він, доктор філософії, був мобілізований доавстрійської армії у 1914 р., а в 1915 р. на сербському фронті потрапив у полон.

Відступаючи, серби повели із собою в мороз, хуртовину через албанські гори 60 тисяч полонених, живими з яких залишилось 15 тисяч. У хвості цієї колони пленталося семеро приречених на смерть. Серед них і майбутній автор повісті “По за межами болю”.

Пройшовши фронтові та полонинські університети, він збагнув, що майбутнє людствау здруженні народів. Тому не випадково, мабуть, вивів він на “дорогу смерті серба, словака, угорця, німця, українця, поляка...” Всі вони різні в своїх стражданнях, але однакові у своїх прагненнях вижити. Один із них говорить: “Ось тут між нами заступлені народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А краще ми, їх сини, чуваємо себетут наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братської прихильності і любові” [43].

Через різню, біль, страждання прийшли вони до любові.

Вони всі замерзли біля погаслого вогнища посеред гірської пустки і тільки чудом врятувався автор майбутньої повісті “По за межами болю”, щоб повторити Шевченкове:

“Обніміться, брати мої!”

Умови, в яких перебували полонені українці російської армії також були важкі.

Намагаючись полегшити їхнє становище, СВУ [44], заснований 4 серпня 1914 р. У Львові емігрантами з Росії, розгорнув широку діяльність, зокрема, користуючись підтримкою Німеччини, домогся доступу до таборів військовополонених, організовував окремі з них для полонених українців з російської армії (у них утримувалося до 50 тисяч останніх), а всього союз опікувався 80 тис. їх. В українських таборах функціонували школи, театри, хори, виходили часописи, які будили національну свідомість. Культурно-освітню роботу серед полонених вели представники української інтелігенції Галичини. Одним з них був Б. Лепкий, мобілізований до австрійської армії 1915 р. Результатом перебування там останнього стала поява оповідання “У таборі”, в якому він описав зустріч у німецькому полоні батька Петра Мальованого з Таращі із сином Іваном, який поїхав на заробітки до США, був мобілізований до американського

війська і потрапив у полон під Реймсом. Петро Мальований порівнює умови утримання російських полонених та в'язнів країн Антанти. “Я вже отсев третьому таборі перебуваю. Був із французами, був із англічанами, а отсе між своїх попав,— міркував Петро Мальований. – Тамтих ненавидять, а мають їх за людей, а наших ніби люблять так якось, як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а всетаки собаки. Їм і помий досить” [45].

Наприкінці хотілося б привернути увагу до ще одного немаловажного моменту, що знайшов відображення на сторінках художніх творів, – пам'яті про загиблих вояків. Перша світова війна “не винувата”, що за нею була Друга світова, яка затьмарила ту “імперіалістичну” війну і своїми масштабами й жертвами. Зараз з'явилася думка, що ці дві війни – це, власне, одна Велика війна в Європі та світі, лише з перервою.

Про повагу до мертвих писав зокрема О. Маковей у нарисі “Вічна пам'ять” (1919–1920 рр.). Мова йшла про вісім кладовищ з двох боків мосту, за який нещодавно відбувалася жорстока боротьба. “Покійники лежать довгими рядами, як намуштрі, мають хрести, написи і числа – ох, які числа! Поза 20000! – і мають пам'ятники.

Солодко і славно за вітчизну вмирати, але треба її мати...”[46].

Товариші полеглих поставили загиблим воякам “сильних хрестів з дошками, щоб дощ не споліскував написів. Сердечні слова відзивалися з дощенок: “Прощай, товаришу!”, “Вічна пам'ять”. Обвели кладовище дротом і пішли собі. А коли вдарили морози, місцеві селяни “запалили собі хрестами печі. Покійникам нащо хрести? Хто їх знає і хто їх тут буде шукати? “Вічна пам'ять тривала всього три роки” [47].

Викладене не претендує на наукове дослідження, але воно є поштовхом для вивчення багатьох соціально-психологічних, ментальних, національних, духовних, морально-етичних елементів історії Першої світової війни, оскільки документальні джерела або зовсім не торкаються їх, або в силу специфіки це відображення є вузьким, однобічним, документально-

офіційним. Тому вивчення проблеми повинно проводитись при широкому, творчому залученні української та світової історичної літератури, яка може й повинна стати поштовхом до багатьох нових, оригінальних, цікавих наукових праць.

Водночас не ставилося за мету зробити повний огляд літературних художніх творів. Поза увагою залишилися чимало останніх як української, так і світової літератури.

Серед них твори О. Кобця “Записки полоненого”, Ф. Дудка “Чарторий”, “Квіти і кров”, “На згарищах”, Ю. Шкрумеляка “Чета крилатих”, повість В. Лопушанського “Перемога”, нариси Максима Брилинського “Хрестний вогонь”, повість Олега Бабія “Перші стежки”, М. Матвієва-Мельника “Стрілецька Голгофа”, онтологія Тараса Салиги (90-ті рр.), твори “пізнього” І. Франка. Сюди ж слід віднести твори авторів світової літератури, серед яких С. Цвейг та ін.

У радянській українській художній літературі історичних творів про Першу світову війну небагато. Проте й ті, що висвітлювали події через марксистсько-ленінську методологію, акцентували головну увагу на питаннях загострення соціально-класових протиріч, тоді як інші пласти життя та діяльності широких народних мас залишалися не описаними. Типовим твором з цієї когорти є роман А. Шияна “Гроза”, всякому на прикладі хлопця Якова Македона показано втягування солдатської маси у більшовицьке підпілля в армії, а згодом у революцію, партизанську боротьбу з ворогами останньої, принесення у жертву їй особистого почуття до дівчини Софії, в якій Яків розпізнав непримиренного класового ворога та в результаті шаблею зарубав ту, яку колись кохав [48].

У перемозі Македона над Софією радянська літературна критика вбачала перемогу нового над старим. Мотиви людей, їхні почуття, внутрішній світ, переживання розглядалися лише через соціально-політичну вмотивованість. Крім згаданого роману А. Шияна “Гроза”, на глибокий історико-психологічний аналіз заслуговують твори М. Шолохова “Тихий Дон”, О. Толстого “Ходіння по муках”, Ю. Смолича “Меживладдя”,

“Мир хатам, війна палацам”, М. Казакова “Крушение империи” й ін.

Викладений матеріал, на наш погляд, дає можливість визначити окремі напрямимайбутніх історико-правових досліджень. Пріоритетними вважаємо вивчення участі воїнівросійських і австро-угорських армій у боях по обидва боки фронту та їх братання; роль галицьких москвофілів у проведенні розвідувальної роботи російською армією; українізація військових частин на фронтах; еволюція соціально-психологічною національного портрета воїна і його вплив на хід бойових дій; роль та місце різнихнацій і етносів у війні; втрати культурних цінностей, вивезення в Росію бібліотечних, архівних фондів тощо. Але найголовнішим з точки зору історико-правової науки є вплив великої війни на державотворчі процеси у країнах Центральної та східної Європи та відродження національної державності в Україні.

Список використаних джерел:

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Київ : Видавництво “Кліо”, 2013. – 784 с. – С. 11.
2. *Андрусин Б.* Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції (14-15 травня 1998 р.). – Київ, 1998. – С. 18-19.
3. *Купчинський Р. Г.* Заметіль. Курилася доріженька: повість із стрілецького життя. – Львів, 1991. – Т. 1. – С. 15.
4. *Гашек Я.* Походження бравого солдата Швейка. – Х., 1980. – С. 22, 29.
5. *Купчинський Р. Г.* Назв. праця. – С. 16.
6. Там само.
7. *Самчук У.* Волинь. – Київ, 1993. – С. 268.
8. *Купчинський Р. Г.* Назв. праця. – С. 24, 29.
9. Там само. – С. 29.
10. Там само. – С. 28.
11. Там само. – С. 38.
12. Там само. – С. 44.
13. Там само.
14. *Самчук У.* Назв. праця. – С. 269. Проблеми історії України XIX – XX ст.

15. *Купчинський Р. Г.* Назв. праця – С. 50-51, 94.
16. Там само. – С. 104.
17. Українські січові стрільці. 1914–1920. – Львів, 1991. – С. 18.
18. *Салига Тарас.* Бо заметілями курилися дороги // Р. Г. Купчинський. Заметіль. – Т. 3. – Львів, 1991. – С. 140.
19. Там само. – С. 94.
20. *Ремарк Э. М.* На западном фронте без перемен. – Москва, 1988. – С. 4.
21. *Купчинський Р.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 46-47.
22. *Андрусишин Б. І.* Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали Міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. – Київ, 1998. – С. 22-23.
23. *Купчинський Р. Г.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 68-69.
24. *Марко Черемшина.* Твори. – Київ, 1978. – С. 121-123.
25. Там само. – С. 123-136.
26. *Різник Левко.* Усусуси на Лисоні. Повість. Літопис червоної калини // Історико-літературний часопис. – № 4-6 (103–105), 2000. – Львів, 2000. – С. 25.
27. Підраховано за: *Бережанщина в спогадах емігрантів.* – Тернопіль, 1993. – С. 42.
28. *Див. О. Павло Олійник.* Зошити // Автор вступу, коментарів та упорядник Б. Андрусишин. – Київ, 1995. – С. 28, 120.
29. *Маковей О.* Вибрані твори. – Київ, 1979. – С. 204-205.
30. Там само. – С. 207.
31. *Реєнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. – Київ, 2004. – С. 123.
32. *Маковей О.* Назв. праця. – С. 208–209.
33. *Див.: Горький М.* Предисловие // Барбюс А. Огонь (дневник взвода). – Москва, 1982. – С. 3.
34. *Купчинський Р.* Назв. праця. – Т. 3. – С. 39-40, 120.
35. *Барбюс А.* Назв. праця. – С. 51.
36. *Самчук У.* Назв. праця. – С. 294.
37. Там само. – С. 344.
38. Братання // *Маковей Осип.* Вибрані твори. – Київ, 1979. – С. 214.
39. *Федорів Роман.* Повернення Осипа Турянського. // О. В. Турянський. Поза межами болю. – Київ, 1989. – С. 9.
40. *Турянський О.* Переднє слово // Там само. – С. 42.
41. Там само. – С. 98.
42. *Турянський О.* Поза межами болю. – Київ, 1989. – С. 80, 88.
43. Там само. – С. 94-98.

44. Див.: *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності //Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.
45. Лепкий Б. Вибране – Львів, 1990. – С. 144.
46. Маковей О. Вибрані твори. – К., 1979. – С. 193–194.
47. Там само. – С. 194.
48. ШиянА. Твори в 2-х томах. – Т.1. – Гроза. – К., 1996. – С. 385.

2.3. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах Української Народної Республіки доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Культурно-освітні процеси є складовими загального комплексу проблем українського національно-державного відродження до яких належить також комплекс питань суспільно-політичного, соціально-економічного, військового, зовнішньої політики, торговельного, дипломатичного, духовно-церковного тощо, які є своєю чергою, складовою більш складного явища – українського національного державотворення.

В основному проблематика взаємозв'язку, взаємозалежності духовності, культури і державності є предметом наукового дослідження істориків, філософів, політологів, педагогів, які хоч і торкаються правових проблем, то лише у контексті аналізу відповідного законодавства, а не історії права, що є, зрештою, зрозумілим.

Для кращого розуміння подій, що відбувалися в Україні у 1917–1921 рр., нам необхідно мати розуміння того, що собою являло українське суспільство і українська держава, що утворилася після Лютневої революції 1917 р. і яке було її співвідношення з культурою.

Дослідники української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917–1921 рр., розглядаючи

незворотні у свідомості народу процеси, намагаються описати те головне, що було створено у ті бурхливі роки українського національного відродження після майже двохсотлітньої бездержавності багатомільйонного українського народу.

Найчастіше науковці намагаються докопатися до причин поразки Української революції, падіння УНР. У своєму зверненні до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років 17 березня 2017 року Президент України П. Порошенко навів слова Івана Лисяка-Рудницького, який відзначив наступне: “Було би помилково – писав він, – говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України”. На фундаменті української національної революції 1917–1920 років розвивалося “все даліше Українське життя”, наголосив Президент і в той же час поставив риторичне питання: “Що у нас тоді пішло не так і чому ми втратили незалежність на відміну від наших найближчих сусідів?”.

Серед головних П. Порошенко назвав хибну орієнтацію на федерацію з Росією та дурман “соціалістичної та комуністичної доктрин”, які замість консолідації нації розпалили класову та соціальну ненависть між різними верствами українського суспільства і робили його вразливим перед зовнішнім ворогом. Другою причиною Президент назвав “недалекоглядний, короткозорий пацифізм”, який завадив вчасно створити справжнє українське військо, тверезо оцінити загрозу з боку Росії для незалежної України”, “брак міжнародної підтримки України в роки вирішальної сутички з росіянами”, але “головне, що не дало тоді постати українській незалежній державі – брак внутрішньої єдності, політичні чвари, анархія, отаманщина”.

Але вирішальну роль у придушенні революції, на думку Президента, з чим не можна не погодитися, зіграла “російська інтервенція, російські війська та російська зброя, ... і російська пропаганда – так само, бо найсолідшими обіцянками українців улещували саме більшовики”.

Можна назвати й інші причини поразки визвольних змагань. Але не це є предметом розгляду. У центрі нашої уваги – вплив культурно-освітнього чинника, духовності загалом на організацію та функціонування національної держави. У контексті таких міркувань ми закономірно виходимо на осмислення рівня національної свідомості українського народу, його освіченості, грамотності, здатності до самостійних оцінок політичних і суспільних подій, рівня зрусифікованості загалом.

Стає цілком очевидним, чому більшовики, захопивши владу на безмежних просторах колишньої Російської імперії зразу ж взялися за здійснення “культурної революції”, адже неграмотна людина, на думку вождя світового пролетаріату, стоїть поза політикою, нею легко маніпулювати. Наскільки розуміє необхідність духовності культури для кардинальних змін у політиці, пробудженні державницької свідомості для організації і функціонування національної держави представники вузького кола української інтелігенції, у переважній своїй більшості гуманітарної, які опинилися на чолі Української Центральної Ради, а згодом Української Національної Республіки.

Іван Лисяк-Рудницький трактує інтелігента, як того, “що його суспільною функцією є творення і зберігання духовних цінностей. Згідно з поглядами Липинського, – пише він, – люди, зайняті господарською творчістю у різних її видах (хліборобство, промисел, торгівля) або також економічно-непродуктивною військовою службою, не належать до інтелігенції, навіть коли мають високу освіту. Себто, офіцер або купець із університетським дипломом не є інтелігентом у точному значенні. Зате треба до інтелігенції зарахувати науковців, учителів, літераторів, журналістів, юристів, лікарів та людей чимало інших зближених професій. Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство” [1, с. 361].

На рубежі ХІХ – ХХ століть, наголошує Іван Лисяк-Рудницький, коли “українська справа починає виростати у політичну площину”, інтелігенція, що призвичаїлася до того,

що вона є єдиною, репрезентанткою українського народу, перейняла на себе політичний провід” [1, с. 363].

Вчений порівнює роль інтелігенції у два переломні періоди української історії, а саме у XVII ст., коли “у 1648 р. вдалося весь об’єднаний народ підняти на зовнішню війну проти чужої польської влади, і то на війну, розпочату у найтяжчій до здійснення формі прямого збройного повстання. У 1917 р. українська енергія звернулася в великій мірі на внутрішню соціальну боротьбу.

Подвійна відповідальність падає на інтелігенцію за 1917 – 1920 роки. По-перше, за те, що вона йшла на монополізацію влади, політичного проводу у своїх руках, себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості. Але рівночасно падає на інтелігенцію відповідальність за гріх занедбання: вона не витвердила дійсно всенаціональної, відповідної до вимог часу ідеології” [1, с. 364].

Квінтесенцією інтелігентського світогляду 1917 р. було твердження про українців, як демократичний народ, “бо нема в нас жодних планів ані буржуазії”, в чому вбачалося джерело нашої сили. З такого твердження випливало, що “національні вороги є рівночасно нашими соціальними ворогами”, і, відповідно, “мотиви національного визволення зливаються з матеріальними інтересами. Єдиний представник української нації – це його інтелігенція”, яка є наскрізь народною. Автор звертає увагу на нищівну критику таких теоретичних положень В’ячеславом Липинським, який констатував, що нація, провідна верства якої “обмежена самою інтелігенцією, існує, щоправда, у сфері духа (література, наука), але не у сфері діяння політичних потуг. Реальне громадянське життя не може творитися без матеріальної сили господарської та військової. Духові культурні цінності теж мають своє місце у скалі громадських сил, але місце далеко не виключне. Себто той суспільний уклад української нації (суспільство, що складалося з селян, робітників і інтелігенції, без “панів” і буржуазії), що його народницька інтелігенція виставляла, як якийсь ідеал, у дійсності був лише проявом ненормального, скаліченого стану нашого збірного організму. Якщо українська

нація мала б зажити повним життям, вона мусіла б регенерувати заниділі члени, мусіла б наново розвинути свої загублені в катастрофах минувшини матеріально продукуючі та войовничі кляси”. І. Лисяк-Рудницький бачив свободу українців лише у рамках правової держави, допускав синтез антагоністичних напрямів української політико-правової думки з метою протистояння зовнішньої агресії [1, с. 365].

Характерною особливістю Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. було те, зазначає Ю. Шемшученко, що тогочасна Україна намагалася побудувати свою національну державність у правовому полі. Теоретичні засади такої державності були сформовані ще до початку революції у конституційних проектах М. Драгоманова, М. Міхновського, С. Дністрянського, М. Грушевського та деяких інших авторів [2, с. 553]. У процесі революції ці засади користувалися конкретною практикою державного будівництва.

Огляд історико-правової літератури засвідчує, що аналізові державно-правових ідей напередодні доленосних для України подій 1917 р., осмислення державо- та правотворчих процесів у добу національно-визвольних змагань, присвячена значна кількість праць, серед яких слід назвати дослідження О. Копиленка, О. Мироненка, А. Хитри, В. Вязьного, С. Осадчука, В. Рум'янцева, Ю. Шемшученка, І. Усенка, Л. Комізіюка, В. Горбатенка, А. Рогожина, В. Гончаренка, П. Захарченка, А. Іванової, Н. Єфремової, Н. Задираки, Т. Падковенко, Б. Тищика, О. Вівчаренка, М. Кобилецького та інші.

Для більш повного висвітлення окремих питань суспільно-політичної ситуації доби Української Центральної Ради можуть послужитися праці В. Верстюка, О. Реєнта, Р. Пирога, В. Капелюшного, В. Солдатенка, Т. Осташко, В. Великочія, Ю. Терещенка та ін. Стосовно внеску у дослідження історії українського права загалом і проблематики, присвяченої Українській національно-демократичній революції 1917–1921 рр. та визвольним змаганням вчених, які в силу багатьох причин опинилися поза межами України, то серед них слід

виділити праці таких правознавців як С. Баран, В. Гришко, С. Дністрянський, О. Ейхельман, К. Костів, Р. Лащенко, К. Левицький, К. Лоський, М. Лозинський, Л. Окинщевич, Я. Падох, М. Стахів, М. Чубатий, С. Шелухін, А. Яковлів та ін. Підкреслимо, що сучасні історики права лише нещодавно приступили до більш ґрунтовного вивчення наукового доробку правознавців української діаспори.

Короткі історіографічні огляди наукового доробку істориків права щодо проблем вивчення національного та радянського державотворення та правотворення, державно-правової думки в Україні за революційної доби 1917–1921 рр. зробили сучасні українські історики та правознавці М. Капелюшна, А. Красніцький, А. Пижик, Ю. Слюсаренко. Історико-правничій науці українських вчених-емігрантів у міжвоєнний період присвятили свої історикографічні огляди О. Івасечко, М. Кармазіна, Т. Маньгора, Ю. Древницький, О. Токарчук, В. Кавальчук, Я. Турчин, О. Моцак та ін.

Побіжно торкалися історичних особливостей проблем національно-культурного будівництва у період національно-визвольних змагань Н. Агафонова, Л. Бадеева, О. Драч, В. Богуславська, А. Кравченко, І. Лебедева, С. Майборода, Р. Маньковська, С. Нестуля, І. Передерій, Д. Розовик, Н. Ротар, М. Собчинська, Н. Сорочан, Ю. Телячий.

Серед досліджень істориків української діаспори, що висвітлюють національно-визвольні змагання українського народу в цілому, але тією чи іншою мірою торкаються і історії перетворень у галузі культури в цей період В. Капелюшний називає монографію Д. Дорошенка у якій автор аналізує труднощі та перешкоди на шляху становлення української освіти, висвітлює боротьбу різних груп у національно-освітньому русі 1917–1921 рр., характеризує законодавчу діяльність Центральної Ради, Гетьманського уряду, Директорії у галузі культури, дає позитивну оцінку здобуткам і з'ясовує невикористані можливості в культурному будівництві з позиції національно-демократичної концепції, аналізує узагальнюючі монографічні дослідження з проблем розвитку Української культури П. Лончини і М. Семчишина. В. Капелюшний звертає

увагу на відведення згаданими авторами певного місця розвитку українського культурного руху періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., висвітлення розвитку освіти, науки, мистецтва, преси, театру, відродження Української Автокефальної Православної Церкви, утворення Української Академії наук та ін. Культурно-освітнім проблемам того часу приділяється увага у діаспорних виданнях І. Нагаєвського та Т. Гунчака, наголошує він [3, с. 277-278].

Серед нового історико-правового доробку українських правників слід виділити дисертацію С. Шитого, присвячену проблематиці організації, становленню, розвитку і функціонуванню вищих органів управління народною освітою в Україні за часів національно-демократичної революції 1917–1921 рр. В своєму дослідженні С. Шитий вперше комплексно проаналізував соціально-політичну базу діяльності органів управління освітою УНР доби Української Центральної Ради, яка полягала у активній громадській позиції професійних учительських об'єднань і організацій, політичній підтримці розвитку національної освіти партіями більшості, сформованої в УНР, що сприяло ухваленню освітнього законодавства відповідно до потреб суспільно-політичного життя, встановив, що за незначний період організації та діяльності Генерального секретарства, а потім і Міністерства народної освіти УНР, які були вищими органами управління освітою в добу УЦР, було досягнуто значних успіхів завдяки активній співпраці з громадськими об'єднаннями та державній політиці першочерговості фінансування освіти; визначив організаційно-правові засади створення Товариського суду честі, який мав функціонувати при Міністерстві народної освіти, як морально-етичної складової управління освітою довів, що діяльність органів управління освітою УНР періоду УЦР організовувалася на принципах академічної свободи, мобільності, децентралізації, поваги до прав і свобод людини, на яких засновано сучасну європейську освітню систему [4, с. 3-4].

Законодавство Української Центральної ради стало не тільки політично-правовою, а й ідеологічною базою процесу подальшого державотворення в Україні за доби національно-

визвольних змагань 1917–1921 рр. Ідеологія, як система ідей, поглядів та ідеалів, що стосується суспільного життя є орієнтиром у розвитку суспільства і держави, стверджує Ю. Шемшученко. “При цьому ідеологія може бути прогресивною і регресивною, – підкреслює академік, – прогресивна ідеологія сприймається суспільством добровільно, свідомо, а регресивна (наприклад, фашистська, диктаторська) нав’язується суспільству, в тому числі і за допомогою методів примусу” [5, с. 79].

Говорячи про роль впливу культури, як одного з найважливіших складників суспільного розвитку, на процес українського державного будівництва після повалення самодержавства внаслідок Лютневої революції 1917 р. наведемо класичне розуміння терміну “культура” у науковій літературі.

Дмитро Антонович в широкому розумінні культурою вважав “ все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості, як в царині матеріальній, так і духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту” [6, с. 17].

Через культуру суспільство може реалізувати свій творчий потенціал, долучитися до надбань світової цивілізації, зберегти матеріальні, науково-технічні та інтелектуальні багатства, історико-культурну спадщину країни .

Термін “культура” у перекладі з латинської означає “обробка”, “виховання”, “освіта”, “облагородження” – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж його історії та різноманітних форм діяльності, спрямованої на їх виробництво, засвоєння та застосування.

Відповідно до поділу людської діяльності на матеріальну і духовну розрізняють матеріальну і духовну культуру. До матеріальної культури відноситься система цінностей, яка є продуктом матеріального виробництва, які задовольняють матеріальні потреби людей (знаряддя праці, житло, одяг, транспорт, зв’язок та ін., а також діяльність щодо створення названих цінностей. До духовної культури належать духовні цінності (форми суспільної свідомості, наукові теорії, твори

художньої літератури, образотворчого мистецтва, соціальні норми тощо), які виконують регулятивну, прогностичну та інші суспільні функції на відповідні форми людської діяльності. Головними формами духовної культури є наука, освіта і мистецтво. Важливою складовою духовної культури є культура політичні. Культура постійно впливає на засоби здійснення політичної влади, сама ж вона розвивається значною мірою залежно від політики та її змін [7, с. 179].

Важливою складовою загальної культури є правова культура, яка охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (права, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовча та інша правова діяльність). Правова культура виступає однією з категорії загальнолюдських цінностей, є невід'ємним компонентом правової держави [8, с. 37].

Істотний внесок у дослідження різноманітних аспектів правової культури внесли вчені: С. Алексєєв, В. Бабкін, Т. Балюк, С. Назаренко, В. Головченко, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Котюк, М. Козюбра, Л. Макаренко, О. Менюк, Н. Оніщенко, В. Опришко, П. Рабінович, В. Сальніков, О. Сешітко, В. Співак, С. Станік, В. Цветков, Ю. Шемшученко та ін. [9, с. 285].

Жодна держава, яка існувала в світовій історії не могла існувати без культури. У всі часи культура виступала одним із найважливіших складників соціального розвитку, привносила у життя держави певну духовність.

У сучасній науці теорії права культура уявляється у трьох її нерозривно пов'язаних аспектах: способів соціокультурної діяльності людини, результатів цієї діяльності та ступеня розвиненості особистості.

Зв'язок права і культури не такий міцний, як співвідношення права і політики, права і моралі тощо. Але він існує, оскільки право є вагомою частиною загальнолюдської культури.

Право визначає і специфічний вид загальної культури – правову культуру.

Основоположною культурною цінністю є саме право і правові закони. Законом закріплюються вихідні цінності процедурно-процесуального порядку. Відносна самостійність закону в тому, що він здатний активно впливати на всі прояви правової культури. По-перше, будучи проявом правової ідеології, закон здатний жити правові ідеї, сприяти появі нових, більш прогресивних підходів до вирішення проблем правового регулювання. По-друге, на основі закону видаються підзаконні нормативно-правові акти, формуються правові інститути, що свідчать про рівень правової культури. По-третє, через закон і заснованих на ньому підзаконних актах затверджується система вчинків і відносин, що відповідають мінімальним стандартам культури. По-четверте, законом створюються або формуються ті органи, які здатні нести юридичну культуру в широкі маси.

Держава для культури відіграє важливу роль, оскільки держава забезпечує загально соціальні функції (підтримання правопорядку, захист населення, регулювання найважливіших систем функціонування суспільства) вони є найважливішою передумовою культури, без чого суспільство потрапляє під владу локальних сил і місцевих інтересів. Держава виступає як важливий “замовник” і “спонсор”, підтримуючи культурну діяльність або надання привілеїв.

Таким чином, культура і держава є тісно пов’язаними поняттями, які доповнюють один одного[10, с. 158-159].

Загальна теорія права твердить, що там, де суспільство, там мають бути і обов’язкові правила поведінки, або соціальні норми, які визначають поведінку людини у суспільстві, ставлення людини до інших людей. Соціальні норми є різноманітними – норми права, норми моралі, норми релігії, звичаї, традиції, політичні норми, корпоративні норми, культурні норми тощо.

Культурні норми – це стандарт культурної діяльності, що регулює поведінку людей, свідчить про їх належність до конкретних соціальних та культурних груп та виражає їх уявлення про бажане, культурні норми, як і інші соціальні норми регулюють відносини між членами суспільства.

Водночас, економічні й соціальні відносини не існують поза культурним простором, заснованим на особливостях національної культури, релігії, традиції [11, с. 161-162].

Завдання норм полягає в тому, щоб підтримувати соціальні спільноти у тісному, життєздатному, активно-функціональному стані, забезпечити порядок у суспільстві, запобігати небезпечним проявам внутрішньовидової агресії, спрямованим проти собі подібним.

Соціальні норми закріплюють певний порядок у суспільних відносинах, є необхідним елементом суспільного буття.

Сутністю будь-якого соціального порядку є зміст духовної культури людей, яка складає гуманістичний вимір прогресу.

Мислителі минулого і вчені сучасного стверджують, що духовна культура народу, яка будується на відчутті одухотворення світу, який дарує людині чари своєї краси й досконалості, відчуття цієї досконалості, повагу й любов до неї, а також до людини, як до вершини земного творення, формують моральну зрілість людини, ця зрілість знаходить вияв в ідеях, вченнях, віруваннях, що, в свою чергу, формують духовність і вдачу народу, витворюють його світогляд і сповнюють духовне життя, еднаючи в етнічну спільноту в різні історичні епохи.

Важливим фактором соціального порядку є право, що покликане забезпечити соціальну стабільність та безпеку за допомогою законів. Проте лише той соціальний порядок забезпечує соціальний прогрес, який передбачає побудову системи загальнолюдських цінностей, зокрема: цінність людського життя, шанування предків, турбота про ближніх та інші підвалини світової культури [12, с. 264-266].

Н. Оніщенко стверджує, що складність людського існування полягає в тому, що воно відбувається одночасно в кількох вимірах: у природному, або вітальному, в соціумному, культурному, політичному, правовому [13, 12].

Вирвавшись із духовно-культурного простору Російської імперії, заснованої на тріаді “вера – царь – отечество” Українська Центральна Рада запропонувала свою систему цінностей.

Ціннісним змістом пронизане усе людське життя. Цінності – це серцевина світогляду людини, певний ідеал особистості, міра значущості речей, явищ, подій. Поняття “цінність” завжди трактувалося наукою як усталене уявлення про те, що є святим для людини, тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Цінності дозволяють пов’язати різні часові модуси (минуле, теперішнє, майбутнє); визначити системи пріоритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати багаторівневі системи орієнтації у світі [14, с. 181].

Зміст понять, на яких тримався старий устрій Російської держави був зрозумілим і зводився до наступного: ідея Бога, яка домінувала над усім, передбачала сакральність і культ морального закону (“закону Божого”), який був обов’язковим як для правлячої касты, так і для народних мас, він робив їх рівно відповідальними за долю країни. Церква була по суті складовою державного апарату. Особа царя уособлювалася з поняттям держави, гарантуванням всезагальної справедливості, домінування загального добра над корпоративними інтересами окремих класів і соціальних груп. Культ Бога (моралі) і помазаника Божого царя (держави) в уяві народу існувало як запорука, що державні інтереси будуть домінуючими і що приватні інтереси правлячих кіл не будуть мати ґрунту для існування.

Скинувши царя, усунувши з громадсько-політичного життя Бога, не залучивши до державного будівництва Церкву (“попів”) українська соціал-демократія не зуміла на місце “Закону Божого”, “старої” моралі обов’язку поставити нову мораль, нову систему цінностей. (Див.: 15)

Суспільна свідомість кінця ХІХ – початку ХХ ст. виробила достатній інтелектуальний багаж, на основі якого політичні партії та інші соціальні сили могли здійснювати побудову суспільного життя. Українська соціал-демократія покладала надії на реформістські, парламентські методи боротьби, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії [16, с. 669-677].

Програми основних політичних партій передбачали два альтернативні напрями розвитку суспільства. Перший

(реформістський) – еволюційне безболісне перетворення сучасної суспільної організації. Другий (радикальний) – ломка існуючої організації суспільства і стрибок у якісно новий стан.

Перший напрям обстоювала більшість українських соціал-демократів та есерів, а також соціалісти-федералісти. Саме ці сили визначали політичний курс Центральної Ради та згодом Директорії УНР. За реалізацію другого напрямку боролися більшовики та інші радикальні партії та групи.

Українська Центральна Рада доби УНР “розривалася” між потребою вирішувати в першу чергу питання для соціуму чи матеріальної чи духовної культури, що набуло горезвісного виразу “як не буде соціалістичної, то не треба ніякої української держави”. У пошуках соціальної і національної рівноваги правляча еліта вибрала царину духовної культури.

Така позиція української влади пояснюється тим, що Центральна Рада була зв’язана угодами з Тимчасовим урядом про утримання органів влади в Україні від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих Зборів. Тому національні політичні сили на перше місце ставили найболючіші для пригнобленого народу вимоги: визнання національної території, децентралізація системи управління з передачею місцевої влади до рук національних сил, національна школа, суд тощо. Практично аж до прийняття III Універсалу боротьба Центральної Ради з російським урядом відбувалася в площині закріплення конституційно-правового становища й не поширювалася на соціально-економічні відносини. Віддавши на відкуп Тимчасовому уряду розв’язання важливих соціально-економічних проблем, Центральна Рада на першому етапі революції втратила вагомий важелі впливу на робітництво, де значний вплив мали російські більшовики, а також ради робітничих депутатів та профспілки.

Вирішуючи переважно державно-політичні проблеми, Центральна Рада та обидва її уряди до кінця свого існування у першу чергу опікувалася науково-освітніми питаннями, наголошують П. Кононенко та Т. Кононенко.

Ще 26 червня 1917 р. була створена ґрунтовна програма національної системи освіти підготовки кадрів для неї, –

підкреслюють науковці. На її основі було складено й обнародовано декларацію Генерального Секретаріату стосовно освітніх напрямів, проблем, перспектив. Було проведено два педагогічних з'їзди (у квітні і серпні 1917 р.) та Всеукраїнський професійний з'їзд (13-15 серпня 1917 р.), на яких головним завданням ставилося: сприяти освітньому розвиткові народу шляхом боротьби з темрявою, “що охопила нашу землю після чужого панування” (з матеріалів наради 15-20 грудня 1917 року).

5 жовтня був відкритий Київський народний університет, а 7 листопада 1917 р. створена Педагогічна академія, покликана дбати про підготовку вчителів з українознавства. Зауважимо: всі ті організаційні заходи здійснення за умов неймовірної фінансової і матеріальної скрути та найскладніших державно-політичних та соціально-економічних конфліктів! [17, с. 245].

Російська соціал-демократія в особі Тимчасового уряду в пориві демократизації, намагаючись пом'якшити соціальне напруження у суспільстві на перших порах дала зелене світло для задоволення деяких соціально-економічних і національно-культурних вимог українства. Почалася українізація школи. Велику роль в українізації школи і освіти взагалі відіграли I Всеукраїнський педагогічний з'їзд та II Всеукраїнський вчительський з'їзд, які відбулися відповідно 5-6 квітня та 10-12 серпня 1917 р. Головний тягар у їх підготовці та проведенні взяли на себе Товариство шкільної освіти на чолі з П. Холодним, а потім і Генеральне секретарство освіти на чолі І. Стешенком [18, с. 463].

Перетворення в галузі духовної культури отримали підтримку найбільш дієвої на той час сили – військових. З 7-8 травня 1917 р. Український військовий з'їзд прийняв резолюцію про обов'язкове проведення з осені цього ж року навчання у школах України українською мовою із забезпеченням прав національних меншин; українська початкова школа мала бути обов'язковою, загальною і утримуватися на державні кошти, як і нововідкриті українські гімназії та середні школи. Обов'язковою українізацію з'їзд вважав і для існуючих середньої та вищої школи (гімназій,

університетів, спеціальних інститутів (при збереженні прав національних меншин), справу якої з'їзд залишав у компетенції Української Центральної Ради. Проголошувалася поступово українізація армії шляхом відкриття для військових шкіл по вивченню рідної мови, видавництво газет, журналів. (Див.: 19).

Згідно рішень Першого Всеукраїнського педагогічного з'їзду при УЦР створювалася Всеукраїнська шкільна рада, а при комітеті Ради – шкільна комісія, намічалася широка програма українізації вчительських семінарій й інститутів України. Підлягала українізації і духовна школа.

З проголошенням 10 червня 1917 р. І універсалу, у якому прозвучало звернення до всіх українців самостійно організуватись і негайно приступити до закладення підвалин автономного ладу, утворення Комітетом УНР 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату, результати роботи І Всеукраїнського педагогічного з'їзду лягли в основу діяльності Генерального секретарства справ освітніх, що почав функціонувати у складі уряду як вищий орган управління системою освіти в Україні. Генеральним секретарем освіти став голова товариства шкільної освіти І. Стещенко. Першим відділом, який став функціонувати у складі секретаріату освіти став відділ початкової школи, основним завданням якого була організація початкових українських шкіл [20, 1-2 зв.]. Згодом розпочав роботу відділ середньої і вищої школи, на початку серпня – відділ позашкільної освіти. Одночасно створювалися відділи мистецтва, серед яких музичні, театральні, пластичні мистецтва, художньої промисловості. Розпочали роботу відділи охорони пам'яток і бібліотечно-архівний. Генеральний секретар мав до своїх послуг канцелярію. Штат Генерального секретарства освіти наприкінці серпня 1917 р. налічував всього 12 осіб: І. Стещенко – генеральний секретар, П. Холодний – товариш генерального секретаря, О. Сушицький – завідувач відділу вищої освіти, С. Русова – завідувачка відділу дошкільної і позашкільної освіти, О. Приходько – завідувач музичного відділу. На кінець вересня апарат секретарства зріс більш як утричі і налічував 41 особу. Структурно секретаріат поділявся

на відділи середньої і вищої школи, дошкільної і позашкільної освіти, музичної освіти, відділи мистецтв і канцелярії. [20, 61 зв.]. Протягом жовтня-листопада 1917 р. структура апарату секретарства була в основному впорядкована.

З перших днів діяльності Генерального секретаріату освіти І. Стеценко видає численні звернення, циркуляри. Програми з них стали: “Українці, йдіть в рідну школу!” (червень), “До українського учительства!” (2 липня), “До українського народу” (13 жовтня). У названих документах генеральний секретар освіти закликає педагогів перебрати до своїх рук керування шкільною освітою, перетворити українську мову на державну, провести реальну українізацію шкіл. Він пропагує скасувати шкільні округи, завести спеціальних комісарів по народній освіті, які би підпорядковувалися виключно Секретаріату освіти, що і було прийнято УЦР.

Паралельно відбувається й українізація державного апарату. Водночас, взявши курс на широкий розвиток самостійних національних культур народів колишньої царської імперії, що населяли Україну, параграф 20 статуту Генерального Секретаріату, схвалений Малою Радою 16 липня 1917 р., забов’язував всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікувати також російською, єврейською і польською мовами [21, с. 182].

Генеральне секретарство народної освіти проводило роботу по вдосконаленню управління школою. У повітах очолили просвітянську справу повітові комісари з народної освіти. Вони відповідно до законодавства про освіту того часу керували крім шкіл позашкільними і дошкільними навчальними закладами, на них покладалися обов’язки підготовки та проведення шкільної реформи, організація взаємозв’язку між центральними органами управління освітою та місцевими закладами освіти.

Другий Всеукраїнський учительський з’їзд підтвердив і поглибив національно-демократичні засади створення і розвитку української школи, конкретизував соціальні аспекти реформи освіти. Головним завданням з’їзд поставив сприяти освітньому розвиткові народу, намітив шляхи створення

національної школи, підтримав пропозицію про право всіх громадянина безоплатну освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом і харчами, про обов'язковість і світськість освіти. У зв'язку з браком вчительських кадрів, особливо національно-свідомих вчителів – українців. З 37,5 тис. Народних вчителів, що працюють в Україні, тільки 1-2 тис. були свідомими українцями, пише соціолог М. Шаповал, решта – байдужими, або такими, що вороже ставилися до української культури [22, 40]. З'їзд звернувся до УЦР з пропозицією вжити заходів до звільнення мобілізованих до війська вчителів і повернення їх на попередні місця роботи [23, с. 637].

Перші кроки секретаріату, особливо українізація, викликали супротив серед деяких працівників освіти і впершу чергу керівництва Київської шкільної округи. Київський професійний учительський союз оголосив бойкот секретаріату і потребував усунення І. Стеценка з посади. Проти українізації виступила реакційна професура Київського університету св. Володимира, який вважався, осередком антиукраїнських елементів. З “україножерською” статтю “Против насильственной украинизации Южной Руси” у реакційній газеті “Киевлянин” 18 липня виступив відомий українофоб В. Шульгин [23, с. 570].

Дослідники української культури В. Даниленко та Н. Ротар наводять виділені дослідниками та сучасниками Української революції 1917–1920 рр. групи громадян, що мали власне, чітко сформоване ставлення до політики українізації. Перша група – це більшість населення України, яка активно, принципово і послідовно підтримувала ідею української освіти та культури. До другої групи відносилися помірковані громадяни, які вважали, що українізацію необхідно провадити повільно, обережно і поступово. Вони займали очікувальну позицію. Російське громадянство і більшість учительства, складала третю групу, яка визнавала потребу в українській школі, але на практиці не сприяла її становленню, відстоювала збереження російської культури та освіти для українців.

Четверта група – це урядовці та частина зросійщеної міської інтелігенції, що були вороже настроєні проти

української школи. Вони радше готові були прийняти українознавство в російській мові, ніж українізацію [24, с. 240].

На проведення культурно-освітньої політики Секретаріату освіти цілком очевидно впливали як загально-політичні обставини в Україні, так і присутність військового чинника, зокрема, близькість фронтів, на яких воювала багатонаціональна армія Російської держави. 8-15 вересня 1917 р. у суспільстві з ініціативи УЦР відбувся з'їзд представників народів Росії у резолюціях якого гарантувалося у майбутній федеративній державі права кожного народу, що населяв Росію, на національно-персональну автономію, а також право, забезпечене державним законом, користуватися своєю мовою як в місцях державних чи краєвих установах, так і в органах місцевого самоврядування, з визнанням російської мови загальнодержавною, без надання їй жодних переваг у шкільній, судовій, церковній справах [25, с. 51].

Дещо згодом означена на з'їзді ідея знайшла відображення у III універсалі та ухваленому УНР 9 січня 1918 р. Законі про національно-персональну автономію згідно з яким “кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію” [26, 99]. Тим самим українська влада забезпечувала те, що не мало аналогів в історії і являло собою одну з найяскравіших сторінок Української революції і свідчило про високі морально-етичні якості і далекоглядність українських очільників.

Таким чином УЦР, на наш погляд, створювала умови для формування на землях України різних цивілізацій, які існують не лише у різному географічному просторі, а й у духовному, культурному, економічному, політичному та правовому просторі, а також у різних часових вимірах. Їх зіткнення призводить до соціальних і політичних конфліктів. Означеним цивілізаційним розломом сповна скористалися більшовики, які на місце здетрованої християнської релігії поставили нову “євангелію” комунізму, пише Д. Донцов. “На місце знищеного за царату, а згодом за Тимчасового уряду культу держави – большевизм поставив новий культ держави у вигляді непохитної догми “советської влади”. Нарешті, на місце

усуненої правлячої верхівки білої – поставив він свою нову, партію, яка при всіх її вадах, своєю чуткістю, дисципліною, безоглядністю і цілеспрямованістю сильно різнилася від демократичних еліт” [27, с. 301]. Дика, розгнuzдана стихія народного гніву, збуджена революційними надіями 1917-го та Громадянської війни, відзначає В. Андрущенко, здійснила воістину небачений у світі “культурний переворот”: у буквальному розумінні розтрощила традиційні суспільні норми, зламала закони, винищила професійно підготовлених суб’єктів культури й на їх місце поставила “людину натовпу” (професійного революціонера) з її облудним світоглядом, позірними закликами, брехливою мораллю. Ліквідація неграмотності й залучення народних мас до вершин творчості й культури здійснювались дозовано й під жорстким контролем з боку тих, хто був “нічим”, але забажав “стати всім”.

У результаті так званих “соціалістичних перетворень” поряд з традиційно народними цінностями, які народ зберіг всупереч революційним настановам (“людини у шкіринці”, “людини з рушницею”), в суспільстві утвердились стандарти наскрізь фальшиві, дисбалансні, неврівноважені. Культурними у дійсному розумінні радянське суспільство як і радянську людину можна було назвати лише умовно. Світ жив за іншими стандартами, іншою мораллю й іншою культурою, повернення до яких, можливо і є тією єдиною стежкою, якою наше суспільство може ввійти в загальнолюдський контекст цивілізації [28, с. 476].

Один із активних учасників національно-визвольних змагань І. Мазепа, аналізуючи уроки відродження української державності 1917–1921 рр., зазначав, що українські соціалісти не могли не виступати проти правих українських груп у тих випадках, коли вони своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, фактично гальмували боротьбу з поширенням більшовицьких впливів на Україні. І. Мазепа звинувачував праві групи у тому, що вони не бачили, що самими національними кличами не можна у нас повести народні маси на боротьбу, не розуміли, що, крім кличів національних, потрібна певна соціальна програма для

задоволення господарських інтересів широких мас народу [29, с. 28-29]. Що ж до українських самостійників, пише І. Мазепа, то вони у змаганні за українську державу, зокрема М. Міхновський, головними ворогами вважали російських кадетів, боротьба з якими “тяжча, ніж була з царським урядом” [30, 161, 164].

Протиріччя між соціальним і національним в українській революції І. Мазепа прагне пов'язати з соціальною психологією українського народу, який в умовах колоніальності втратив державницькі риси: “У нас на Україні, – зазначає він, – через недостачу почуття історичної традиції після вибуху революції 1917 р. не тільки в народних масах, але й серед деякої свідомішої інтелігенції, став рішальнуролю грати момент соціальний, а й не національний: мовляв, вирішення соціальних і господарських справ вирішить одночасно і проблеми національні” [30, с. 168]. Державницькою “наявністю” українців скористалися зовнішні сили. “Цей конфлікт між моментом соціальним і національним червоною ниткою проходить через всю українську боротьбу протягом перших років революції. Тепер, після приходу на Україну большевиків (що обіцяли темним масам все, аби повести їх за собою), він щонадалі все більше розкладає, ослаблює й знесилює і без того ще молодий та незміцнілий український національний організм [30, с. 169].

Після Жовтневого 1917 р. перевороту у Петрограді, який викликав рішучий осуд і неприйняття у Києві, УЦР проголосила III універсал. Україна одержала найменування Українська Народна Республіка. Утворення УНР створило нові можливості для законотворчої діяльності. 5 грудня 1917 р. було прийнято Закон про шкільне правління, згідно з яким Секретарству освіти передавалися всі школи та просвітні установи, які діяли на території УНР. Водночас духовні, військові, залізничні, сільськогосподарські, національні, медичні та правничі навчальні заклади залишалися в адмінпідпорядкуванні відповідних відомств до проведення майбутньої шкільної реформи. Секретарству освіти доручалося

встановити контроль за навчальними планами та предметами, а Шкільній раді – загальний нагляд [21, с. 515].

Законом Української Центральної Ради від 28 грудня 1917 р. скасовувалися шкільні округи Київська, Харківська та Одеська, як “органи зайвої централізації”, а на їх місце впроваджувався інститут комісарів у складі чотирьох українців і трьох не українців, які призначалися генеральним секретарем освітніх прав, а комісари від – за згодою з секретарствами (російських, єврейських та польських справ). Всі справи органів переходили до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування [26, с. 75].

8 січня 1918 р. Українська Центральна Рада затвердила поданий І. Стешенком проект Закону про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови і літератури для середніх і вищих початкових школах всіх відомств, а також і учительських, і духовних семінаріях та інститутах [31, с. 97]. В одному з перших досліджень періоду української незалежності про Генеральний секретаріат Української Центральної Ради О. Галенко і Д. Яневський, проаналізувавши протоколи засідань уряду, прийшли до висновку про досить безсистемну його роботу. Приємнішим винятком, наголошується ними відрізняються “лише окремі питання культури, що виносилися на розгляд генеральним секретарем освіти І. Стишком”, які “несуть на собі відбиток ґрунтовної попередньої підготовки” (у їх обговоренні часто брали участь зацікавлені особи та фахівці) [31, с. 19-20].

Визначними фігурами у організації системи управління культурно-освітньою сферою того часу були: генеральний секретар освіти у складі Генерального Секретеріату І. М. Стешенко [32, с. 147-151] та останній міністр освіти Української Народної Республіки періоду Української Ради В. Прокопович [33, с. 142-147].

В основі державної діяльності І. М. Стешенка лежали педагогічні погляди, спрямовані на необхідність підняття інтелектуальних сил української нації для духовного відродження. На його думку здобутками автономії України мають користуватися всі народи, які мешкають на її території,

але український народ мав забезпечити свої права як державний господар своєї землі. Під керівництвом та за безпосередньої участі генерального секретаря І. Степенка. Тільки до осені 1917 року було відкрито 53 українських середніх школи, в тому числі – 3 українські гімназії в Києві. В 1918 р. в Україні діяло 1162 вищих початкових школи. На протязі 1917–1918 українська влада відкрила два університети в Києві та Кам'янець-Подільську, історико-філологічний факультет в Полтаві, Українську академію мистецтв, Українську академію наук. Діяло понад 100 учительських курсів, 952 “Просвіти”, виходило 63 періодичних видання, побачило світ 1084 найменувань книг українською мовою [33, с. 147-151].

Делеговані від партії соціалістів-федералістів до складу Ради Народних міністрів на чолі з В. О. Голубовичем, В. К. Прокопович у складних умовах німецько-австрійської присутності в Україні відзначився активною діяльністю на посаді міністра, дбав про безперервне функціонування державного апарату, технічних підрозділів, перерва у діяльності яких “може шкідливо відбитися на інтересах державних справ” [26, с. 313]. І навіть тоді, коли через постійні розбіжності з керівництвом уряду він разом з іншими міністрами – членами партії соціалістів-федералістів – С. П. Шелухіним (міністр судових справ) та І. А. Феценком-Чопівським (міністр промисловості та торгівлі) змушені були вийти зі складу РНМ, В. К. Прокопович 2 травня 1918 р. у останньому наказі звернувся до співробітників з подякою за співпрацюта закликком зберігати спокій і “провадити далі справу, твердо пам'ятаючи, що не можна ані на хвилину припинити чи ослаблювати як найінтенсивнішу роботу організації рідної школи, бо то – основа нашої державности” [34, арк. 5].

В. К. Прокоповичу належить ідея запровадження у Міністерстві народної освіти та уряді загалом принципу персональної політико-правової та морально-етичної відповідальності урядовця за свої дії. Означена вимога не втратила актуальності і сьогодні.

Безперечно, що ідеї, які панували серед наукової освіти, напередодні національної революції 1917 р. мали вплив на практичне будівництво української держави. Опинившись на чолі революції, багато хто з українських вчених, громадських діячів вже під час революції переломлювали і переосмислювали наукові теоретичні положення, намагаючись втілити їх у життя. Особливий інтерес становлять погляди людей, які самі були творцями і провідниками культурно-освітньої політики.

Напередодні національної революції 1917 р. в українсько-політичній думці тривав пошук шляхів національного й соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів у ній, багато в чому була зумовлена не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, а й тими доктринами, які виробила й трансформувала українська суспільно-політична думка на зламі цього часу. Автор доходить такого висновку: українські соціал-демократи, які тримали кермо революції у своїх руках, виходили з того, що соціально-економічний поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку й насамперед разом із поступальною ходою найбільш економічно розвинених країн. Саме на парламентські успіхи робітників Англії через лейбористську партію поклала надії українська соціал-демократія, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

Українські інтелектуали на зламі XIX–XX століть витворили низку соціально-політичних проєктів, своєрідних цивілізаційних зразків для відродження державного життя українського народу. Спільним для них було те, що становленню державності передував потужний рух народу за соціальне і духовне відродження України на істинно демократичній основі.

Прірва між доктринерським схоластизмом і реаліями життя була такою великою, що цивілізовано подолати її не вдалося жодній політичній силі. Більшовики зуміли це зробити, заповнивши безодню утопічними обіцянками, демагогією, трупами своїх політичних противників, а згодом –

своїх же союзників по боротьбі. Намітилася небезпечна тенденція підміни реальної суті політики гаслом.

Українська влада із запропонованою демократичною політикою перемогти не могла, бо народ чекав дива, вірив пустим обіцянкам, а дива не було. Усилу своєї інтелігентності обіцяти нереальне, як це зробили більшовики, вони не могли, уникаючи разом з тим диктатури.

Підбиваючи підсумки діяльності окремих державних інституцій, зокрема, Генерального секретаріату освіти Української Центральної Ради, згодом Народного Міністерства Освіти Української Центральної Ради, ми можемо констатувати позитивні наслідки їхньої урядової діяльності.

За тринадцять з половиною місяців свого існування Українська Центральна Рада поновила в українського народу державницьку свідомість, яка більше як двісті років російської окупації придушувалась царизмом.

В умовах кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних збурень УЦР плекала ідею парламентської держави, створили державницькі структури – Генеральний Секретаріат та Раду Народних Міністрів, які мали у організації своєї діяльності однакові проблеми, в першу чергу з кадровим забезпеченням, наявністю фахового адміністративного досвіду, труднощами побудови урядової вертикалі. Органи управління культурно-освітньою сферою переживали ті ж самі проблеми, що й уся українська влада, але водночас, вони перебували у дещо кращому становищі, ніж інші урядові чинники. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що управління справою української культури, освіти, науки взяли у свої руки саме представника гуманітарної української інтелегенції, для яких ця справа була добре знайома, вони розумілися на ній, знали її зміст, були, власне, її творцями, на відміну, скажемо, від справ економічних, технічних, військових, господарських, дипломатичних, політичних та ін., де представники українського народу не мали належного представництва у силу обставин свого розвитку. Головне, що зробила Українська Центральна Рада, пише Н. Полонська-Василенко, “це добилася визнання прав українського народу на свою державу, на свою

культуру, свою мову. Головна заслуга Центральної Ради була в тому, що вона поклала фундамент для української школи: укладено було начальні пляни для українських шкіл – народних, середніх, засновано українські гімназії, яких до осені 1917 року було вже 53 (на приватні та громадські кошти). Звичайно, фактично мало було зроблено у галузі народної освіти, але треба рахуватися з тією опозицією, яку весь час ставили педагоги і головним чином батьки, що користувалися в школах великим впливом через батьківські комітети [35, с. 486-487]. Після створення Міністерства народної освіти на чолі з В. Прокоповичем, підкреслює Н. Полонська-Василенко, “посунулася вперед” і справа української школи, складно широкі плани заснування українського університету в Кам’янці-Подільському, народних університетів – Києві, Харкові, Одесі, професійних шкіл, Педагогічної Академії та Академії Мистецтв у Києві. Ці плани були частково реалізовані у часи існування Української держави (1918 р.).

Вважаємо, що ефективність роботи органів управління культурно-освітньою сферою, яка пояснювалася у першу чергу тим що її здійснювали високого рівня фахівці, патріоти-українці. В роботі державних органів управління освітою і культурою простежується системність і постійний напрямок розвитку. Кадрові зміни в уряді не впливали на загальний курс.

Крім того, як твердить у своїй дисертації С. Шитий [4], причинами ефективності роботи було затвердження програми діяльності органів управління освітою досліджуваного періоду, підготованої на основі результатів роботи професійних учительських з’їздів та фінансування освітньої галузі на засадах першочерговості. Важливу роль, також, відіграло впровадження практики розподілу повноважень між органами управління освітою та громадськими організаціями, формування яких здійснювалося на принципі професіоналізму в результаті чого органи управління освітою того часу діяли досить послідовно, системно і ефективно. Політика УЦР у галузі освіти була настільки успішною, що її результати лягли в основу успіхів культурно-просвітньої політики Української

Держави гетьмана П. Скоропадського і українізацію початку 20-х років ХХ ст.

Констатуємо досить високий розвиток правового забезпечення культурно-освітньої галузі. Відрізняючись на перших парах простотою написання з часом документи стали наближатися до загальних стандартів і вимог, що ставилися до офіційних документів.

Документи Генерального секретарства освіти та Народного Міністерства освіти характеризувалися рівнем низької колізійності, простежується поступове зростання правової фахово-юридичної культури управлінців держапарату, які творили українське культурно-освітнє законодавство, вийшовши з правового поля загальноімперського російського кшталту.

А такі етично-правові знахідки органів управління культурно-освітньою сферою, як принцип особистої політико-моральної відповідальності уряду, створення Товариського суду честі, який мав поза судовою системою давати морально-правову оцінку діяльності педагогічних працівників, розподіл повноважень між державними органами управління та громадськими організаціями та професійними об'єднаннями, запровадження на законодавчому рівні принципів академічної свободи та мобільності, широкої автономії тощо свідчить про його прогресивність і суголосність з кращими європейськими зразками.

Безперечно, сам факт проголошення автономії, а згодом Української держави, встановлення дипломатичних стосунків з державами Антанти, Четверного союзу та іншими країнами, а особливо успіхи на культурно-освітньому напрямку державотворення, суспільно-політична перемога над українськими більшовиками, змусила їх звернутися до “багнетів з півночі”. Причинами падіння державності доби Української Центральної Ради став комплекс як зовнішніх чинників, так і внутрішніх недоліків та прорахунків у роботі вищих органів державної влади, основними з яких була відсутність розуміння у політичних лідерів того часу необхідності оперативного створення бездоганної армії для

оборони Української Народної Республіки; рішучості та наполегливості у цій справі, взаємозв'язку центрального апарату виконавчої влади з місцевими органами влади; контролю за виконанням своїх рішень; проблеми щодо кадрового забезпечення, відсутність фахового адміністративного досвіду під час побудови урядової вертикалі тощо. Таким чином, у складних умовах перебування на території України спочатку більш як мільйонної російської армії, а згодом присутності майже півмільйонна німецько-австрійських військ, українська влада робила перші кроки по реалізації задекларованої культурно-освітньої політики, які в силу комплексу як об'єктивних обставин, так і суб'єктивних прорахунків Української Центральної Ради та її урядів (Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів) не були реалізовані, але її основоположні засади стали добрим фундаментом дня подальшого розвитку і практичного втілення в діяльності українських урядів періоду Гетьманату та Директорії УНР.

Висновки

В умовах сьогоденного реформування освіти в Україні, започаткованого Законом України “Про освіту”, який було прийнято 5 вересня 2017 р. (деякі його норми про мову освіти викликали неоднозначну реакцію в суспільстві), вельми актуальним є здійснене в межах актуальної теми цього номера журналу дослідження культурно-освітнього фактору в державотворчих процесах УНР доби Української Народної Республіки. З'ясовано, що успіхи у культурній справі, побудові нової української школи, налагодженні доволі ефективної роботи органів управління культурно-освітньою сферою як у центрі, так і на місцях напередодні проголошення та у період функціонування Української Народної Республіки доби Центральної Ради були забезпечені передусім тим, що до її

вирішення долучилися кращі представники української гуманітарної інтелігенції, які напередодні Української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917–1921 рр. саме й були творцями низки суспільно-політичних проектів, спрямованих на відродження ліквідованої царизмом української державності. Запропоновані гасла виявилися суголосними глибинним ментальним прагненням українського народу, що засвідчили результати виборів до Всеукраїнських і Всеросійських Установчих Зборів, де українські політичні партії отримали переконливу більшість.

Культурно-освітні перетворення, які проводилися на широких загальнодемократичних принципах, виявили нові способи державного управління. Йдеться насамперед про залучення до вказаних процесів широкого кола громадськості в особі учительських з'їздів, культурницьких спілок, батьківських комітетів, кредитних організацій, запровадження на законодавчому рівні академічної свободи, мобільності, автономії освітніх та культурних закладів, що не лише відповідало кращим європейським зразкам, а й випереджало їх у часі. Ментально-цивілізаційна перемога УНР доби УЦР над комуністичною альтернативою розвитку призвела до прямої російсько-більшовицької агресії та наступної окупації України під прикриттям тези про громадянську війну.

Список використаних джерел:

1. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. Том 2 / переклад з англ. У. Гавришків, Я. Яцика. – Київ : Основа, 1994. – 573 с.
2. *Шемшученко Ю. С.* Вибрані праці. – Київ : Видавництво “Юридична думка”, 2010. – 608 с.
3. *Капелюшний В. П.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності та національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) : монографія / В. П. Капелюшний. – Київ : Олан, 2003. – 608 с.
4. *Шитий С. І.* Органи управління освітою Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис... канд. юрид. наук / С. І. Шитий. – Київ, 2014. – 15 с.
5. *Шемшученко Ю. С.* Вибране. – Київ : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – 592 с.

6. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського – Київ : Либідь, 1993. – 592 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – Київ : Генеза 1997. – 400 с.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 5. – 2003. – 736 с.
9. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / кол. авторів ; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – Київ : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. – 424 с.
10. *Лебедева О. В.* Сучасна держава та правова культура: взаємообумовленість категорій / О. В. Лебедева // Сьомі юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
11. *Лисюк І. І.* Роль культурних норм у розвитку суспільства / І. І. Лисюк // Сьомі юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
12. *Ступак А. Л.* Право як соціокультурна цінність / А. Л. Ступак // Сьомі юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
13. *Оніщенко Н. М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко. – Київ : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008.
14. *Макаренко Л. О.* Право як феномен цивілізації і культури / Л. О. Макаренко // Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 року. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 643 с.
15. *Ульяновський В. І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посібник / В. І. Ульяновський. – Київ : Либідь, 1997. – 200 с.; *Андрусишин Б. І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посібник / Б. І. Андрусишин. – Київ : Либідь, 1997. – 176 с.; *Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д.* Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 282 с.

16. *Андрусишин Б. І.* Політико-правова модель розвитку України у суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. / Б. І. Андрусишин // Україна дипломатична : наук. щорічник. Вип. XVII. – Київ, 2016. – 991 с.
17. *Кононенко П., Кононенко Т.* Українознавство як політика і філософія Центральної Ради / П. Кононенко, Т. Кононенко // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. – Ч. II. – Київ, 1997.
18. Нова Рада. – 1917. – 9 травня.
19. *Мироненко О.* Українізація школи в УНР. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. – Київ : Либідь, 1997. – 560 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 25. – 61 арк.
21. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1996. – 587 с.
22. *Шаповал М.* Соціологія Українського відродження. – Київ, 1994. – 47 с.
23. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : док. і матеріали / упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
24. *Даниленко В., Ротар Н.* Основні напрями реформування шкільної освіти в Україні за доби Центральної Ради / В. Даниленко, Н. Ротар // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради) : матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. Ч. II. – Київ, 1997. – 409 с.
25. *Реєнт О. П., Андрусишин Б. І.* З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.), (21-28 вересня н. ст.) / О. П. Реєнт, Б. І. Андрусишин. – Київ : Історичні зошити, 1994. – 71 с.
26. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2-х томах. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 1997. – 424 с.
27. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. Видання 2-ге. / Д. Донцов. – Дрогобич : Видавництво “Відродження”, 1991. – 341 с.
28. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – Київ : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
29. *Андрусишин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – Київ, 1995. – 192 с.
30. *Мазена І.* Підстави нашого відродження. – Ч. I. Вид.: Прометей, 1946. – 180 с.

31. *Галенко О. Т., Яневський Д. Б.* Перший уряд демократичної України. / О. Т. Галенко, Д. Б. Яневський // Історичні зошити. – № 6. – Київ, 1992. – 74 с.
32. *Шитий С. І.* Іван Стащенко – керуючий міністр освіти України / С. І. Шитий // Економіка і право. – Вип. 10. – 2010.
33. *Шитий С. І.* Питання національної відповідальності уряду в політико-правових поглядах В. К. Прокоповича / С. І. Шитий // Економіка і право. – Вип. 20. – 2012.
34. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп.1. – Спр. 50. – 191 арк.
35. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1972–1976. – Т. 2. – Київ: Либідь, 1992. – 608 с.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНИЦЬКІ КОНЦЕПЦІЇ У НАУКОВИХ ПОШУКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В 20-30-х рр. ХХ ст.

Токарчук О. В.

3.1. Правове становище та основні осередки громадсько-політичної, культурницької діяльності української еміграції між двома світовими війнами

Дослідження державно-правових реалій українського народу міжвоєнного періоду неможливе без глибокого аналізу процесів, які проходили у визначений період часу закордоном, зокрема, в першу чергу це стосується правового становища та основних осередків громадсько-політичної, культурницької діяльності української еміграції між двома світовими війнами. Українські інтелектуали у зарубіжжі відіграли значну роль в узагальненні досвіду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., у популяризації та висвітленні українського питання

в закордонних політичних і наукових колах, а також у визначенні шляхів розвитку національного руху.

Українське питання в міжвоєнний період виявилось тим подразником, від якого значною мірою залежала стабільність чи не стабільність Європи. Воно постало в контексті врегулювання територіальних проблем після Першої світової війни, коли було продемонстровано приклад несправедливого підходу до встановлення нових кордонів. В найгіршому становищі опинився український народ, розчленований між Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Радянським Союзом [46, с. 300, 301].

Перше десятиліття радянської влади сприяло стабілізації національної самосвідомості українців на рівні її змісту кінця XIX – початку XX ст. Цьому сприяла й активна позиція українських державних діячів, правників поза межами радянської України, котрі послідовно обстоювали концепцію незалежної державності [44, с. 53].

Державні діячі, які поширювали ідею самостійності України, закладали основи держави, змушені були покинути територію України. Поступово викреслювалися не лише їхні імена, пізніше й сама українська національна ідея в межах радянської України була відкинута на маргінес суспільної свідомості. Водночас ідея незалежної соборної Української держави, імена її творців, події, наукові дослідження національно-визвольної боротьби продовжували жити разом з тими українцями, які опинилися в еміграції [8, с. 1].

Багато хто з тих, хто зазнав політичної і воєнної поразки в період революції. Однак більшість нехотіла вірити, що це назавжди. Навіть у душах найбільших песимістів, котрідедалі розуміли, що від них уже практично нічого не залежить, жевріла надія, щоколись можна буде знову ступити на рідну землю. А найдіяльніші, найактивніші відразу ж в активну громадсько-політичну діяльність аби наблизити благословенний час повернення [60, с. 530].

Серед української еміграції панували різні погляди, проте, їх об'єднувала спільна ворожість до більшовизму, що на їх глибоке переконання був виключно російським продуктом

нав'язаним Україні. Своє перебування за межами України еміграція тієї доби вважала тимчасовим явищем і прагнула якнайшвидше повернутися на батьківщину. За словами С. Петлюри, головною метою української діаспори було збереження “традицій української державності” й пропаганда “української ідеї серед політичних і суспільних кіл Європи і Америки та ознайомлення їх з життєвою і політичною доцільністю ідеї Української держави” [2, с. 5].

Цікавою видається організація української еміграції, що була “далеко триваліша від російських еміграційних об'єднань, а стоїть під оглядом державним вище від росіян” [63, с. 215-216]. Це була федерація територіальних груп, пов'язаних з центром своїм виборним уповноваженим, якого затверджував тільки центр. Така форма виявилася найбільш органічною.

Особливістю другої хвилі української еміграції був здебільшого її політичний характер, в середовищі емігрантів становила значна кількість інтелектуалів, в тому числі знаних юристів. На початку 1921 р. кількість українських емігрантів на теренах Західної Європи налічувала 100 тисяч людей [43, с. 264].

Українські державні діячі, правники запропонували концептуальну альтернативу розвитку України як незалежної держави, втілювали в життя завдання розбудови науки, обґрунтовували свій політичний вибір і тим самим виявляли свою громадянську позицію. В цей період вийшли аналітичні праці самих емігрантів. Це правові, історичні, політологічні дослідження: В. Винниченка, М. Галагана, С. Дністрянського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, В. Липинського, С. Томашівського, Л. Шрамченка, С. Шелухіна, О. Шульгина, А. Яковліва та ін. У працях з націоналістики В. Старосольського та О. Бочковського охарактеризовано внесок українців у розробку теоретичних напрацювань у вивченні нації та українського національного питання, порівняння його з подібними рухами в інших країнах [8].

Культурно-освітню роботу української еміграції у міжвоєнну добу розкрив С. Наріжний [9]. У працях Ю. Липи проаналізовано суть українсько-більшовицького протистояння. Він визначив головне протиріччя, на якому побудоване

суперництво Москви й Києва. Це – різні світогляди, а отже, – “Найважливіша боротьба – це заламати. Спочатку заламати активні сили, а пізніш викорчувати й саму підсвідому традицію життя (побуту, родини, права)” [8; 10, с. 20; 11].

На рубежі 20-30 років ХХ ст. визначилися основні центри зосередження української еміграції в країнах Європи. Саме вони стали осередками розвитку української правової думки за межами України, і саме їхня діяльність нагадувала про існування українського народу. Т. Плазова відзначає, що в більшості європейських держав загалом мало знали про Україну, не сприймали її як геополітичну одиницю та не переймалися українським питанням. Погляди на українство як на явище малозначуще цілком відповідало проімперській концепції Заходу щодо розвитку колоніальних територій, як таких, що не здатні до самостійної державності [1, с. 144].

Зважаючи на міжнародну ситуацію, під впливом російських та польських теорій, західний світ вважав, що для утримання так званої рівноваги сил повинна існувати могутня, сильна Росія та життєздатна Польща, які можуть бути такими лише тоді, коли володітимуть частинами українських територій. До перегляду такої позиції західного світу, зауважував П. Мірчук, могла привести лише наявність визвольної боротьби самого українського народу як чинника, який змушував би переконувати, що приналежність українських територій до російської чи польської держави, не зміцнює їх, а, навпаки, робить їх боекватні проблематичною, становлячи постійну загрозу внутрішнього вибуху [28, с. 38].

Український громадський і політичний діяч, письменник, журналіст О. Назарук у своїх спогадових працях, аналізуючи прорахунки при побудові української держави, писав: “При всіх тяжких обставинах нашої невеличкої землі вона грала колись велику роль аж по Київ і Жмудь, по Відень і море Адрійське, і по гирла Дунаю, грала поки психічно не піддалася. І вона ще може відіграти велику роль, коли усвідомить собі велику вартість своєї стоптаної душі й політичної думки” [3, с. 41-42].

Ні український народ, ні його провідники не виявили себе достатньо підготовленими до вирішення надзвичайно складних

завдань, які поставив перед ними історичний момент, писав Д. Дорошенко. Не було підготовки ні практичної, ні ідейної. Проте здобутий у складній боротьбі досвід і важкі жертви, понесені Україною в переломних 1917–1920 рр., а також важке становище в еміграції не минули даремно. Вільна й незалежна Україна була реалізована хоча й на короткий термін в ті роки, проте сама ідея уже не здавалася “поза межами можливого”, коли вперше за довгі роки було піднято прапор самостійної України [29, с. 98].

Так, І. Франко писав, що “тисячні стежки ведуть до осущення ідеалу, лежать просто таки під нашими ногами, і тільки від нашої свідомости того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати чи підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки.... Ми мусимо серце почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати його собі, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати” [29, с. 99; 30].

Актуальними як сто років тому, так і сьогодні видаються наступні рядки І. Франка: “Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть згідно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна навпаки завважити деколи певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливости загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, це не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіжджений досі степ, який жде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській заподливості нові, невимовне багаті здобутки” [30].

О. Ситник констатує, що протягом тривалого часу в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях поступово формувалися засади ідеологічної концепції, домінуючим чинником якої були ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності. Розвиток національної ідеології, як і національної свідомості, тісно пов'язаний з відтворенням духовної пам'яті народу, котра сприяє самоусвідомлюваному й

упорядкованому вивільненню з під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної творчості [51, с. 22].

Одним з найбільш важливих чинників духовного рівня, який впливає на всі аспекти державотворчого процесу, є правова та політична свідомість. Кожний історичний етап, а також специфіка соціально-економічного й політичного розвитку різних країн знаходили відповідне відображення в правовій та політичній свідомості суспільства. Політична свідомість є усвідомленням соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, суспільством) своїх політичних інтересів, а також інших аспектів політики; вона є досить складним, суперечливим і багаторівневим явищем, підкреслює О. Докаш, що відображає таку ж складність і суперечливість суспільного буття, економічної та соціальної структури суспільства, динаміку державотворчих процесів [52, с. 297].

Носіями правосвідомості є різні суб'єкти права: особистість, громадські об'єднання, політичні партії, державні органи і їх посадові особи, юристи-науковці, юристи-практики, суспільство в цілому. В правовій свідомості відбивається ставлення суб'єкта до права, юридичної практики, діяльності інших суб'єктів правовідносин, їх оцінка. Правова свідомість являє собою сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання, а саме ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи з точки зору забезпечення гідного існування людини, справедливості у стосунках між людьми, ефективної організації життєдіяльності держави й суспільства [53].

Не кожна держава має однакові умови проживання. Для того аби держава могла забезпечити своїм громадянам належне людській гідності життя, повинна існувати розвинена промисловість, вестись широка торгівля, повинна бути врожайна земля. Для добробуту в державі має відповідне значення і доступ до моря, і добрі сусідські взаємини з іншими

державами. Коли відсутні вищезазначені умови, дуже складно, практично не можливо, щоб громадяни мали достойний рівень життя.

Превеликі багатства України, її вигідне територіальне положення, миролюбність народу, але в той же час готовність в будь-який момент стати на захист батьківщини, відома на весь світ працьовитість людей забезпечать незалежній Україні добробут.

Попри все вищезазначене важко переоцінити роль інтелігенції у суспільстві. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що подвійна відповідальність лежить на інтелігенції за події 1917–1920 рр., оскільки вона пішла шляхом монополізації влади, політичного проводу в своїх руках, переоцінила свої природні можливості. Інтелігенція не змогла витворити всенациональної, відповідно до вимог часу, ідеології [31, с. 363].

Одним із центральних завдань інтелігенції є створення ідеологічних норм, що служили би дороговказом усьому громадянству. Стан і вартість інтелігенції яскраво характеризуються тим, які ідеї на даному етапі історичного розвитку їй настільки співзвучні, що вона готова їм служити. Інтелігенція не повинна нехтувати головними засадами, котрі власне їй дають моральний авторитет і суспільну вагу – духовними цінностями [31, с. 369].

Початок еміграції української інтелігенції В. Потульницький датує з середини 1919 р. Частина вчених-емігрантів, таких як В. Липинський, С. Томашівський, С. Шелухін були учасниками дипломатичних і спеціальних місій УНР та ЗУНР до країн Західної Європи, вони першими склали групу української політичної еміграції. Значно більша група українських науковців, як стверджує учений, залишила Україну в складі урядів УНР і ЗУНР [6, с. 41].

Так, у листопаді 1920 р. уряд УНР на чолі з С. Петлюрою зосередився в Польщі в містах Тарнові й Ченстохові, а уряд ЗУНР очолюваний С. Петрушевичем у листопаді 1919 виїхав з міста Камянець-Подільський через Румунію до Відня. Наприкінці 1918 р. разом з німецькими військами емігрували

прихильники гетьмана Скоропадського – українські монархісти [6, с. 41].

У листопаді 1920 р. основні частини армії УНР під натиском радянських військ опинилися на території Польщі. Українські військові були розміщені по таборах інтернованих: Вадовиці, Петриків, Олександрів Куявський, Щепіорно, Ланцут, Стрільків, Каліш. У цих таборах переважали українці з Наддніпрянщини [15, с. 572].

В. Піскун стверджує – станом на 21 листопада 1920 року Державний Центр уособлював: Уряд, Директорію (С. Петлюра), армію та державні установи зі службовцями. Головне завдання, що постало перед ним – збереження й забезпечення армії УНР та узаконення права перебування в Польщі. На кінець квітня 1921 р. український урядовий апарат складав 1694 особи, військо (за різними даними від 40 до 50 тис.); на лютий 1922 р. на державному фінансуванні перебувало 150 осіб (не рахуючи посольств) і 12 тис. військових, на кінець 1923 р. – 50 урядовців, а військові табори були розформовані [7, с. 133, 558; 8].

А. Портнов відзначає, що організаційна консолідація еміграції відбулася на Першому з'їзді українських емігрантів 1923 р. у Варшаві, коли утворився Український Центральний Комітет – єдиний репрезентативний орган еміграції в її взаєминах з польським урядом. Протидіючи спробам польського уряду використати наддніпрянців як політичну противагу до тотально антипольського налаштування західноукраїнського населення й радянофільській пропаганді, провід еміграції включився також до українських дискусій щодо геополітичної орієнтації та найкращої для України форми державного устрою [12].

Згідно з результатами реєстрації емігрантів, яку проводив у Чехословаччині Український Громадський Комітет, за національно-територіальним походженням переважали наддніпрянці, а саме втікачі з таборів для інтернованих у Польщі й Румунії, науковці й студенти, поодинокі цивільні особи [16, с. 10].

Одним із найчисленніших та найпомітніших центрів української політичної еміграції з початку 20-х років ХХ ст. стала Австрія, і, зокрема її столиця – Відень. Попри

матеріальні труднощі, незнання мови, проблеми із працевлаштуванням та житлом значна частина емігрантів не відчувала жодних обмежень щодо політичної та партійної діяльності. Тоді у Відні друкувалось багато різноманітних видань української еміграції, а саме тижневики “Нова доба”, “Вперед”, “Воля”, збірники “Хліборобська Україна”, “На переломі” [1, с. 146].

В. Піскун стверджує, що в Австрії до початку 1922 р. функціонувало посольство УНР. В країні поширювалася практика різних підходів до тих, хто прибув на її територію. Урядовці різних рангів, дипломатичні представники, що мали паспорти УНР, вільно пересувалися країною. Певні обмеження на в'їзд мали тільки звичайні громадяни. Більшість інтелектуалів на початку 20-х років продовжували державницьку діяльність [8].

Представники українських політичних об'єднань, які перебували за кордоном, намагалися створити організацію, до якої увійшли б більшість українських партій. Таким об'єднанням стала Всеукраїнська Національна Рада у Відні. 27 грудня 1920 р. представники партій, що увійшли до складу Ради підписали платформу, статут і розподіл місць між окремими партіями. 4 січня відбулися установчі збори, де обрано президію і виконавчий комітет. Президія складалася з голови, трьох заступників, секретаря [32, с. 2].

Голова – С. Шелухін, правник і громадянський діяч, в Українській Народній Республіці займав державні посади (в період Центральної Ради був міністром судівництва; в період правління гетьмана Скоропадського сенатором і головою мирної делегації для перемовин з радянською Росією; в період Директорії – учасник делегації на мирну конференцію в Парижі) член партії соціалістів-федералістів. Першим заступником голови став доктор Р. Перфецький, член галицької трудової партії, був товаришем державного секретаря внутрішніх справ в українському уряді Галичини, член колегії уповноважених Е. Петрушевича. Другого заступника голови представляли кубанці, що повинні були ввійти до складу Ради. Третім заступником став генерал

Греків, котрий в Галичині відігравав у різні моменти важливу роль як військовий. Виконавчий комітет складався з 15 членів, сюди входив відомий правник С. Дністрянський [32, с. 2].

Представники більшості українських політичних груп, які перебували в еміграції, знайшли платформу для спільних політичних виступів. Поза Всеукраїнською Національною Радою залишились лише українські хлібороби-державники (монархісти).

У телеграмі Всеукраїнської Національної Ради у Відні до представників Англії, Франції та Італії на найвищій конференції в Парижі від 18 лютого 1921 р. відзначалося, що Рада утворена 12 основними політичними партіями та організаціями всіх територій України, вважаючи за свою головну мету оборону національної єдності українського народу й об'єднання українських земель в єдиній національній державі для мирної культурної співпраці з усіма цивілізованими націями, зібравшись на свою чергову сесію, вважає за обов'язок повідомити президента, як представника нації, що стоїть на сторожі інтересів справедливості й культури наступне: “Рада іменем українського народу протестує проти насильної окупації українських земель. Український народ три роки з напруженням веде безупинну боротьбу проти московського большевизму і московської окупації та посягань інших сусідів на українські землі і ніколи та при ніяких умовах не признає чужої влади над собою, а з цілою енергією буде продовжувати свою боротьбу до повної перемоги, бажаючи рівночасно жити із своїми сусідами в найкращих зносинах. Українці Східної Галичини при ніяких умовах не можуть помириться в насильним поневоленням їх Поляками і польською окупацією. Всеукраїнська Національна Рада апелює до морального і державно-правового почуття Вашої нації і твердо вірить, що найде у неї дружне і прихильне відношення та оборону справедливих інтересів українського народу, маючи на меті досягнення миру, порядку і нормального господарського життя в Європі” [33, с. 1].

7 грудня 1921 р. було підписано угоду між Україною і Росією з одного боку та Австрією – з іншого. 14 січня 1922 р.

Раднарком УСРР ратифікував договір. Відтоді між Австрійською республікою та УРСР почала діяти торгово-економічна угода та налагоджуватися торговельні зв'язки. З 1922 р. чинником емігрантського життя у Відні стало українське радянське представництво. Повноважним представником Радянської України в Австрії 27 грудня 1921 р. було призначено Ю. Коцюбинського. Одним із головних завдань, яке стояло перед ним, було повернення в Україну найвизначніших українських політичних діячів та визнання ними радянської влади. Організація пропаганди здійснювалася шляхом збільшення видатків на українські прорадянські видання у Відні [8].

В еміграції у Австрії (Райхенау, Бадегг) та інколи у Берліні, а саме в 1926–1927 рр. жив В. Липинський. У 1920 р., коли з'явилася його книга “Україна на переломі” він був співзасновником політичної організації “Український союз хліборобів-державників”, раду присяжних якого очолював. Як провідний ідеолог консервативно-монархічного руху, став головним редактором неперіодичного збірника “Хліборобська Україна” (1920–1925 рр.), де друкувався його політичних трактат “Листи до братів-хліборобів” (окремим виданням вийшов у 1926 р.). У цей період побачили світ також праці “Релігія і церква в історії України” (1925 р.), “Покликання варягів чи організація хліборобів” (1926 р.) та ін. Досі не знайденим залишається, написаний у Берліні в Українському науковому інституті твір “Теорія правління” [4, с. 12].

У 1930 р. В. Липинський з групою прихильників створив організацію “Братство українських класократів-монархістів, гетьманців”, органом якої став “Збірник хліборобської України”.

Одним з найважливіших центрів військової еміграції Української Держави в міжвоєнні роки став Берлін [10]. У Німеччині зосередилася група представників гетьманського крила української еміграції, серед яких П. Скоропадський, В. Липинський, В. Кучабський, С. Шемет, М. Кочубей, Д. Дорошенко, І. Мірчук, З. Кузеля та ін. Наприкінці 1918 р. українські монархічні організації зарубіжжя гетьманського спрямування під проводом Українського союзу хліборобів-

державників заснували в Німеччині, Польщі, Румунії свої осередки [59, с. 129].

1920 р. у Відні зусиллями В. Липинського, С. Шемета, Д. Дорошенка, М. Кочубея і О. Скорописа-Йолтуховського постав керівний центр Союзу. До вищого органу – Ради присяжних – крім зазначених осіб, увійшов гетьман П. Скоропадський. У червні 1922 р. в австрійському містечку Райхенау з'їзд гетьманських організацій обрав Центральну управу Об'єднаних хліборобських організацій на чолі з І. Леонтовичем. До об'єднання увійшли угруповання багатьох країн Європи й Америки [59, с. 129].

Низку оригінальних ідей запропонував представник державницького напрямку С. Томашівський, який у 1921–1925 рр. жив у Берліні, а в 1925 р. повернувся до Львова і очолив редакцію часопису “Політика”. З 1928 р. – доцент історії України Краківського університету. Зосереджував увагу на історії Української церкви; був переконаним, що церква підтримувала й живила не лише християнські цінності українського народу, а й їх національну і державницьку свідомість. Вчений видав працю “Вступ до історії церкви на Україні”, де виклав власну концепцію українського церковного життя на межі між Польщею та Московією, їх політичного та воєнного протистояння, склав церковну карту Східної Європи IX–XIII ст. [42, с. 271].

О. Ясь відзначає, що державницькі концепції В. Липинського та С. Томашівського остаточно сформувалися вже у повоєнну добу, яку обидва характеризували як період значної духовної кризи та цілковитої деградації, позначений руйнацією монархічної організації та релігійних ідеалів. Так, за словами С. Томашівського тривав великий історичний бій між гуманністю і варварством, між християнством і безбожністю, між здобутками духа й матеріалізмом, між змаганнями до розвитку особистої та національної індивідуальності та запереченням їх, бій між Європою та Азією, котрий не знає компромісу [50, с. 303].

Правове становище українських політичних емігрантів у Німеччині визначалося тим, що провідною силою, навколо якої

вони структурувалися, був гетьман П. Скоропадський. Його відносини з державними діячами Німеччини визначали матеріальні можливості проведення культурно-освітньої роботи та впливали на політичне структурування [8].

О. Фуртес зауважує, що угруповання гетьманців існували також у США, куди в 1920-х роках переселилося до 40 тис. українців. Ця хвиля стала першою національносвідомою українською масовою імміграцією в Америці. Тому значно посилювався інтелектуальний рівень політизації існуючих і новостворених об'єднань, серед яких Союз гетьманців-державників з центром у Чикаго [59, с. 131].

Український соціологічний інститут у Відні було засновано наприкінці 1919 р. М. Грушевським. Він став першим науковим закладом в еміграції. За словами В. Потульницького уявлявся інститут як автономний, незалежний заклад, орієнтований на розвиток науки, котрий водночас не повинен бути ні опозиційним центром, спрямованим проти радянської України, ні осередком більшовицького уряду за кордоном. На пропозиції щодо створення такої установи відгукнулися відомі вчені-емігранти, серед яких державний діяч, ідеолог українського монархізму В. Липинський, доктор філософії, правник В. Старосольський, адвокат і публіцист М. Лозинський та ін. [6, с. 43-44].

В 1924 р. заснувався Український інститут громадознавства, який очолив М. Шаповал. Головним об'єктом дослідження Інституту стало українське суспільство. Він постав як приватно-наукова установа, метою якого було накопичувати наявні українські соціологічні сили, і спрямувати їх на вирішення культурно-історичного завдання, яке полягає у вивченні життєдіяльності України. Інститут ставив перед собою конкретну мету: "вивчення і формулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування" [37, с. 9].

Інститут за структурою поділявся на різні відділи, зокрема відділ правознавства очолював професор С. Шелухін. На третьому році існування установи, відділи економіки та техніки й правознавства були тимчасово приєднані до відділу соціології і політики як секції даного відділу [9, с. 23-24].

Ідеї державності М. Шаповала підтримував В. Старосольський, будучи правником, громадським і політичним діячем, зосереджував свою увагу саме на проблемі нації, держави, аналізував соціологічні аспекти права. Вів вважав націю окремою цілісністю, суб'єктом, “особовістю” з власним життям, волею та власною долею. На думку В. Старосольського джерело націотворення полягає у прагненні суспільної спільноти до політичної самостійності, самоврядування [37, с. 10].

Ліга української культури у Відні функціонувала з моменту проведення установчих зборів 9 січня 1923 р.; очолював Лігу С. Шелухін. Ліга мала свій, заявлений австрійським урядом, статут, відповідно од якого метою об'єднання було “...всіма способами служити культурному розвитку і культурним інтересам Української Нації на всіх землях, де живуть українці”. Для досягнення поставленої мети Ліга передбачала наступні завдання: опрацьовувати звіти та виступати з рефератами щодо питань української культури; збирати, аналізувати, перераховувати різноманітні матеріали, що стосуються українського життя, такі як листи, дописи, статистичні відомості, карти, фотографії, що висвітлюють картину українства щодо його духовної, матеріальної культури; видавати відповідну літературу; засновувати наукові секції для опрацювання окремих питань української культури та історії [9, с. 28].

Празька Ліга української культури утворилася як самостійне товариство, очолив її В. Біднов; діяльність проявлялася у публічних виступах серед українського студентства в Празі.

Завдяки значній матеріальній допомозі чехословацького уряду, моральній підтримці наукових та культурницьких кіл Чехословаччини починаючи з 1921 р. у Празі та інших містах було засновано ряд українських, російських та білоруських інституцій, установ і організацій, що мали задовольняти духовні та матеріальні потреби емігрантів. Їм надавалася фінансова, юридична, лікарська допомога, гарантовані стипендії виділялися студентам. Засновувалися кооперативи,

майстерні, їдальні. Відкрилася ціла мережа шкіл, вузів, академічних інституцій [5].

Таке людяне ставлення чехословацької влади до емігрантів особисто заохочував президент цієї країни Т. Масарик, котрий, крім державної допомоги, кожного місяця додавав українцям ще 10 тис. зі своїх власних фондів [13, с. 210-212].

Прага стала одним із центрів українського культурного, наукового й громадсько-політичного життя, залишаючись до 1945 р. найактивнішим центром української еміграції в Європі. Допомога Чехословаччини та її президента особисто у створенні та матеріальній підтримці десятків українських наукових, навчальних, культурних закладів і організацій дало можливість зберегти вагомий науковий потенціал, збагатити скарбницю духовних цінностей українського народу та вписати яскраву сторінку в історію чехословацько-українських взаємин [14, с. 543-544].

Чехословацький уряд захищав інтереси емігрантів і в міжнародних організаціях. Президент Т. Масарик неодноразово намагався вплинути на європейські уряди і змінити їх погляди на емігрантське питання, а у своїй заяві до громадськості США 9 квітня 1923 р. він закликав допомогти емігрантській молоді, яка вчилася у вузах, сприяти збереженню здорової соціальної бази для розвитку національних культур майбутніх демократичних держав Східної Європи [5].

Якщо цивільна українська еміграція розташувалася на території Чехословаччини й Польщі, то військова частина української еміграції, що опинилась на чужині внаслідок участі в подіях першої світової війни у складі російської та австрійської армій, базувалася в основному на території Німеччини й Італії. У Німеччині для полонених українців було створено окремі табори, а саме у Вецлярі, Раштадті та Зальцведелі перебували рядові бійці, а в Ганновер-Міндені – старшина. Після закриття таборів частина політичних емігрантів осіла у Берліні, решта – у містах Вінсдорф, Гамбург, Геттінген, Дрезден, Кенігсберг, Кіль, Ляйпціг, Мюнхен та ін.

[17, с. 9]. В Італії українські полонені базувалися в таборах поблизу Верони, Касерти та інших міст [18, с. 170].

Найвірогіднішу оцінку чисельності української політичної еміграції подав у 1929 р. директор Українського соціологічного інституту в Празі М. Шаповал, який ґрунтувався на результатах проведеного ним дослідження. Однак, слід відзначити, що дослідник до українських емігрантів зараховував всіх, хто мав українське походження [1, с. 145].

За підрахунками В. Піскун в еміграції перебували 8 з 11 осіб, які в різний час були на чолі українських урядів, а також 117 осіб із 158, що перебували на посадах міністрів чи їх заступників. Станом на кінець квітня 1921 р. український урядовий апарат в Польщі становив 1694 особи [7, с. 133, 558].

Структура української політичної еміграції та її чисельність виділились у чотири групи. До першої групи було зараховано всіх українців, що залишилися в країнах Європи після Першої світової війни. Сюди зараховували як колишніх військовослужбовців, так і військовополонених з російської армії. Чисельність цієї групи становила близько 15 тис. осіб. Друга група об'єднувала колишніх військовослужбовців УНР, ЗУНР та Кубанської народної республіки. Це загалом становило 60 тис. осіб. До цієї групи Т. Плазова зараховує ще й працівників всіх служб, що діяли при наведених урядових установах. Українці, що воювали в складі армій Денікіна та Врангеля, переважно насильно мобілізовані, становили третю групу, чисельність якої була найбільшою близько 100 тис. осіб. І, до четвертої групи було зараховано усіх заробітчанин із західних областей України, чисельністю до 30 тис. осіб [1, с. 145].

Протягом 1921–1923 рр. на міжнародній політичній арені відбувалися такі події, що практично позбавили українську політичну еміграцію надії на зміну правового статусу. В березні 1921 р. Польща підписала мирний договір з РСФРР і УСРР в Ризі, а в 1922 р. відбулося укладення німецько-радянської угоди в Рапалло. Це стало несподіванкою для української еміграції, оскільки Антанта, а головне Велика Британія, висловила небажання здійснювати втручання в греко-турецьку

війну 1921–1922 рр., в котрій здобула перемогу Туреччина, що одержувала підтримку від більшовиків [2, с. 7].

В Тарнові (Польща) утворилася “Рада Республіки”, що мала стати тимчасовим законодавчим і контрольним органом. Всіх урядовців уряду С. Петлюри в Тарнові та інших містах Польщі налічувалося близько трьох тисяч, писав М. Лозинський. Військ, інтернованих в різних таборах близько тридцять тисяч. І урядовці, і військові перебували у важкому становищі.

Відношення Польщі до уряду Петлюри означив тодішній міністр внутрішніх справ Польщі в розмові зі співробітником польського денника “Ржечь посполіта”: “На основі договору про вступний мир (з більшовиками), який польський уряд виконує якнайточніше й надалі планує виконувати, українські війська, які перейшли кордони польської держави негайно роззброєно, а колишніх членів українського уряду польська влада трактує як приватних осіб, які шукають захисту на території польської держави. Будь-який урядовий зв’язок з колишнім українським урядом перестав існувати” [35, с. 2].

Німеччина уклала з більшовицькою Росією договір у Рапалло, котрий викликав велике збентеження в певних колах Антанти під час конференції в Генуї. Особливо зазначеним актом були стривожені Франція та Польща. Франція оскільки існували застереження, що мир Німеччини з Росією може перетворитися в союз двох держав, а в разі вступу в такий союз Англії та Америки, мріям Франції про панування над континентом прийшов би кінець. З погляду Польщі договір був спрямований проти неї.

Угоду планували поширити також на радянську Україну. З цією метою відбулися перемовини радянських делегатів з представниками Німеччини в Берліні. Радянська Україна поставила умови, яких Німеччина прийняти не могла. Домагалися повернення 400 мільйонів німецьких марок, зібраних ще гетьманом Скоропадським в Берліні, як фонд на потреби українських закордонних місій. Цей фонд, після падіння режиму Скоропадського, був у розпорядженні німців, котрі його не видавали ні уряду Петлюри, ні українському “Червоному Хрестові”. Крім того, радянський уряд вимагав від

Німеччини 4 мільярди німецьких марок відшкодування за перебування німецьких військ на території України [36, с. 2].

Поширення угоди в Рапалло на радянську Україну затягувалося, оскільки така угода між Німеччиною та Україною, свідчила би про визнання самостійної України. Тодішні панівні впливи в Німеччині базувалися на поглядах, що повинна бути одна, неділима Росія.

Правове становище української еміграції у зарубіжжі визначалося їхнім політичним вибором, ставленням до існуючої влади в Україні, а, тому, намаганням продовжувати боротьбу за власну державність, котра розкривалася в громадсько-політичній, науковій та освітній, культурницькій діяльності. Соціальна адаптація у країнах де проживали й працювали вчені-емігранти відбувалася в залежності від рівня освіченості, попередніх усталених зв'язків з політичними діячами країни, економічно-матеріальних можливостей для самореалізації, наявності організаційних здібностей, фондів, через які здійснювалося фінансування різних проектів [8].

У 1921 р. відкрився Український Народний Університет в Ланцуті (Польща). Ректором став В. Біднов; університет складався з історично-філологічного, математично-природничого, економічного і військового факультетів. Хоча заклад проіснував менше року, сам факт його створення засвідчив величезний інтелектуальний потенціал еміграції. Найвагомішим досягненням в науковій роботі в Польщі став розвиток воєнно-історичних досліджень, засвідчений архівною, видавничою та популяризаторською діяльністю Українського воєнно-історичного товариства, відновленого 1925 р. в Українській Станиці в Каліші [12].

Політичні структури підтримувалися ефективними громадськими організаціями. На належному громадському рівні демонструвалися організаційні можливості української діаспори.

Так, В. Піскун зазначає, що у Польщі з січня 1921 р. діяло Центральне Бюро біженців, яке займалося їхнім облаштуванням та налагодженням міжнародної допомоги. 9 серпня 1921 р. було зареєстроване з головним центром у Варшаві та філіями в різних містах Українське товариство

допомоги емігрантам з України та їх родинам у Польщі. У 1922 р. воно було перейменоване на “Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України і їх родинам у Львові”, діяло до 1939 р. Існувало Товариство за рахунок пожертв і членських внесків. У 1925 р. воно налічувало 223 члени, місячний оборот коштів становив у середньому 771.36, за рік прибуток сягав 12.792.07 польських марок [8].

Найчисельнішою організацією української діаспори у Польщі став Український Центральний Комітет (1923–1939 рр.), який сприяв забезпеченню юридичного права перебування українських політичних емігрантів у країні, в тому числі право на пересування, право на працю. Головною метою організації стало забезпечення матеріальних, духовних потреб української діаспори в Польщі. Українському Центральному Комітету відповідно до статуту належало організувати, створити інтернати, верстати, видавництва, кооперативи, їдальні, книгозбірні, читальні, амбулаторії, дитячі садки, спортивні товариства, бюро юридичних послуг, школи, релігійні співтовариства [9, с. 91].

Утворився Комітет 21 квітня 1921 р., статут зареєстровано Міністерством внутрішніх справ Польщі 9 серпня 1921 р. за підписом трьох осіб: А. Лукашевича, П. Пилипчука, А. Ніковського. Офіційним представником перед урядом Речі Посполитої Польської було Варшавське відділення Комітету, хоча саме варшавське відділення унормувалося лише в 1931 р. Фінансово УЦК існував за рахунок різних надходжень: від Міністерства Праці і Державної Опіки Польщі, окремих громадян країни, від окремих українських політичних емігрантів [20, с. 340].

На Першому делегатському з'їзді української еміграції, що відбувся у Варшаві 15-18 серпня 1923 р. заслухали й обговорили доповіді представників Українського центрального комітету, Українського правничого товариства та військових таборів. Було ухвалено низку постанов і правил, згідно з якими планувалося на суспільних засадах організувати всю політичну еміграцію, створити на основі обрання і громадського контролю еміграційний центр, пов'язати з ним периферії і закласти

матеріальний фундамент захисту та підтримки емігрантів [57, арк. 1-1 зв.].

Український Центральний Комітет у Польщі у 20-30-х роках згуртував навколо себе найбільш активних українських політичних емігрантів, сама організація мала розгалужені зв'язки в країні і тим самим відстоювала права українців у Польщі.

У Варшаві діяло Українське правниче товариство, котре в 1925 р. налічувало 45 українських правників. Головою товариства був обраний А. Ливицький. Метою стало надання юридичної підтримки своїм членам, допомога у працевлаштуванні, проведення засідань і дискусій з приводу актуальних правничих питань [9, с. 27].

Рада Ліги Націй 23 лютого 1921 р. на своїй сесії в Парижі розглянула справу польського режиму в Галичині. Розглянувши справу на основі нот і матеріалів уряду ЗУНР, Рада Ліги Націй прийняла наступне рішення, писав професор М. Лозинський:

“1. Постанови мирового договору про права меншостей у Польщі не можуть бути примінені супроти Галичини, бо Галичина лежить поза границями Польщі”.

“2. Постанови про виконання мандатів і Контролю Союзу Народів над мандатором не можуть бути примінені супроти Галичини, бо Польща не дістала мандату завести адміністрацію в сім краю”.

“3. Не можна також прикладати до цього випадку приписів гагської конвенції, бо в часі, коли ся конвенція була заключена, Польща не існувала як держава”.

“4. Польща є тільки фактичним воєнним Окупантом Галичини, якої сувереном є держави Антанти (артикул 91 договору в сен Жермен)” [34, с. 2].

Таким чином, адвокат М. Лозинський в умовах еміграції розцінював міжнародно-правове положення української Галичини як таке, що держави Антанти мали над нею суверенні права, а Польща утримувала її в воєнній окупації; цей фактор впливав на правове становище української еміграції у Польщі.

Для захисту прав колишніх військових було організовано Товариство бувших військових Армії УНР, яке стало членом міжнародних організацій [8]. Згідно статуту організація являла собою правове товариство, яке перебувало на теренах Польщі на підставі існуючих для таких інституцій законів. Як правова одиниця мало право володіти рухомим і нерухомим майном, приймати зобов'язання, складати умови й захищати свої інтереси в суді. Товариство визначило наступні завдання:

– забезпечувати правове становище своїх членів на території Польщі і бути посередником в потрібних випадках перед владою Польщі;

– надавати допомогу членам товариства в працевлаштуванні, в міру здобутих засобів допомагати членам грошима й речами, розміщувати хворих для лікування в санітарні установи;

– створювати кооперативи, видавництва; здобувати права на концесії з метою забезпечення товариства матеріальними засобами;

– з метою допомоги культурним потребам членів, видавати свій часопис або журнал і створювати книгарні [40, арк. 8-11].

В 1924 р. польські урядові чинники досить погано ставилися до українських емігрантів, припинивши надавати будь-яку допомогу українським установам і організаціям. Важко було відстоювати права працевлаштованих емігрантів, для невлаштованих не можливо було знайти роботу. Кожен працюючий українець щоденно ризикував бути видаленим з того чи іншого повіту, а то й поза межі Польщі [41, арк. 77].

Тому з середини 20-х років до Франції переїхала значна частина колишніх інтернованих з українських таборів на території Польщі, насамперед через складну економічну ситуацію в цій країні [19, с. 43-44]. Про те, що між українською політичною еміграцією в Польщі і у Франції існував постійний зв'язок, засвідчує одне із розпоряджень Українського Центрального Комітету у Польщі від 23 жовтня 1925 р. “Український Центральний Комітет постановив зобов'язати всі відділи УЦК і всі групи еміграції передплатити до кінця року “Тризуб”, що виходить в Парижі з 15 жовтня” [21, арк. 8].

З лютого 1924 р. значна кількість українських військових переселялася з Польщі до Франції з метою працевлаштування. Вони створювали на місцях українські організації й започатковували відносини з паризькими емігрантськими осередками задля створення Союзу української емігрантської організації у Франції [8]. Підготовчий з'їзд для створення Союзу відбувся 21 вересня 1924 р. в Кнютанжі. У травні 1925 р. було утворено виконавчий орган – Генеральну раду Союзу емігрантських організацій у Франції, яка представляла інтереси українських політичних емігрантів перед урядом Франції та міжнародними установами, вела широку пропагандистську й культурно-просвітню діяльність. Союз у Франції організував Бюро опікування українською еміграцією; здобув для себе самостійне представництво в Дорадчій Раді при Високому Комісарі Ліги Націй в справах біженців [9, с. 106].

Починаючи з 1926 р. у Парижі діяла книгарня “Тризуб”, що постачала бібліотекам громад книги. Українська еміграція тут опікувалася школами для дітей – найперші були засновані в Шалеті й Кнютанжі. Дбали також про задоволення власних релігійних потреб. Студентська громаді існувала з 1924 р, проте до 1929 р. кількість студентів зменшилася [9, с. 106].

З Польщі до Чехословаччини виїхала значна кількість емігрантів, зокрема для здобуття освіти у створених там українських вищих навчальних закладах.

Влада Чехословаччини детально й цілеспрямовано контролювала наплив емігрантів. Основна мета – зосередження в країні провідних діячів задля підготовки інтелігенції для сприяння українському національно-демократичному руху. Дуже швидко основним пріоритетом чехословацької політики щодо емігрантів з колишньої російської імперії став розвиток науки, освіти і культури. У 1923 р. Т. Масарик проголосив, що Чехословаччина вважає своїм обов'язком “збирати, зберегти й підтримати залишки культурних сил” в емігрантському середовищі, що сприятиме перетворенню Чехословаччини на провідний слов'янський центр Європи [25, с. 282; 26, с. 32].

Українські політичні сили за кордоном виявилися роз'єднаними, не здатними до консолідації, налаштованими на компрометацію та дискредитацію одна одної, як в емігрантському середовищі, так і серед чужинців. Громадсько-політичний діяч, учений С. Смаль-Стоцький у листі від 9 квітня 1927 р. до Ф. Шевченка писав наступне: “не зовнішні, виразно неприхильні нам обставини турбують мене. Внутрішнє наше життя, чи то на еміграції, чи в краю дуже не відрадне. Великі злидні нічому нас не навчили. Куди не глянеш розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нашими ворогами. І перед світом ми зовсім не виглядаємо як нація, яка добре знає чого хоче, чого їй треба” [2, с. 8-9; 23, арк. 40-41].

Українське громадянство розпорошилося фізично, політично й морально. Всі вороги й противники українського народу пильно стежили за тим, щоб українська діаспора не згуртувалася. Застосовувалися методи підкупу й провокації. В таких умовах у Празі виникає Український Громадський Комітет. Організатори ставили собі за мету ідею допомоги соратникам, тим демократичним елементам, котрі ще не деморалізувалися. В нелегких умовах еміграції різним провокаторам легко вдавалося досягати поставлених цілей.

УГК заснований у Празі 7 липня 1921 р. з ініціативи М. Шаповала й Н. Григорієва; проіснував до 1925 р. [9, с. 76].

Організаційну діяльність здійснювала Управа в складі: голови М. Шаповала, членів Управи: Н. Григорієва і О. Мицюка, секретаря Г. Грицяя, бухгалтера – М. Балаша, керуючих відділами – реєстраційним – М. Косюри, трудовим – М. Кондрашенка, культурно-просвітнім – Р. Лащенко, кооперативним – Б. Мартоса, медико-санітарним – лік. Літов і асистентка лікаря – М. Сисак [20, с. 343; 24, с. 34].

Комітет був приватним благодійним товариством, проводив діяльність на основі статуту за сприянням Міністерства закордонних справ Чехословаччини. Статут, затверджений Міністерством внутрішніх справ Чехословаччини 1 липня 1921 р., пізніше, дещо в змінній формі – 19 лютого 1924 р.,

вказував на те, що Український Громадський Комітет є приватним добродійним товариством, що має метою всебічну допомогу українській еміграції. УГК ставив за мету: “не тільки рятувати фізичне існування українців-емігрантів, які великим числом своїм красномовно свідчать про розмір катастрофи, але... дати можливість численним жертвам національної катастрофи приєднатись до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу” [25, с. 283; 27, с. 6].

Правове становище української діаспори в Чехословаччині обумовлювалося і залежало від ряду чинників, зокрема, чехословацька влада плідно вела перемовини з Лігою Націй щодо надання допомоги українським емігрантам. Саме Український Громадський Комітет займався організацією допомоги українському студентству. Так, чеський уряд за клопотанням УГК виділяв для українського студентства певні суми коштів [22, с. 2]. За сприянням УГК здійснювалося виділення субсидій та велася реєстрація і працевлаштування емігрантів [8].

Через окремі непорозуміння в середовищі українських емігрантів УГК погодився на створення Чесько-Українського Комітету допомоги молоді, яка навчається, куди увійшли представники УГК, українського та чеського студентства та професури.

Одним з головних завдань УГК була надання матеріальної та правової допомоги українській еміграції в Чехословаччині. Протягом перших трьох років у Комітеті було зареєстровано 5209 українських емігрантів, значна частина з них були представниками інтелігенції; практично половина із зареєстрованих мали середню та вищу освіту [9, с. 76].

Відповідно до статуту товариства визначалися наступні завдання:

– створювати різного роду установи, зокрема організувати надання правової допомоги, бюро праці, трудові спілки, ремісничі майстерні, виконання різних робіт, організувати хліборобські спілки і продуктові кооперативи;

– влаштовувати театральні вистави, концерти, лекції, відкривати відповідно до законів республіки школи, їдальні, бібліотеки, читальні, клуби, сади, притулки;

– надавати помешкання, різноманітні допоміжні установи для емігрантів;

– організовувати інформаційне бюро допомоги для виїзду в Україну;

– надавати юридичну й медичну допомогу;

– надавати зворотні позички й допомоги;

– вести реєстр українських громадян і рахунок тих, хто перебуває в Чехословацькій республіці, аналізувати умови їх існування та знаходити засоби для їх покращення, брати на себе охорону їх правових інтересів;

– видавати українською та іншими мовами інформаційні довідники, брошури, книги і періодичні видання для задоволення культурно-просвітніх потреб українських громадян і інформувати про свою діяльність [54, арк. 4-7 зв.].

До Українського Громадського Комітету поступали звернення емігрантів з проханням надання правової допомоги. О. Даниленко відзначає, що часто звертання пояснювалось відсутністю грошей, хоч частіше емігранти посилались на більшу довіру до УГК, ніж до офіційних органів. Науковець стверджує – кожного дня мали місце звернення з проханням про видачу різних посвідчень, довідок, засвідчення копій, підписів. З цією метою утворено спеціальну юридичну комісію, котра уповноважувалася надавати фахову допомогу [25, с. 286].

Підвідділ Правно-матеріальної допомоги подав до Міністерства закордонних справ 2859 прохань про надання документів на право проживання. Для виготовлення необхідних документів було зроблено більше 20 тис. фотокарток на суму 25 953 крон. За перші три роки свого існування Український Громадський Комітет витратив на одяг, білизну та взуття для емігрантів 259 636 крон. Було видано позик на суму 34 628 крон [25, с. 286].

Культурно-просвітній відділ УГК почав функціонувати з вересня 1921 р. З початку його створення керівником став Р. Лащенко. С. Наріжний вказує, праця зазначеного відділу

полягала “в творенню та розвиткові українських науко-шкільних установ УГК в Чехословаччині, в організації шкільно-академічної допомоги, в загальноосвітній, позашкільній діяльності, в підмозі культурно-освітнім організаціям та в догляді за бібліотекою-читальнею УГК”. Відділ дбав про допомогу емігрантам, котрі бажали здобувати освіту [9, с. 76-77].

О. Даниленко відзначає організаційний відділ, створений в квітні 1922 р., що мав у своєму підпорядкуванні Комісію допомоги селянству, Бюро праці і кілька переходових станиць. Комісія допомоги селянству дуже скоро перетворилась на цілий відділ, а згодом – в окреме статутне товариство “Українську селянську спілку в еміграції в ЧСР”, яка на 1 липня 1924 р. мала відділи в різних частинах країни і нараховувала 1500 членів [25, с. 286].

За ініціативою УГК організовувалися й розвивалися такі українські освітні установи як Український Вільний Університет, Українська Господарська Академія в Подебрадах, УВПІ ім. Драгоманова, матуральні курси та гімназія. Культурно-просвітні заклади Комітет організував через Культурно-просвітній відділ [9, с. 76].

Група української національної молоді високих шкіл в ЧСР об'єднала всіх студентів вищих навчальних закладів Чехословаччини для здійснення громадсько-політичної діяльності. Метою товариства стало:

- об'єднання української національної молоді для основного пізнання народної традиції та її плекання;
- пізнання і засвоєння всіх здобутків інших народів, зокрема тих, де переважає селянсько-хліборобське населення;
- пізнати політику і методи боротьби народів та їх політичних класів, щоб в такий же спосіб виховати свідомих і активних фахівців при побудові власної національної держави, щоб висунути українську націю на найвищий рівень [55, арк. 7].

Засобами досягнення поставленої мети стала організація та виступ з доповідями, рефератами, дискусіями на різноманітну тематику, зокрема на тему національних ідеалів, національного виховання, етичного відродження, права й економіки.

Український військовий союз в Чехословаччині згуртував українських військових, котрі зі зброєю в руках боролися за створення незалежної України. Головним завданням Союзу стало збереження еміграції від фізичного винищення та розпорошення [56, арк. 1-3].

У Празі існувала велика кількість наукових товариств, науково-дослідних установ, різноманітних громадських організацій, а саме: Українське історико-філологічне товариство в Празі, Українське правниче товариство в Празі, Спілка українських лікарів у Чехії, Союз організації інженерів України на еміграції, Українська наукова асоціація в Празі, Українське товариство прихильників книги в Празі, Українське педагогічне товариство в Празі, Українська наукова асоціація в Празі, Український академічний комітет, Культурно-наукове співробітництво з чужинцями, Союз жінок України, спортивні організації різного роду такі як “Соколи”, “Пласт”, “Січові організації” [45, с. 567].

Силами Українського Вільного Університету в Празі створилося товариство “Музей визвольної боротьби України”, статут якого затвердило міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки [9, с. 7]. Метою функціонування товариства визначили: заснувати й утримувати музей і архів для зібрання та збереження матеріальних пам’яток, документів, матеріалів, всіх предметів, що безпосередньо пов’язані з визвольною боротьбою українського народу, особливо з подіями світової війни, революції, національної війни за незалежність України; облаштувати виставки зібраних пам’яток; утримувати при музеї студію для наукового опрацювання та використання музейних збірок, влаштувати наукові та популярні доповіді, видавати каталоги, часописи тощо. Товариство прагнуло зібрати в першу чергу весь матеріал, що знаходився поза межами України й міг мати значення, як історичний документ, як джерело для правдивого пізнання подій. До таких речей належали: а) документи, грамоти, акти справ, протоколи засідань, списки, викази, доповіді, урядові обіжники, накази, записки, листування, мемуари, легітимації, паспорти, інвентарі, оповістки, плакати,

книги, брошури, летючки, статті у часописах, плани програм і концертів; б) плани боїв, доповіді про битви, сутички та інші військові події, повідомлення, рапорти, доповіді про постачання, про стан та організацію частин, зброю, армію та ін. [38, с. 2].

Таке культурне піднесення, особливо помітне з моменту відродження Української державності 1917–1920 рр., стало світлим заповітом і запорукою розвитку української культури в майбутньому, зазначав один з провідних молодих науковців тієї доби В. Січинський [39, с. 7].

28 травня 1925 р. відбулися перші загальні збори товариства, на яких обрано управу в такому складі: голова – академік професор І. Горбачевський, заступник голови професор О. Лотоцький; члени: ген. М. Омелянович-Павленко, професор доктор О. Колесса, професор В. Біднов, професор доктор В. Старосольський, доктор М. Коновалець. Згідно з статутом товариства Сенат університету делегував до управи 2-х членів: професора Д. Дорошенка і доцента А. Яковліва [47]. До ревізійної комісії обрано: професора С. Шелухіна, професора доктора М. Лозинського, професора К. Лоського. Директором музею став професор Д. Антонович [38, с. 2].

Кількість членів на перших зборах, крім зазначених, становила – 36. За перших два місяці праці надійшло пожертв різних матеріалів і пам'яток 9 240 номерів. Ґрунтовну допомогу музею надавали: Український Вільний Університет, Центральний союз українського студентства, Представництво ЗУНР у Празі, Д. Антонович, Н. Геркен, М. Коновалень, В. Сімович, В. Біднов, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, Т. Олесюк.

1 липня 1925 р. міністерство закордонних справ Чехословаччини надало приміщення для Музею у палаці Волькенштейн (Лазенська, 11, Прага III); через кілька місяців товариство переїхало у трикімнатний будинок на Малій Страні (вул. Кармелітська, 12) [45, с. 571; 48, с. 74].

Весною 1926 р. міністерством закордонних справ Чехословаччини було відмовлено товариству в оплаті орендованих приміщень. Практично на три роки призупинилася дослідницька й видавнича діяльність. Через

брак матеріальних коштів для покриття оренди музейні експонати були тимчасово перевезені на збереження до приміщення УВУ в Празі [49, с. 41].

У випадку припинення діяльності товариства, останні загальні збори повинні були вирішити долю зібраного майна, у випадку неможливості скликання таких зборів усе майно товариства, в тому числі все зібране в музеї, мало перейти у власність Всеукраїнської Академії Наук у Києві або Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові [38, с. 2].

Професори філософського факультету Українського Вільного Університету заснували Українське історично-філологічне товариство. На установчому зібранні члени-фундатори обрали тимчасову президію у складі – Д. Антонович (голова) та В. Біднов (секретар) [61, с. 91].

Повідомлення про заснування Українського історично-філологічного товариства в Празі із запрошенням на перше прилюдне засідання, яке було призначене на 7 червня 1923 р. були надіслані професорам історичного факультету Карлового університету, всім членам філософського факультету УВУ професорам О. Бочковському, Л. Білецькому, О. Лотоцькому, К. Лоському, Р. Лащенку, М. Славинському. Крім того запрошення були відправлені й співробітникам УГА в Подебрадах та УВПІ ім. М. Драгоманова. Про цю подію було поінформовано й українську громаду через оголошення в газетах “Студентський дім” та “Українська хата” [61, с. 91; 62, с. 192].

Учасники визначили цілі утвореного товариства, а саме об'єднання вчених всіх галузей історико-правової та філологічної наук, в тому числі спеціалістів з історії права. Наукова інституція, до складу якої увійшли всі найактивніші культурні сили еміграції з різних регіонів України відразу набула всеукраїнського характеру. Функціонування товариства зводилося до виключно наукових завдань, котрі полягали в проведенні систематичних засідань, виступів з науковими доповідями, організації дискусій, обґрунтуванні наукових концепцій [61, с. 91].

Українські інтелектуали у зарубіжжі не полишали думок про відновлення об'єднаної суверенної держави. В еміграційний період розвиток української державно-правової думки пов'язувався з діяльністю різноманітних організацій за кордоном, провідні діячі яких були активними учасниками революційних подій. У своїй державотворчій, культурницькій діяльності, вони, крім внутрішньополітичного вирішення українського питання, під яким розумівся цілий ряд проблем, пов'язаних з багатовіковою боротьбою народу за власну державу, мали зважати на зовнішньополітичні чинники [46, с. 300].

Орієнтація на власні сили, яку український народ поставив в основу своїх визвольних змагань не означала, що він відштовхував допомогу й не використовував вигідної міжнародної ситуації. Український народ і політичні діячі так чи інакше оцінювали значення відповідних моментів, проте вони розглядали їх як допоміжні чинники, а власне в основу визвольних змагань намагалися поставити моральну силу й активну боротьбу самого українського народу. Така постановка питання впливала насамперед з глибокого розуміння самої української проблеми, розуміння її специфічності в тому числі й у міжнародному аспекті. Втрачену державну суверенність можна здобути не лише збройною боротьбою, а й дипломатично-політичними акціями [28, с. 37-38].

Проаналізувавши життя нашої еміграції, прослідкувавши за еволюцією думок і змагань українських політичних об'єднань, товариств, гуртків, поодиноких діячів, приходимо до висновку, що роки в еміграції дали можливість ученим зрозуміти в чому власне були прорахунки при побудові держави, а це дає змогу не повторити їх, коли сьогодні наступив відповідальний історичний момент у державотворенні. Спільним розумом, спільними силами твердо й ясно інтелектуали в еміграції з'ясовували, які наслідки чекають Україну після подій 1917–1920 рр., якої тактики й політики повинні дотримуватися при тогочасній міжнародній політиці.

Попри ті завдання, котрі ставили собі на той час кожна з політичних партій, організацій не завжди вдавалося досягти спільного порозуміння; не вдалося мобілізувати всі здорові державотворчі українські сили для створення міцного тривалого єдиного фронту проти ворогів української державності, котрі шляхом підкупу і провокацій сприяли такій ситуації.

З початку емігрантського перебування в чужому середовищі були певні спроби прийти до якогось порозуміння й консолідації політичних сил. Всі вони закінчилися розпорошенням утворених організацій; кожен з прихильників такого об'єднання та консолідації вважав, що це тимчасове явище, а тривалий час важкого еміграційного життя змусить усіх силою обставин, піднятися над партійними, організаційними, гуртковими інтересами й служити ідеї української держави.

Попри все вищезазначене, українська еміграція – це цвіт свідомого українства, про що свідчить її творча спадщина. Вона повинна відіграти першорядну роль в сучасній історії української держави. Для нашого покоління вони залишили не лише ображені амбіції, свої партійні й особисті розрахунки, змагання, а мрію – здобути українську державу. Ми повинні збагнути, що єдиний на сьогодні вихід – це об'єднання українських національних сил без різниці політичних напрямків в єдиний, міцний фронт проти ворогів нашої державності.

Список використаних джерел:

1. *Плазова Т. І.* Діяльність української еміграції в країнах Європи у міжвоєнний період ХХ ст. / Т. І. Плазова. – Вісник Національного університету “Львівська політехніка” [Текст]: збірник наукових праць. № 784. Держава та армія / М-во освіти і науки України, Нац. Ун-т “Львівська політехніка”; відп. ред. С. В. Терський. – Львів: Львівська політехніка, 2014. – С. 143-148.
2. *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали.* – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

3. Федунь М. Р. Мемуарна спадщина Осипа Назарука / М. Р. Федунь. – смт. Брошнів : МПП “Таля”, 2000. – 175 с.
4. Вячеслав Липинський. Т. 3 Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, Філадельфія. – 1991 р. – 346 с.
5. Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами [Електронний ресурс] / В. Ульяновський // Українська культура ; лекції за редакцією Д. Антоновича. – Київ, 1993. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>
6. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991) : навч. посібник / В. А. Потульницький. – Київ : Либідь, 1994. – 320 с.
7. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) : монографія / В. Піскун. – Київ : МП “Леся”, 2006. – 672 с.
8. Піскун В. М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.01 [Електронний ресурс] / В. М. Піскун. – Київ : Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2007. – 43 с. – Режим доступу : www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 270 с.
10. Липа Ю. Призначення України. – Львів : Просвіта, 1992. – 270 с.
11. Липа Ю. Призначення України [Текст] / Ю. Липа. – New York City : Говерля, 1953. – 308 с.
12. Портнов А. В. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Портнов ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича, Ін-т народознав. – Л., 2005. – 18 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=4105:-1919-1939&catid=29:2016-11-03-13-26-32&Itemid=100010
13. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – Київ : Видавничий дім “Альтернатива”, 1999. – 352 с.
14. Віднянський С. В. Масарик Томаш-Гарріч// Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6.: Ла-мі. – 2009. – 784 с.
15. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Репр. вид. 1949 р. – Київ, 1995. – Т. 2. – С. 571-577.

16. Регістраційно-статистична секція // Рік праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. – Прага: Б.в., 1922. – С. 8-10.
17. *Леник В.* Вчора, сьогодні, завтра. До історії українського інтернату в Мюнхені / В. Леник. – Мюнхен : Рідна школа, 1990. – 167 с.
18. Зарубіжні українці : довідник / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. ч. Макар та ін. – Київ : Вид-во “Україна”, 1991. – 252 с.
19. *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трощинський. – Київ : Інтел, 1994. – 260 с.
20. *Піскун В.* Діяльність Українського Центрального Комітету в Польщі та Українського Громадського Комітету в Чехословаччині по соціальній адаптації українських політичних емігрантів у 20-х рр. ХХ ст. / В. Піскун // Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 339-351.
21. ЦДАВОВ України. – Ф. 3508. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8
22. Українська еміграція. Збірник І. – Прага 1922 р. с. 16
23. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 236, арк. 40-41.
24. Український Громадський Комітет // Нова Україна. – Прага, 1922. – Ч. 1. – С. 34.
25. *Даниленко О.* Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів / О. Даниленко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 9. – С. 278-295.
26. *Сладек З.* Русская эмиграция в Чехословакии: развитие “русской акции” / З. Сладек // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 32.
27. Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР. 7/VII.1921 – 7/VII.1924. – Прага, 1924. – С. 6.
28. *Мірчук П.* Українська визвольна справа і українська еміграція. – Ліга визволення України. Торонто 1954 р. – 79 с.
29. *Дорошенко Д.* З історія української політичної думки за часів світової війни / Д. Дорошенко. – Прага, 1936. – 99 с.
30. *Франко І.* Поза межами можливого [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrclassic.com.ua/katalog/f/franko-ivan/2126-ivan-franko-poza-mezhami-mozhlivogo>
31. *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою / І. Лисяк-Рудницький. – В-во “Сучасність”. – 1973 р. – 442 с.
32. Установчі збори Всеукраїнської Національної Ради в Відні // Свобода. – 1921. – № 30. – 7 лютого. – 4 с.
33. Всеукраїнська Національна Рада до Найвисшої Ради. Телеграма Всеукраїнської Національної Ради у Відні до представників Англії,

- Франції та Італії на Найвисшій Конференції в Парижі // Свобода. – 1921. – № 69. – 14 березня. – 4 с.
34. Рада Союзу Народів про Галичину // Свобода. – 1921. – № 70. – 25 березня. – 4 с.
35. Польша й Петлюра // Свобода. – 1921. – № 72. – 28 березня. – 4 с.
36. Чи буде німецько-радянський договір // Свобода. – 1922. – № 171. – 26 липня. – 4 с.
37. *Черній Л. В.* Вплив наукових здобутків українських вчених в еміграції на розвиток української соціологічної думки / Л. В. Черній // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2014. – Вип. 15. – С. 5-11.
38. Музей Визвольної Боротьби // Свобода. – 1925. – № 250. – 27 жовтня. – 4 с.
39. *Федорук О.* Українська культура – держава – політика. Володимир Січинський. – Київ, 1996. – С. 7.
40. ЦДАГО України, Ф. 269, оп. 1, спр. 149, арк. 8-11.
41. ЦДАГО України, Ф. 269, оп. 2, спр. 298а, арк. 77.
42. *Калакура Я.* Українська історіографія : курс лекцій / Я. Калакура. – Друге видання, доповнене. – Київ : Генеза, 2012. – 512 с.
43. *Лановик Б. Д., Траф'як М. В.* Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Б. Лановик, М. Траф'як. – Тернопіль, 1999. – 512 с.
44. *Шандор Ф. Ф.* Національна свідомість населення України: природа, структура та функції / Ф. Ф. Шандор. – Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 384 с.
45. *Шваб А., Федорук Р.* Діяльність української політичної еміграції в Чехословаччині з створення Музею визвольної боротьби України / А. Шваб, Р. Федорук // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. – Київ : Український інститут національної пам'яті, 2013. – С. 565-575.
46. *Дробот І. І.* Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920 – 1930-ті рр.) / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2002. – 343 с.
47. *Петрик А.* Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності / А. Петрик // Український історичний збірник / гол. ред. Т. Чухліб; НАН України, Інститут історії України, Рада молодих вчених. – Вип. 14. – Київ : Інститут історії України, 2011. – С. 261-270.
48. *Федорук О.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / О. Федорук // Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. – Київ, 2005. – 160 с.

49. *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / О. Пеленська. – Нью-Йорк – Прага, 2005. – 222 с.
50. *Ясь О.* Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні : наук. збірник. – Київ, 1999. – Вип. 7. – С. 286-313.
51. *Ситник О. М.* Розвиток ідеологічних концепцій і напрямків в Україні (від початку ХІХ століття до 1939 року) : автореф. дис ... д-ра іст. наук / О. М. Ситник. – Ужгород : Б. в., 2010. – 28 с.
52. *Докаш О. Ю.* Політико-культурна трансформація західних областей України під впливом радянської ідеології (1930-1950-ті роки) [Текст] : монографія / О. Ю. Докаш. – Чернівці : “Місто”, 2016. – 384 с.
53. Загальна теорія держави і права [текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 583 с. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2010-12-16-20-00-40/31-mvtsvik-zagalna-teorija-derzhavi-i-prava/629-rozdil-xvii-pravova-svidomist-i-pravova-kultura.html>
54. ЦДАГО України, ф. 269, оп.1, спр.194, арк. 4-7 зв.
55. ЦДАГО України, ф. 269, оп.1, спр.202, арк. 7.
56. ЦДАГО України, ф. 269, оп.1, спр.346, арк. 1-3.
57. ЦДАГО України, ф. 269, оп.1, спр.208, арк. 1-1 зв.
58. Історія української еміграції / [гол. ред. Б. Лановик]. – Київ : Знання, 1997. – 520 с.
59. *Фуртес О.* Військова еміграція Української держави в боротьбі за державність / О. Фуртес // Схід. – 2011. – № 3 (110). – С. 129-131.
60. *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Ф. Солдатенко. – Київ : Світогляд, 2007. – 621 с.
61. *Чечина О.* Початок діяльності Українського історико-філологічного товариства у Празі (1923–1924) / О. Чечина // Матеріали Другої міжнародної наукової конференції. – Острог, 2007. – С. 88-95.
62. Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. І. – С. 192.
63. *Липа Ю. І.* Призначення України / Ю. Липа. – Нью-Йорк : Українська книгарня “Говерля”, 1953. – 308 с.

3.2. Повалення царизму, революційні та юридичні основи відновлення української державності в історико-правовій літературі вчених діаспори 20-30-х рр. ХХ ст.

Становлення України як незалежної держави знаходиться у площині державної політики стосовно української діаспори, в тому числі в контексті співпраці України із зарубіжними українцями. Важливого значення для розвитку історико-правової науки набуває дослідження проблем відродження української державності у працях вчених діаспори 20-30-х рр. ХХ ст., адже висвітлення участі українських інтелектуалів у еміграції в процесі становлення демократичної та правової України, насамперед, лобіювання національних інтересів нашої держави на міжнародній арені та в різних країнах світу, залишається недостатньо дослідженим.

Ідеєю, яку не оминули увагою ні ліберальна, ні соціалістична, ні націоналістична, ні консервативна течії, була ідея створення і відновлення втраченої української державності. Представники демократичного напрямку вважали природним правом нації мати для розвитку такі самі умови, які мали всі інші державні нації. Світ їм бачився світом рівноправних державних націй. Консервативно налаштовані діячі, відстоюючи ідею державності, обґрунтовували повернення тих прав, які українська нація вже мала в минулому і які в неї були відібрані. Повернення прав, на їхню думку, забезпечило б українцям умови для успішного розвитку держави. Радикальніші діячі стояли на позиції вищості українців супроти, перш за все, росіян. Відстоюючи ідею української національної винятковості, українську державність вони розглядали як таку форму існування нації, що забезпечить її панування у Східній Європі [36, с. 67].

Так, в сучасний період значно посилилась увага науковців до творчого доробку українців у еміграції, це стало одним із

аспектів інтересу до діяльності вчених-правників діаспори. Слід доповнити процес ґрунтовного переосмислення концепцій і тлумачень вказаної проблеми загалом, так і її окремих елементів зокрема. Плідна наукова діяльність українців у Празі, таких як С. Дністрянський, О. Ейхельман, Р. Лашенко, С. Шелухін, А. Яковлів та ін. потребує застосування нових методологічних підходів згідно з якими діяльність вчених діаспори повинна розглядатися як закономірний наслідок тих державно-правових реалій, у яких вони перебували.

Провідною ідеєю державницького руху в еміграції стала ідея створення власних держав, оскільки саме з їх утворенням пов'язувались надії на подолання як соціально-економічного, так і національного гноблення. Прагнення державного самовизначення представників української інтелігенції найяскравіше виявились на зламі ХІХ–ХХ ст. із підняттям українського національно-визвольного руху на вищий, у порівнянні з попереднім часом, щабель розвитку.

Ідеї єдності та соборності, як і свободи та незалежності, лежать в основі державницької ідеології будь-якого народу. Одним із головних завдань сучасного державотворення в Україні є консолідація української нації, всіх громадян, збереження територіальної цілісності держави, зміцнення єдності усіх її регіонів. Важливе значення має врахування, вивчення та узагальнення досвіду творення української державності.

Революція гідності підтвердила намір обрати незалежний шлях розвитку України; почалася новітня російсько-українська війна, активну участь у якій бере “п’ята колона” в Україні, і яку Росія намагається показувати перед світом як внутрішньо український конфлікт.

Так було і майже сто років тому: події національно-визвольних змагань українців, проголошення незалежної держави – Української Народної Республіки – викликали збройну агресію більшовицької Росії, яку радянська історіографія подавала як “тріумфальну ходу радянської влади на Україні” і “допомогу братського російського народу” для перемоги українських трудящих над буржуазною Центральною

Радою і встановлення та зміцнення диктатури пролетаріату [14, с. 71].

Українські правники в еміграції значну кількість праць присвятили Українській революції 1917–1921 рр.; вони вдало поєднували громадську, політичну та наукову діяльність. Перебуваючи в емігрантському середовищі, вчені продовжували активно займатися державотворчою діяльністю і реалізовувати себе в громадсько-політичній роботі. Державно-правові погляди українських інтелектуалів у еміграції не втратили своєї актуальності і нині, особливо коли все частіше спостерігаються передвиборча боротьба, парламентські чвари, урядові прорахунки, які закінчуються певним розчаруванням для населення. З одного боку, можна стверджувати, що український народ багато втратив від того, що значна кількість української інтелігенції не з власної волі покинула територію України назавжди, з іншого – саме представники української еміграції проаналізували та переосмислили революційні події та зробили чималий внесок в історію та право України. Варто зважити на твердження С. Шелухіна, який зазначив: “Україна не знала жодної інтервенції, яка б служила інтересам українського народу і за яку він згодом не розплачувався” [15].

А. Яковлів у праці “Основи Конституції У.Н.Р.” відзначав, що українському народові судилося відновити своє державне життя в ті часи, коли в цілому цивілізованому світі були признані й прийняті такі основні принципи конституції демократичних держав: суверенітет народу і виявлення його в “самоозначенні”, тобто в установленні форми й компетенції державної влади; суверенність держави, що складається з внутрішньої самостійності й зовнішньої незалежності держави; організація державної влади на основі обов’язкового розподілу законодавчої і виконавчої функцій між окремими органами цієї влади, парламентарна форма законодавчого органу та контроль його над виконавчою владою. З погляду цих принципів, вважає правник А. Яковлів, і належить оцінювати ті акти виявлення суверенної волі українського народу, які привели до утворення самостійної української держави у формі

Української Народної Республіки та поклали основи її конституції [12, с. 5].

Питання легітимації радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі з українськими національними урядами в добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави і права України ХХ ст. і вимагають переосмислення з нових позицій.

Джерела легітимності певної влади визначають специфіку набуття легітимності політичної влади для кожної конкретної країни, формуючи при цьому її національну модель. “Легітимність, – зазначає політолог Є. Цокур, – це та нерозривна складова, віртуальний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь суспільних інтересів та державно-політичних пріоритетів. Певною мірою, легітимність – це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя, досягнення суспільного прогресу, романтизація влади, вчинки, події і т.д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політичних структур та лідерів залежить його рівень, дієвість, можливість і тривалість використання легітимного потенціалу суспільства” [16].

С. Дністрянський зазначав, що коли до влади в Росії прийшли більшовики, то в “декларації прав народів Росії” від 22 листопада 1917 р. змушені були проголосити свободу та суверенність народів Росії; вільне право народів Росії на самовизначення, включаючи право відлучення та створення самостійних держав [1, с. 298].

Користуючись цим правом, Український Генеральний секретаріат проголосив іменем Української Народної Республіки в “ноті до всіх воюючих і нейтральних держав” 11 грудня 1917 р. наступні принципи:

1) остаточний між всіма державами мир повинен бути демократичний, повинен забезпечити кожній, навіть найменшій нації в кожній державі повну волю нічим не обмеженого самовизначення;

2) для встановлення можливості правдивого висловлювання волі народів повинні бути встановлені відповідні гарантії;

3) жодні анексії, тобто насильне прилучення чи передача тієї чи іншої частини території без згоди на це громадян – не можливі [1, с. 299].

Проте для Росії, як заявляв С. Шелухін, національне відродження українського народу і його державності були надто невігідними [9].

У час революції панувала політика економічної експлуатації українського народу на користь великоросів згадував С. Шелухін: “З України звикли гроші тільки брати, повертати ж їх звикли тільки русифікацією, поневоленням та пануванням над її народом” [10].

Спільне виявлення народами, що входили в склад всеросійської монархії, своєї суверенної волі через повалення царської влади (революція 1917 р.) дало українському народові можливість вільного самовизначення, виявлення його суверенної волі в напрямі утворення певних умов для подальшого державно-правового життя на своїй землі. Після перших виявів стихійного ентузіазму й радості визволення від двохсотлітньої неволі, пише А. Яковлів, воля українського народу скеровувалася на утворення свого представницького органу, через який народ міг би організовано виявити свою волю та на кого міг би покласти здійснення своїх національних вимог. Таким органом стала Українська Центральна Рада, заснована в березні 1917 р. в Києві місцевими політичними й культурно-просвітніми установами, та реорганізована на Всеукраїнському Конгресі в квітні того ж року. Тут український народ проголосив перші власні вимоги державно-політичного характеру. Конгрес визнав, що “тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі” [12, с. 5-6].

Перші вимоги представників українського народу не пішли далі автономії України, тобто лише внутрішньої державної незалежності. Суверенітет свій і своєї держави народ

добровільно обмежував, розмірковував А. Яковлів, ставлячи державу свою в підлеглість загальній федеративній владі Російської республіки. Уже в еміграції ці вимоги здавалися недостатніми, малими, але в тодішніх умовах і обставинах, згадує учений, вони були максимальними. Інтелігенція, що стояла на чолі українського духу, не відчувала ще сили, щоб порвати остаточно з Росією, і не мала зв'язків і контакту з народними масами, а народ лише помалу входив у коло державно-політичних ідей та інтересів [12, с. 7].

Оцінюючи державно-правові і політичні обставини в державотворенні України, С. Шелухін дійшов висновку, що не всі вони були продуктивно використані українськими дипломатами. Молода українська держава часто відчувала недостатність справжніх професійно підготовлених фахівців. Неодноразово політик закликав до активних дій українську дипломатію, яка "...не мала духу творчості. В результаті ми ще й досі не маємо держави...", наголошував він [8, с. 2].

А. Яковлів вважав, що в період національно-визвольних змагань змінилося чотири форми державного ладу: автономія з Центральною Радою, самостійна УНР, монархічна держава гетьманська й радянська республіка у федерації з Росією. На його думку, з них дві останні є чужими українському народові, оскільки держава гетьманська була утворена при допомозі німців, а радянська республіка була окупаційною, утвореною московськими комуністами при допомозі війська. Ні та, ні друга не були витвором вільної суверенної волі українського народу, він їх не признав і не прийняв. Єдина лише держава – УНР з спочатку й до кінця була дійсним витвором українського народу [17, с. 12].

Частина українських націоналістів вбачає початок України як держави в "Акті проголошення відновлення Української держави" від 30 червня 1941 р., називаючи дороговказом і орієнтиром українського народу в його новій історії "... 22-й січень 1918/19 рр. У цій даті український народ бачить у змістовленні свого національного державного ідеалу" [18, с. 61; 38].

С. Шелухін як спеціаліст у галузі державного права завжди стояв на тих позиціях, що для того, аби переконати іноземні країни про правдиві права українського народу в питаннях суверенітету, державності, незалежності, самостійності, слід виступати з науково аргументованими твердженнями найперше в галузі державного та міжнародного права. Це, на його думку, вимагає юридичного обґрунтування й висвітлення фактів так, щоб правність суверенітету, державності й самостійності українського народу була б до очевидності доведеною і переконливою. Учений абсолютно переконаний, що український народ повинен використовувати ті самі права, застосовувати ті самі принципи, ставити ту саму мету, що й інші народи, бо “правний ґрунт у його твердий і повний внутрішньої сили права, тому й відносини до нього і з боку Московитів, і з боку всіх повинні бути не інакші, а такі самі” [19, с. 8].

На початку січня 1919 р. було сформовано делегацію УНР для роботи в Паризькій мирній конференції, до її складу як радник з юридичних питань був призначений С. Шелухін. “Для роботи в делегації потрібно було перш за все солідне знання української справи у всіх її проявах і складних чинниках, – зауважував правник, оцінюючи працю членів делегації, – уміння знайти спільні інтереси з чужинцями й використати їх на користь українського народу, швидка орієнтація в складних ситуаціях і така лояльність, що притягала б людей, поширювала знайомства та утворювала зв’язки, а не одпихала б всіх” [5, арк. 7].

Крім С. Шелухіна, радниками делегації були призначені В. Тимошенко і С. Томашівський. Обов’язками радників на конференції було наукове і політичне опрацювання доповідей, рефератів, меморандумів з усіх питань державного життя України [2, с. 69]. С. Шелухін, виконуючи обов’язки радника з юридичних питань, продовжував працювати над обґрунтуванням історико-правових підстав української державності.

“Політичні, економічні та інші інтереси чужинців потрібно сплести й зв’язати з українськими так, щоб самим з того виграти і щоб чужинці, ради досягнення своїх інтересів, сами

стали б заінтересованими в визнанні української республіки з її урядом і через те сами шукали б і домагалися б того визнання. Такі інтереси, – підкреслював правник, – треба знайти, добре ознайомитися з ними, дати їм реальний зміст і використати для справи”. С. Шелухін вважав, що для того, щоб Україну визнали незалежною потрібно вміти розвинути акцію, “пустивши в діло всю артилерію”, тобто історико-політичні права, принцип самовизначення народів, вимоги гуманності, свободи, культури й цивілізації, перспективи ближчих ситуацій, потреби природних підстав миру, зв’язки реальних інтересів [5, арк. 4].

Саме це він і намагався зробити, готуючи за дорученням меморандум для мирної конференції, мета якого полягала в тому, щоб ознайомити світ з українською справою [7].

Наддніпрянська Україна, будучи в XVII ст. суверенною республіканською державою, утворила з Московським царем договір міліарного союзу із взаємними правами та зобов’язаннями сторін і обрала його для себе за протектора. “Цей двосторонній союзний договір міжнародного характеру ні волею сторін, ні іншим правним способом ніколи не касувався і не мінявся, – констатує правник у меморандумі, – оскільки для цього потрібна участь народного зібрання як в Переяславі 1654 р., такої ради ніколи не скликалося і не збиралося. Український народ як суверенний контрагент царя, ніколи не губив своїх прав, не зрікався їх і зостався суверенним. З правопорушень царя він тільки придбав для себе права проти царя, як порушника умов” [2, с. 69-70].

А. Яковлів у праці “Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.” приходять до висновку, що “кількаразове посилення царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, на підтвердження того, що права й вольності Війська запорізького не будуть порушені, що цар Війська запорізького полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений, було витлумачено й оцінено Б. Хмельницьким, як акт, рівнозначний присязі царя. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний –

присяга гетьмана й козацької старшини”. Таким чином по суті обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов’язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар – своїм царським словом, а Військо запорізьке присягою своїх представників із гетьманом на чолі [11, с. 21].

Ю. Терещенко відзначає, що Б. Хмельницький і козацька старшина розглядали московського царя як монарха двох окремих державних організмів – для Московського царства і політично самостійної козацької держави. Після Переяславського акта обидва державних організми не створили жодного спільного державного інституту, залишаючись фактично незалежними об’єднаними лише спільним монархом [29, с. 35].

Пилип Орлик наголошував, що “найбільшим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключний між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України – з другого” [29, с. 35].

Так, у конституції гетьмана Пилипа Орлика, зауважував С. Шелухін, підкреслено, що ні царські, ні гетьманські узурпації не можуть побавити народ належних йому прав суверенітету. Він називає акт 1654 р. договором між суверенним українським народом та московським царем, як таким же сувереном, а тому доводить таке: Україна не об’єднувалася з московським народом, а лише визнала “своїм государем царствующого в Москві царя з його потомством”, залишившись окремою суверенною державою. “Коли царя не стало, то й зв’язку не стало, бо немає того, що робило зв’язок, що в’язало, тобто не стало й акту” [6]. Зруйнування царської влади, монархії та суверенних прав царя С. Шелухін визнає фактом державно-правового значення, а його наслідки державно-правовими.

А. Яковлів відзначав, що представники Війська Запорізького не були як слід підготовлені до переговорів з Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках з Польщею, Кримом, Семигородом, не містив вказівок, як складуться договірні відносини з Москвою.

Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір дотримуватися супроти Москви, одразу ж видалася недостатньою в справі присяги царя; інших же методів та планів не було підготовлено. Брак такої підготовки негативно відбився на переговорах з царськими послами. Серед умов, що їх висували Б. Хмельницький і Виговський, переважали умови взяті з попередніх договорів із польським королем, що торкалися козацького війська, як окремого стану в державі, його прав і вольностей [11, с. 23]. До цих умов додавалися дуже обережно, ті, що вже торкалися Війська запорізького, як держави, з окремим устроєм і порядками. Вимагали присяги на договорі й при цьому наводили в приклад польського короля, а у відповідь одержали заяву, що “на Москві цього не водиться”, що для самодержавного царя достатньо царського слова, що треба не вимагати, а “бити чолом”. Все ж таки ця перша зустріч представників Війська Запорізького з представниками московської дипломатії, на думку А. Яковліва, дала гетьманові й старшині досить матеріалу для пізнання московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє [11, с. 24].

Для українського народу право державного суверенітету відновилося не тільки внаслідок зречення царя та звільнення від присяги підданства, а і з договірних підстав акту 1654 р. Унаслідок того, що не стало царя, пояснював С. Шелухін, не стало і єдиного легального зв'язку між Україною та Росією, оскільки цим зв'язком була лише особа царя-протектора [2, с. 70; 13, с. 79].

Отже, 28 лютого 1917 р., на тверде переконання С. Шелухіна, український народ на підставі свого історичного права і юридичних наслідків зречення царя та звільнення від присяги правовим шляхом відновив свій суверенітет над самим собою і правовим шляхом відновив свою українську державність. “Отсе і є днем відновлення Української держави, себто днем відновлення суверенітету українського народу і державної незалежності ні від кого” [4, арк. 59].

На такій же концепції ґрунтувався державно-правовий аналіз універсалів Української Центральної Ради. У статті “Про державний устрій на Україні після Лютневої революції”

С. Шелухін характеризує третій універсал як дуже важливий для держави документ, який “уявляє собою синтез всього, що було зроблено українством до його видання і накреслює шлях майбутньої праці Української Народної Республіки, уряду і суспільства” [2, с. 71].

А. Яковлів стверджував, що першочерговим завданням, яке може сприяти незалежності України, має стати встановлення економічних зв'язків з європейськими державами. “Ми занадто слабкі політично, щоб самі утворити потрібну нам політичну комбінацію, – підкреслював правник, – чекати, що та чи інша комбінація, яка складається без нашого прямого впливу, щось може дати нам при тих чи інших умовах, це діло і непевне, і небезпечне, бо коли ми не маємо сили вплинути на комбінацію, то вона тим самим від нас не залежить і може повернутися проти нас, як вже не раз бувало” [20, арк. 3 зв.]. Надія на англо-німецьку чи на чорноморську комбінацію, чи на якусь іншу, не дасть жодних результатів при слабкості держави, а навпаки може нас мимо волі нашої, зробити об'єктом продажі чи експлуатації, як звичайнісіньку, але грандіозну і дуже привабливу “концесію” [20, арк. 3 зв.].

С. Дністрянський у праці “Загальна наука права і політики” пише, що прагнення українського народу, отримати автономію в рамках російської держави, не вдоволили тимчасового революційного уряду в Петербурзі; створювалися перешкоди щодо здійснення такого бажання. Щоб забезпечити Україні лад, Українська Центральна Рада проголосила першим універсалом автономію України та утворила окремий український уряд: Генеральний секретаріат (23 червня 1917 р.), з тією метою, що ЦР підготує разом з Генеральним секретаріатом нові закони, потрібні до створення ладу в Україні, а всеросійські установчі збори їх затвердять. Надалі, зазначає С. Дністрянський, “заклучила ЦР згоду з національними меншостями в Україні, та потрапила погодитися з новим російським правительством, котре вислало до Києва міністрів Керенського, Церетеллі та Терещенка. Наслідом сеї згоди Укр. центральна рада проголосила другий універсал (16 липня 1917 р.), та (29 липня 1917 р.) на сій основі

вироблено т. зв. “статут вищого управління Україною”, який можна вважати першим конституційним актом Укр. центральної ради” [1, с. 310].

Третій універсал проголосив, що Україна стала Українською Народною Республікою “в федеративній Росії”, при цьому зазначено, що створення нових державних форм має бути проведено на українських і всеросійських установчих зборах, таким чином, з погляду С. Дністрянського, цей універсал не виходив за рамки майбутньої федерації з Росією. В ноті Генерального секретаріату від 24 грудня 1917 р. сповіщено, що Українська Народна Республіка прийняла рішення укласти самостійні мирові договори з центральними державами (в Бресті Литовському); про федерацію з Росією йдеться наступне: “Українська Народна Республіка змагає до створення федеративної злуки всіх республік, які повстали на території давньої Російської Імперії. Аж до часу, коли в Росії буде встановлено федеративне правительство і аж поки міжнародне заступництво буде поділене між правительством федеративної республіки та правительством України, вступає Українська Республіка зі своїм правительством – Генеральним секретаріатом – на дорогу самостійних міжнародних відносин” [1, с. 312].

Оцінюючи значення четвертого універсалу про повну незалежність Української Держави у формі Української Народної Республіки, А. Яковлів згадував, що: “Український Народ устами своїх 800 представників, членів УЦР, визнав і формально проголосив свою повну, необмежену державну самостійність та свою незалежну державу – Українську Народну Республіку. Цим урочистим актом Український Народ назавжди “самовизначився”, перед цілим світом виявив свою непорушну волю бути господарем на своїй прапрадідівській землі, жити в своїй ні від кого незалежній державі – УНР. Це виявлення волі вільного Українського Народу жодні наступні події, жодний примус, жодне невизнання з боку інших держав чи народів не може позбавити правової сили. Четвертий Універсал верховного законодавчого органу України – Української Центральної Ради, був, є й буде Хартією свободи Українського Народу, актом, що

проголосив 22 січня 1918 р. державну самостійність і незалежність України на віки” [21, с. 3].

І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що четвертий універсал не був тим актом, що покликав до життя українську державність. 20 листопада 1927 р. третім універсалом стверджувалося: “Однині Україна стає Українською Народною Республікою”. Проте вказаний документ зберігав федеративний зв'язок між Україною й рештою територій колишньої Російської імперії та обіцяв “силами нашими допомогти Росії, щоб уся Республіка російська стала федерацією рівних і вільних народів”. Четвертий універсал заявив про повне відокремлення України від Росії [32, с. 181].

С. Дністрянський також наголошує, що в четвертому універсалі вже не йдеться про федерацію з Росією, лише виразно проголошено: “Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”. Четвертий універсал зберіг усі особисті й політичні свободи українських громадян, та за всіма народами, що жили в Україні, признав рівне право до “національно-персональної автономії”. Запроваджено вибори до українських установчих зборів, та встановлено, що даному “найвищому органу належить рішити профедеративній зв'язок з народними республіками бувшої російської держави” [1, с. 312-313]. З погляду С. Дністрянського це означало, що українські установчі збори повинні були вирішувати з якими народними республіками Україна має увійти в федерацію.

І. Лисяк-Рудницький зауважив, що третій і четвертий універсали віддзеркалюють два етапи українського державотворення, котрі можна розглядати як види двох різних, альтернативних концепцій української державності: федералістичної та самостійницької [32, с. 181].

В момент проголошення третього універсалу, центрального всеросійського уряду фактично не існувало, тому І. Лисяк-Рудницький приходять до висновку, що федералістичне спрямування даного акту не було вимушеним, а добровільним. Впродовж короткого проміжку часу, що відділяє обидва

універсали, наступили радикальні зміни у мисленні керівників Центральної Ради [32, с. 182].

Третій універсал становив послідовне завершення всієї попередньої політики Центральної Ради. Логіка історичного процесу вийшла поза межі суб'єктивних бажань та планів державних діячів. Політична обстановка зазнала глибоких змін, події розмивали підвалини федералістичної концепції і виносили на поверхню політико-правового життя самостійницьку концепцію [32, с. 193].

“За п'ятнадцять років від видання четвертого універсалу більшість українських політиків, будучи відірвана децентралізацією від правового думання й української духовної культури, все ще не зорієнтувалася в правдивім значенні цього акту, – пише С. Шелухін у своїй роботі “Чи правні підстави української державності чи 4 універсал?”, – хоч і проголосила його, правдивіше – голий факт його появи на світ, основою й первопочатком державності українського народу, зробила з нього ідола, оздобила матеріалами і творить з облуди свято визвольної боротьби. В цій універсалі нічого для свята не має, навіть дата його фальшива” [3, арк. 100].

Проголошення третього й четвертого універсалів ставило Центральну Раду перед важливим питанням, а саме як втримати лояльність неукраїнців, що проживали в Україні до української держави? Планувалося наданням їм особливі політичні права. Згідно “Закону про національно-персональну автономію” від 25 січня 1918 р., право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами – росіянами, євреями і поляками (решту національних меншостей могли одержати це право при умові, якщо їхні петиції у цій справі зберуть щонайменше 10 тис. голосів) [36].

Держава, проголошена четвертим універсалом, була уже на першій своїй стадії приречена, оскільки цей універсал відстоював есерівську позицію щодо аграрної реформи, а це унеможливило виконання Берестейської угоди щодо продажу хліба німцям. Закономірно, що німці, які мали реальну військову силу в Україні, шляхом гетьманського перевороту

перебрали на себе владу політичну. Пізніше М. Грушевський ще раз поставив свої соціалістичні ідеали вище державності. У 1920 р., коли російськомовні більшовики боролись проти Директорії УНР на чолі з Петлюрою, він написав листа секретарю ЦК КП(б)У Косіору з проханням до більшовиків України передати владу українським партіям, які стояли на радянській платформі [37, с. 270-273].

С. Шелухін відстоював думку, що для авторитетних істориків і правників, яким притаманна вузькість мислення, засвоєна від московської школи, історичні факти державно-правової природи і юридичного значення, такі як договір 1654 р., зречення московського царя 3 березня 1917 р. від суверенітету й престолу та звільнення російських народів від присяги підданства, що втілювалося в останньому царському законі, не мають значення, юридичних висновків і правових наслідків, а факт появи четвертого універсалу щонайменше взагалі спірний, сумнівний щодо своєї природи й значення та компетентності джерела, виставляється самотійним, безсумнівним і абсолютним джерелом та основою найвищих прав українського народу – суверенітету державності і самотійності. За словами С. Шелухіна, без царських актів 3 березня 1917 р. не було б ні Української Центральної Ради, ні її комітету – Малої Ради, ні першого, ні четвертого універсалів, оскільки всі зазначені події стали можливими за розвитку дій 3 березня 1917 р.; “що правні наслідки можуть бути тільки з правотворчих фактів і що четвертий універсал ближче появився внаслідок і для заgrimіровки українського скандалу в Бресті, де як і всюди у чужинців, за четвертим універсалом ніхто не визнав правового значення” [3, арк. 101].

О. Ейхельман писав, що не варто дивитися на минуле, на те, що було, слід ставати на шлях нової плідної громадсько-політичної діяльності. “Не слід чіплятися за старі політичні шаблони в громадсько-політичному житті, що до них, на протязі довгих років, люди автоматично призвичаїлися. Бо ми таки бачимо, що ці шаблони вже не вистарчають; що вони уже збанкрутували. І ми повинні, щоби не загинути, іти до нового, реформованого, – і, коли це потрібно, навіть дуже нового,

радикально реформованого життя громадянства та держави, згідно з стихійно наростаючим духом цього життя” [26, с. 14].

Дослідження та аналіз праць учених-емігрантів, де відображено правове обґрунтування підстав української державності, прагнення української діаспори до відновлення національної державності, повинно викликати значну зацікавленість як професійних науковців, так і представників органів державної влади, вітчизняних і зарубіжних українських громадсько-політичних організацій, світового товариства та може становити суспільну користь за нинішніх складних умов українського державотворення.

Останній президент УНР в екзилі М. Плав'юк бачив генетичний зв'язок між “історичним рішенням Верховної Ради України з дня 24 серпня 1991 року, потвердженням вільним волевиявленням народу України 1 грудня того ж року”, коли “здійснилася мрія синів і дочок українського народу”, і вписаними в історію України золотими літерами датами “22 січня 1918 і 1919 років”, в той час, як “пролунали на Софіївській площі і по всій Україні слова IV універсалу Української центральної ради: “Віднині Українська Народна республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу” [18, с. 60].

Поява українського народу на світовій арені в ролі самостійного суверенного, повноправного суб'єкта міжнародного права зачепила багато різних відносин і чужих інтересів, підкреслював С. Шелухін, і це вимагало “дуже багато всяких злагоджень, упорядковань, коордіновань, погоджень, визнань”. Він розмірковував, що в односторонньому порядку Україна не може нав'язувати чи наказувати свою волю контрагентам і зацікавленим. Зрозумілим для нього був той факт, що одностороння заява четвертого універсалу сама нічого не вирішила, нікого ні до чого не зобов'язала. Він залишався непохитним у своїх переконаннях, що для позитивних рішень у правових справах потрібні правові підстави, основи, аргументи. Для цього четвертий універсал, на його думку, абсолютно не годився, бо він не мав правових підстав “та й сам своєї

правосилости вимагає для себе правного походження й правного титулу” [22, арк. 122].

Найбільше праць дослідники еміграції присвятили ключовому етапу боротьби, коли була створена держава – українській революції 1917–1921 рр. Питання про ставлення до української революції діячів еміграції потребує глибокого аналізу. Проаналізувавши правову спадщину наприклад С. Шелухіна та А. Яковліва можна стверджувати, що погляди їх різняться, зокрема це стосується трактування четвертого універсалу, тобто революційних основ відновлення української держави.

Так, у своєму листі до редакції журналу “Розбудова нації”, написаному в Празі 1928 р., С. Шелухін продовжував наголошувати, що датою відновлення української незалежності є 28 лютого 1917 р., а визнання четвертого універсалу Української Центральної Ради за основу й за проголошення української державності було б компрометацією її в правовій основі і позбавляло б історичних та правових основ [23, с. 360]. Правник виділив такі незаперечні факти, які мали існування до видання четвертого універсалу:

1. Знищення царської влади 28 лютого 1917 р. і переходу суверенітету, узурпованого царем, до українського народу. Україна стала вільною. Така подія, на думку С. Шелухіна, є основою незалежної правової сили Української Центральної Ради, вона для всіх підносить і значення УЦР.

2. Учений наголошував, що за документами більшовики вже 4 грудня 1917 р. визнали незалежність України, тому, якщо вважати Україну незалежною з 22 січня 1918 р., виходить, що більшовики раніше визнали державність України, ніж вона сама.

3. Ще одним незаперечним фактом існування української державності С. Шелухін називає відрядження французького та англійського дипломатичних агентів у листопаді 1917 р. як представництва до української суверенної республіканської держави. Якщо до 22 січня 1918 р. Україна не була державою, вказує правник, то цей факт не має жодного значення і самі українці зрікаються його.

4. Українська нота до Бресту до Центральних держав 28 грудня 1917 р. про вступ Української Народної Республіки в ролі самостійного суб'єкта міжнародного права в самостійні міжнародні відносини з державами.

5. Визнання 30 грудня 1917 р. Української Народної Республіки як самостійної держави Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією та прийняття ними для правових перемовин Української делегації. Утворення цими державами мирових договорів з Україною. Святкуванням дати 22 січня українці, вважає правник, самі зрікалися б цього історичного акту [24, арк. 264].

Стверджувати про те, що Україна як суб'єкт міжнародного права виникає 12 (25) грудня 1917 р. після того, як І Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Україну республікою рад, як мінімум, некоректно [18, с. 63].

По-перше, тому що на 12 грудня більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України.

По-друге більшість населення тогочасної України не підтримувало українського радянського уряду, який за аналогією з Генеральним секретаріатом називався Народним секретаріатом, а проголошена більшовиками держава своєю назвою обрала також – УНР і лише згодом стала називатися УСРР, яка легітимізувалася методами репресій, шляхом масового терору та нав'язуванням державної ідеології.

У праці “Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.” А. Яковлів дослідив правовий статус України в момент підписання договору: “Україна була фактично й юридично цілком самостійна держава. Юридично, бо державно-правові стосунки між Україною і Польщею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані. Україна не визнала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і Московський цар. Фактично, Україна стала вільною, ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір з Москвою, як незалежна держава, Україна ставила

свої умови, що їх друга сторона в договорі – Москва, прийняла” [11, с. 45-46].

З погляду С. Шелухіна ні царські, ні гетьманські узурпації не можуть побавити народ належних йому прав суверенітету. Він називає акт 1654 р. договором між суверенним українським народом та московським царем, як таким же сувереном. Україна не об'єднувалася з московським народом, а лише визнала “своїм государем царствующого в Москві царя з його потомством”, залишившись окремою суверенною державою. “Коли царя не стало, то й зв'язку не стало, бо немає того, що робило зв'язок, тобто не стало й акту” [24, арк. 292].

Так, відповідно до теорії С. Шелухіна датою відновлення української державності є зречення московського царя 3 березня 1917 р. від суверенітету й престолу та звільнення російських народів від присяги підданства [2, с. 71].

Післяреволюційна еміграція не була ідейно однорідною. Діячі української еміграції виокремлювалися в соціалістичну, ліберальну, націоналістичну, монархічну течії [25, с. 280].

Т. Маньгора, на основі аналізу праць А. Яковліва, приходять до висновку, що він належить до представників емігрантсько-державницького напрямку в українській історіографії, до якого зараховує в тому числі й С. Шелухіна, Р. Лащенко; вони розглядали українсько-московські договори, як заходи царського уряду щодо обмеження самостійності України [17, с. 15]. Таким чином, щодо юридичних основ відновлення української державності погляди вищевказаних вчених-правників характеризуються схожістю.

Український правник Р. Лащенко, будучи в еміграції, дослідив з юридичної сторони Переяславський договір. Проаналізувавши юридичну природу поняття “інкорпорація”, учений прийшов до висновку, що об'єднання України з Росією за Переяславським актом 1654 р. в жодному випадку не можна вважати інкорпорацією, оскільки Україна не була завойована Москвою, а інкорпорація чужих територій являється наслідком війни успішної для завойовника. Відношення України до Росії згідно договору спиралися на вільну угоду, а така підстава заперечує інкорпорацію, природа якої полягає в примусі,

насильстві сильнішого над слабшим. Україна на підставі Переяславського договору залишала за собою свій власний державний устрій, свої закони (“права і вольності”), що не надавалися Україні Москвою, а були її власними, остання лише зобов’язувалася ні в чому їх не порушувати [27, с. 8].

Україна мала свою територію, своє законодавство, власний незалежний від Москви державний устрій, окреме від московського уряду, надзвичайно важливе з погляду Р. Лашенка, право відносин з чужоземними державами (міжнародні функції), що дає право вважати: Україна не була приєднана до Москви як автономна провінція [27, с. 9].

У контексті висловленого В. Липинським трактуванням Переяславського договору, на думку Ю. Терещенка, переконливою є та частина, що чітко вказувала на повну державну незалежність України. “Україна бажала б, щоб між Швецією і Москвою не доходило до конфліктів, і Україна могла б зістатися в приязні з обома державами, але коли б прийшло між ними до конфлікту, вона готова стати по стороні Швеції, коли та ввійде з нею в союз – йдеться у викладеному М. Грушевським меморіалі. – Становище України до Москви підчеркується, як свобідне, зв’язане з Москвою тільки мирним договором, не більше” [29, с. 36; 30, с. 918].

В. Липинський підкреслив, що після укладення Переяславського договору “були українською дипломатією висловлені ті провідні ідеї української закордонної політики, що пізніше лягли в основу балтійсько-чорноморської коаліції 1656 р.” [29, с. 36; 31, с. 163].

За словами В. Липинського, після Переяславського договору Військо Запорізьке стало державотворчою верствою: “аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на яким організація цієї нації, її держава і сила спірається” [31, с. 169].

Окрім контролю над міжнародними відносинами України, Москва прагнула забезпечити собі також і військовий контроль над внутрішнім життям Війська Запорізького, залишаючи за собою право тримати своїх воевод із військовими в найголовніших містах України. З історії Війська Запорізького

відомо, яку велику роль у стосунках України з Московою відігравали царські воєводи з військовими, відряджені до різних міст – стверджує А. Яковлів. Вони тримали в своїх руках головні комунікаційні шляхи, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп населення, дедалі зміцнювали московський вплив на Україні. Право мати воєвод московський уряд виводив або з договору 1654 р., або ж з усіх перемовин, що відбулися в Переяславі та Москві – дослідив учений [11, с. 49].

За основу договірних відносин між Україною і Московою слід вважати Переяславські статті, затверджені в Москві, так звані “мартовські статті” [27, с. 8]. Заглиблюючись детально в їх зміст Р. Лащенко заперечував про будь-яку залежність гетьмана від Московського царя. Україна та Росія являлися абсолютно незалежними й рівноправними сторонами; гетьман поставав як незалежний від Москви правитель самостійної держави. В поданні до царя Московського Б. Хмельницький наполягав, щоб українські привілеї “права і вольності” цар затвердив у хартіях з печатками. Вчений підкреслював, що навряд чи васал, залежний від свого сюзерена, ризикував би звернутися з такою вимогою.

На думку О. Ейхельмана, в 1654 р. Україна вступила в міжнародно-правовий союз з московським царем для оборони від зовнішніх ворогів як суверенна держава, зберігаючи при цьому власну державну самостійність [35, с. 201].

В. Липинський прийшов до висновку, що Переяславський договір як мілітарний союз, спрямований проти Польщі та Кримського ханства й забезпечений формою протекторату, є абсолютно зрозумілим. Проте політична мета сторін договору була цілком різною, а тому одразу для сторін не визначеною. Різниця політичних цілей проявлялася формально у перемовинах, у всіх актах, на практиці [29, с. 35-36].

Б. Хмельницький присягнув про дотримання союзу цареві, останній відмовився, що однак не дає підстав говорити про васальну залежність гетьмана від царя, а свідчить про відмінності між правовою ідеологією двох держав. Між державним світоглядом українських керівних кіл, і всього українського суспільства, як вважає Р. Лащенко, та світоглядом

іншої сторони існувала велика прірва, що яскраво проявилася в конкретний історичний момент [27, с. 11].

В. Липинський писав, що “акт Переяславської Умови, як символ відділення України від Польщі, її державного незалежнення, став можливим тільки тоді, коли нова державна організація осілого Війська Запорозького була вже Гетьманом на Україні налажена... І в дозрілій уже до самостійності життя по переяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною організацією окреслені форми” [28, с. 77].

Р. Лащенко знаходить певну логіку в “ідеї протекторату” В. Липинського, який відзначав, що: “прийняття протекції “восточного Царя” і розрив із західною Річпосполитою йшли в парі з узахідненням і європеїзацією козащини” [28, с. 77]. В той же час правник зауважив відсутність зв'язку між “ідеєю протекторату” та ідеєю про рівність двох сторін в договорі, котру констатує В. Липинський. “Гетьман, – писав В. Липинський, – вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому як цареві рівному – послали московські на додержання союзу “за Государя” присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередне сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік” [27, с. 14].

Таким чином, Р. Лащенко вважає, що ідея протекторату як васальної залежності є запереченням ідеї рівності, оскільки між тим, кому протегують, і тим, хто протегує рівності у взаємовідносинах не може бути. Взявши на себе обов'язок захисту й оборони, держава, що захищає, природно вимагає для себе право контролю, зокрема над міжнародними відносинами сторони, котру захищають. Протекторат неминуче передбачає підлеглість, тому “держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють – залежною”. Ідея протекторату тісно пов'язується з ідеєю обмеження суверенної влади тієї держави, котра опиняється під протекцією іншої [27, с. 14].

Свої зовнішні відносини з іншими державами українська сторона зобов'язувалася як союзник московського царя узгоджувати з останнім. О. Ейхельман називає взаємовідносини України з Росією того часу “договором союзу і гарантії”, відкидаючи інші версії юридичного визначення Переяславського договору, такі як особиста і реальна унії, міжнародно-правовий протекторат та ін. Він доводить, що відносини України, з московським царем були зв'язком персональним, і з падінням царської династії 1917 року цей персональний зв'язок сам собою перервався [35, с. 202].

Зі сторони України питання про право іноземних відносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки відносин із ворожими обом державам країнами та були обоюдопільні, як це звичайно буває при союзних договорах, підкреслює А. Яковлів. Одностороннє обмеження відносин з іноземними державами протирічило дійсному наміру Б. Хмельницького. Аналізуючи текст указу царя, правник звертається до ст. 14 договору та ст. 5 в редакції 27 березня, де цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини. Але й цей обмежуючий царський указ усе таки визнав право України, як окремої держави, на відносини з іноземними державами, хоча й під певним контролем Московського царя. Тому А. Яковлів висловив міркування, що встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною й Москвою набули характерних ознак протегованої держави до її протектора [11, с. 48-49].

В. Липинський стверджував, що Переяславська угода укладалася в момент, коли Україна перейняла вже й у своїх власних державних формах закріпила, як поняття так і уклад західного, хліборобського, осілого життя, витворених у попередніх століттях під впливом західної європейської цивілізації. Договір у Переяславі став союзом України з Москвою проти Польщі. Угода, захищаючи Україну перед натиском Польщі, на думку В. Липинського, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Потрібно було забезпечити тодішню європейську цивілізацію

Української “Малої Русі” від знищення, яке загрожувало їй з боку тодішньої азіатської цивілізації Московської “Руси Великої”, а разом з тим скріпити союзом з Москвою спротив України проти ополячення, яке вела за собою європеїзація України. Саме в цьому В. Липинський бачив головне завдання творців української держави – “велике історичне завдання, без здійснення якого саме існування нації української було неможливе” [28, с. 77].

А. Яковлів відзначив, що договір 1654 р. в історії державного життя українського й московського народів відіграв важливу, епохальну роль. Він започаткував співжиття двох держав, різних з погляду державного устрою, населення й культури: Української республіки – “Війська Запорізького”, що з моменту укладення договору була перейменована на “Малу Русь” чи “Малороссію”, та абсолютної, східного типу монархії – Московського царства, “Великої Росії”, що з початку XVIII ст. була перейменована в “Російську Імперію” [11, с. 63].

С. Дністрянський вважав, що з одного боку, український народ об'єднав під проводом Б. Хмельницького українські елементи в єдину державну організацію і вів після Переяславського договору свою визвольну боротьбу в умовах гетьманщини, а з іншого – козацька держава постала як результат протидії економічному визиску і експлуатації, що не дає можливості беззастережно зарахувати український народ княжої або козацької доби до свідомого суспільного зв'язку, пише В. Потульницький [35, с. 175]. “Тоді, однак, коли це діялося не було ще цього психічного чинника, який по модерним поняттям вяже народ або націю в особний спільний зв'язок - був український народ, як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок у противності до держави. Народ (або нація) став свідомим суспільним зв'язком щойно, процесом історії останніх століть як протест проти територіальної самовлади держави [35, с. 175].

Р. Лащенко припустив, що шляхом визнання “морального авторитету царя Московського”, хай навіть його “моральної зверхності” Б. Хмельницький очевидно намагався утворити легальну форму відокремлення України від Польщі, тому для

гетьмана і тодішніх творців української держави Переяславський договір був необхідним [27, с. 20].

Визнання гетьманом морального авторитету царя полягало в тому, що гетьман свою зовнішню політику повинен був координувати по можливості з інтересами свого союзника царя; на це вказує той факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без згоди царя вступати у відносини з турецьким султаном і польським королем, а “послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусів затримувать і писати про них цареві” [27, с. 21]. Попри наведений вище факт Р. Лащенко не вбачав обмеження суверенітету, оскільки в принципі право дипломатичних відносин гетьмана навіть з турецьким султаном і з Польщею залишалось непохитним.

А. Яковлів визначив основну ідею договору – встановлення таких міждержавних відносин України й Москви, при яких Україні забезпечується державна самостійність, як зовнішня, так і внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних відносин з боку московського царя та виплати цареві, як протекторові, данини за військову оборону проти зовнішніх ворогів [11, с. 27].

Оцінка договору московським урядом з часом змінювалась, спочатку він погоджувався з “протекційним” характером договору і вважав Україну самостійною державою. Маючи з Б. Хмельницьким відносини ще до укладання договору, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, і видав ними Посольський приказ – по суті московське міністерство закордонних справ, що, взагалі, керувало відносинами Москви з іноземними державами. Україну відокремлював від Москви державний кордон і митниці [33].

Звинувачуючи московський уряд у державно-правовому підкоренні України, яка в другій половині XVIII ст. була перетворена з рівного союзника, самостійної політичної одиниці у ряд окремих російських губерній, О. Ейхельман висловлював думку, що цей односторонній акт за всіма канонами державно-правової термінології став державним переворотом, тобто протиправним актом. Незважаючи на

русифікацію, переслідування української культури і національної самобутності українського народу, останній свято зберігав свої національні традиції та свою національну ідеологію, не менше ніж поляки, грузини, вірмени, фіни [35, с. 202].

Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то варто вказати, що, на погляд правника А. Яковліва, статті розміщено без логічного порядку й зв'язку; статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, а статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, що трактують окремі стани населення, про їх окремі “права й вольности”. В наслідок такого розміщення статей основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина та яку вони ставили основу проекту договору з Москвою, замасковувалася питаннями, менш важливими, котрі було підкреслено й висунуто на перший план [11, с. 27].

Ідея зовнішньої незалежності, висловлена в наступних статтях договору: “ст. 6 – право вільного вибору гетьмана як голови держави й уряду; ст. 14 – право закордонних відносин України з іноземними державами з обов'язком повідомляти царя-протектора про справи, які будуть йому ворожі; в ст. ст. 15, 16 – про виплату цареві данини (трибуту), так як прийнято в інших землях, “як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської земель”, певною одноразовою сумою – “ціною відомою”, або ж шляхом збирання “доходів” через міських урядників; ст. ст. 13, 17 – непорушність прав і привілеїв всього населення України без різниці приналежності щодо певного стану та про підтвердження цього царськими грамотами; ці статті, – підкреслював А. Яковлів – неточно сформульовані, але зміст їх такий, як зазначено. Сюди ж можна додати з певним застереженням і ст. 21 – грошову оплату командному складу козацького війська – полковникам, сотникам, осаулам і козакам” [11, с. 28].

В Москві дуже добре розуміли справжній зміст об'єднання, а тому поспішили в декларативній формі здійснити інтерпретацію умов договору відповідно московським інтересам.

Р. Лащенко зауважив, що Б. Хмельницький намагався підкреслити ідею рівності України з Москвою і цілковиту незалежність першої від останньої, цар демонстрував ідею не лише моральної, але й юридичної “зверхності” над гетьманом як ідею залежності всього Війська Запорізького.

З огляду на таке важливе державно-правове значення договору 1654 р. встановлення його точного, правдивого тексту, тлумачення його змісту та юридична його оцінка були предметом досліджень багатьох істориків, правників і політиків, як російських, так і українських. Історики права в еміграції, аналізуючи умови Переяславського договору, не прийшли до одностайності щодо юридичних підвалин угоди.

Дослідники вищезначеної проблеми в сучасний період схиляються до думки, що не існувало жодного Переяславського договору 1654 р. Відбулася у 1654 р. лише мало чисельна Переяславська рада, яка скоріше носила репрезентативний і декларативний характер. Відбулася одностороння присяга гетьмана, частини старшини, козацтва та міщан. Український уряд у Переяславі не отримав жодного офіційного документального акту, який би визначив умови об'єднання двох держав, жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів. Українські вчені зауважують, що Б. Хмельницький зі старшиною проявив енергійну й наполегливу ініціативу в укладанні міждержавного договору з Москвою, оскільки хотіли узаконити суверенітет Української гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного воєнного союзу з Москвою [33, с. 17-18; 34, с. 120].

Б. Хмельницький бачив договір 1654 р., як звичайний союзний договір протекції, який “не мав в'язати Військо Запорізьке в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці”; склавши договір з московським царем, Б. Хмельницький не тільки не порвав договірних відносин з Кримом і Туреччиною, але й вступав в договірні відносини з іншими державами, стверджує А. Яковлів. Так, 1655 р. він

здійснював переговори з послом шведської королеви, Данилом Калутером, про союз з Швецією проти Польщі [11, с. 56].

Цар змінив запропоновану Б. Хмельницьким умову про відносини з іноземними країнами, про те така умова не виконувалася в редакції, встановленій Москвою, ні у редакції, запропонованій Б. Хмельницьким. Гетьман до самої своєї смерті, писав А. Яковлів, вільно здійснював як пасивне, так і активне право відносин з іноземними державами, як носій верховної влади незалежної держави. З дипломатичних документів, котрі писар Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького та з висланих з Тетерею до Москви 1657 р., А. Яковлів знаходить, що Б. Хмельницький був у дипломатичних відносинах із курфюрстом Бранденбурзьким, Фрідріхом-Вільгельмом, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, при чому відносини здійснював самостійно, не повідомляючи царя [11, с. 49].

Сусідні країни оцінювали Україну періоду Богдана Хмельницького як самостійну державу. Гетьман провадив “розгалужену міжнародну діяльність, мав дипломатичні зносини з різними державами, листувався з ними, укладав договори, обмінювався посольствами. Монархи, князі та інші родовиті правителі зверталися до гетьмана, називаючи його “приятелем”, “другом”, “братом” – як це було прийнято в стосунках між главами держав. Таким чином, іноземні монархи, вказує О. Апанович, незважаючи на договір 1654 р., трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана – як самостійного правителя. Значення цього договору вони оцінювали тільки як протекцію в тодішньому розумінні, часто номінальну, і договір не стояв на перешкоді їх дипломатичних зносин з Україною на високому державному рівні [33].

А. Яковлів констатував, що в політичних актах XVII ст. юридичні стосунки між державами уявлялись, як стосунки між особами монархів чи іншими носіями державної влади, а не як стосунки між державами. З погляду договору 1654 р., юридичні стосунки, що постали в наслідок цього договору, пов’язують не Військо Запорізьке та Москву, як окремі держави, а гетьмана

Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну та царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу [11, с. 45].

У внутрішній українській боротьбі між Сходом і Заходом В. Липинський привертає свою увагу до таких моментів: 1. “змагання до скріплення інституту приватної земельної власності – який проявляється в тодішніх часах підставою європеїзації України, ознакою прилучення її до економічного й культурного ладу західної Європи”, 2. “скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності: характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським, але zarazом характеру службового, що кардинально відрізняє за часів Богдана Хмельницького лицарство – козацтво українське від такого ж лицарства – шляхти польської” [28, с. 78].

З погляду В. Липинського, в державно-правових категоріях Росії, де сформований по татарському принципу централізований, міцний державний апарат вдало підійшов “примітивний комунізм” московської сільської общини – вся земля належить тільки цареві, котрий може надавати її своїм підданам у користування, і у будь-який момент може її так само відібрати. Ніхто не мав права посягати на це суверенне право царя. Знаючи про такий стан речей в сусідній державі Військо Запорізьке заздальгідь домагалось, щоб козацьких маєтків та земель у них не забирали, а діти вдів після козаків мали такі самі “вольности” як і діди та батьки їхні. В європейських поняттях Війська Запорізького, підкреслював В. Липинський, земля “кров’ю предків заслужена”, належала лицарському козацькому родові і ніхто не мав права її відібрати, навіть у випадку, коли за малолітством дітей землею управляла вдова [28, с. 78-79].

Московщина за своєю природою і характером була унітарною, абсолютистською, феодално-кріпосницькою державою, для якої Українська гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодалного примусу працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Тому

неминуче рано чи пізно царський уряд мав почати наступ на самостійність України [33].

В. Липинський підкреслював, що варто розрізняти “Переяславську Умову” від “Переяславської Легенди”, що виникла під ідеологічним впливом Московщини. З його погляду переяславська легенда ґрунтувалася на ідеї злуки “з одновірною Москвою”, вона й стала основою теорії “возсоединенія Руси” [39, с. 564], що продовжуємо спостерігати в сучасних умовах.

Р. Лащенко стояв на тих позиціях, що українські політичні діячі мають враховувати уроки минулого під час вибору форми державного правління, відповідно до ментальних особливостей українського народу.

О. Ейхельман вважав, що встановити свій народний економічний добробут і свою державність український народ на своїй землі має можливість і прагне відповідно своїй національній ідеології, при умові цілком вільного вибору та співпраці з чужоземними капіталами та підприємствами [35, с. 202].

Аналізуючи прорахунки в закордонній політиці УНР А. Яковлів пов’язував їх із внутрішнім становищем у країні. Він наголошував, що передумовами успіху дипломатичної діяльності є, серед іншого, “коаліція та консолідація національних сил” у самій українській державі, здійснення в УНР аграрних та економічних реформ.

У листах до О. Ейхельмана С. Шелухін визначав основні, з його погляду, причини поразки українських визвольних прагнень 1917–1921 рр.

Це, перш за все, відсутність міцного державного центру, де опинились у переважній більшості випадкові, некваліфіковані люди, які “боялись людей розумних, конкуренції і намагалися проводити кругом таку ж бездарність як самі”, були “нездатні до сердечної і чистої критики, яка необхідна для державного діяча [35, с. 102-103]. По-друге, відсутність у спробах українського державного будівництва організованої законності, коли дозволялися розкрадання державного майна, протекції, підкупи, погроми, провокації, що замість законної

відповідальності породжувало повну безкарність. По-третє, для української революції можна повною мірою застосувати слова французького історика Ле Бона, який писав, що під час революції кожен, навіть наймізерніший чоловік, може вважати себе відповідним високій посаді і опинитися на ній [35, с. 103].

Дослідивши праці провідних українських правників, які самі були активними учасниками державотворчих процесів 1917–1921 рр, можна виокремити основні причини поразки української національно-демократичної революції 1917–1921 років: відсутність у діях державної влади правильної політичної орієнтації, орієнтація на чужі політичні сили в 1917 р. спричинила руйнування єдиного фронту національного руху, поглибила непорозуміння між українським народом та національною інтелігенцією, позбавила політичну еліту самостійності у прийнятті важливих державних рішень; низький професійний рівень діяльності української дипломатичної служби, що створило проблеми, пов'язані з визнанням України як незалежної держави на міжнародній світовій арені; відсутність добре організованої української армії; незадовільна правова державна організація та юридична некомпетентність провідних політичних діячів УНР; відсутність в УНР налагодженої інформаційної системи, що сприяло поширенню неправдивої інформації про перебіг політичних процесів в Україні; важке фінансове становище УНР; невдалі реформи в судовій системі; невирішеність аграрного питання.

Усі вищезазначені твердження залишаються, на жаль, характерними для сучасності. Нині наші державні діячі, політики повинні більше приділяти уваги історії боротьби українського народу за самостійність і незалежність України, бо з урахуванням помилок, на які вказували українські правники, можна було б уникнути їх повторення в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Станіслав Дністрянський. – Прага : Наклад українського університету в Празі, 1923. – Т. I. – 400 с.
2. Токарчук О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : монографія / О. В. Токарчук. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 178 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 38. Рукопис статей “Початки української держави”, “Права України на свою державність”, “Історико-правні підстави української державності” та ін., 172 арк.
4. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 41. Рукописні та друковані статті щодо Української державности: “Дата відновлення української державности 28 лютого 1917 р.” “Україна” та інші, 339 арк.
5. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 101. “Лист з Парижу в справах паризької делегації”, 45 арк.
6. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 104. Газетний матеріал по питанню мирних переговорів між Україною РСФСР та роботу Української делегації в Парижі в 1919 р., 178 арк.
7. Шелухин С. Меморандум для Мирової конференції в Парижі 1919 р. / С. Шелухин // Український Голос. – 1919. – 2 липня.
8. Шелухин С. Підтягнімося / С. Шелухин // Син України. – Варшава, 1920. – Ч. 8. – С. 2.
9. Шелухин С. Українська державність і самовизначення / С. Шелухин // Трибуна. – 1919. – 25 січня.
10. Шелухин С. Фінансове становище України / С. Шелухин // Нова Рада. – 1917. – 22 грудня.
11. Яковлів А. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: // Історико-правнична студія з нагоди 300-річчя договору (1654–1954). / А. Яковлів. – Нью-Йорк : Видавнича спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. – 126 с.
12. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк : Укр. вид-во “Говерля”, 1964. – 63 с.

13. *Яцишина О.* Ідеї української державності у працях С. Шелухіна / О. Яцишина // 10 років незалежності України. Минуле та сучасне державотворення : наук. збірник. – Київ : НАН України, 2003. – С. 77-82.
14. *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр. – Київ, 1995. – 607 с.
15. *Шелухин С.* Проти інтервенції / С. Шелухин // Діло. – 1928. – 26 серпня.
16. *Цокур Є. Г.* Джерела легітимності політичної влади в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / Є. Г. Цокур ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 36 с.
17. *Маньгора Т.* Політико-правові погляди А. І. Яковліва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Маньгора Таміла Василівна ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 19 с.
18. *Андрусишин Б. І.* Проблема спадкоємності української державності / Б. І. Андрусишин // Українська революція 1917–1921 рр: погляд із сьогодення ; матеріали Міжнародної наукової конференції, 25 квітня 2012 року. – Київ : Український інститут національної пам’яті, 2013. – 656 с.
19. *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич : Бескид, 1992. – 249 с. – (Першотвір).
20. ЦДАВО України, Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам’янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), оп. 2., спр. 526. Листування з надзвичайною дипломатичною місією УНР в Бельгії та Голландії про відношення західноєвропейських держав до УНР про вступ України в члени міжнародного комерційного інституту в Брюсселі. 12 січня 1921 – 23 грудня 1921 р., 42 арк.
21. *Яковлів А.* Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх “Споминів”) (6) / А. Яковлів // Свобода. – 1953. – № 28. – 30 січня. – С. 3.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 38. Рукопис статей “Початки української держави”, “Права України на свою державність”, “Історико-правні підстави української державності” та ін., 172 арк.
23. *Шелухин С.* Лист до редакції / С. Шелухин // Розбудова нації: орган Проводу Українських Націоналістів. – Прага, 1928. – Ч. 9. – С. 359-362.
24. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 41. Рукописні та друковані статті щодо Української державності: “Дата відновлення української державності 28 лютого 1917 р.” “Україна” та інші, 339 арк.

25. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор предм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. – Київ: Парлам. вид-во, 2016. – 656 с.
26. *Ейхельман О.* Реформа місцевого самоурядовання, на підставі демократично-республіканської державности. Окремий відбиток з ювілейного збірника в честь професора С. Дністрянського. Прага. Наклад українського Вільного Університету в Празі. Державна друкарня в Празі. 1923 р. 81 с.
27. *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. Окремий відбиток з ювілейного збірника в честь професора С. Дністрянського. Прага. Наклад українського Вільного Університету в Празі. Державна друкарня в Празі. 1923 р. 28 с.
28. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. Наукове видання / упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2010. – 624 с.
29. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. Наукове видання / упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ: Темпора, 2013. – 796 с.
30. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. 2. Роки 1654-1657. – Видавниче товариство “Книгоспілка”. – Нью-Йорк, 1957. – 1630 с.
31. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Булава Видавнича корпорація в Нью-Йорку. Відень 1920 р. – С. 304.
32. *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою / І. Лисяк-Рудницький. – В-во “Сучасність”, 1973 р. – 442 с.
33. *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. – Київ: “Варта”, 1994. – 96 с. – режим доступу http://chtyvo.org.ua/authors/Apanovych/Ukrainsko_rosiiskyi_dohovir_1645_roku/
34. *Лебедева Ю. О.* Переяславська угода 1654 р.: історіографічний огляд / Ю. О. Лебедева // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2015. – № 3-4. – С. 117-122.
35. *Потульницький В.* Історія української політології (Концепції державности в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. Потульницький. – Київ: Либідь, 1992. – 232 с.
36. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – Київ, 1996. – 360 с.
37. Великий українець [Текст]: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; вступ. слово Л. М. Кравчука; післямова

- Ф. П. Шевченка ; худож. оформл. О. В. Ковалю. – Київ : Веселка, 1992. – 551 с.
38. Ярослав С. Стецько. 30 червня 1941 р. Проголошення відновлення державності України / Ярослав С. Стецько. – Торонто – Онтаріо Нью-Йорк, Лондон, 1967. – 464 с.
39. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження. – Київ, 2003. – С. 524-604.

3.3. Проблеми правового стану української державності та політичних відносин в історико-правовій думці українських учених-правників

Міжвоєнний період визначається як найбільш науково-продуктивний у розвитку еміграційної історико-правової думки. Особливо прихильним до проблем самовизначення українського народу виявився уряд Чехословаччини, за сприяння якого було організовано діяльність чотирьох українських вишів [2, с. 141]. До їх функціонування, були залучені українські вчені-емігранти, що здійснювали плідні історико-правові дослідження. У Чехії активно працювали: Український Вільний Університет, де функціонував факультет права та суспільних наук (1930–1931 рр. А. Яковлів займав посаду ректора, 1931–1932 рр. – посаду проректора в УВУ) [9], зокрема наукові дослідження лектора А. Яковліва та його слухачів здійснювалися в галузі цивільного права, торгово-морського та вексельного права [14, с. 33-34]; дослідження пов'язані з проблемами кримінального права в Україні [16], історії філософії права та політики, історії публічного й приватного права в Європі проводилися С. Шелухіним та його студентами. В Українській господарській академії в Подєбрадах в галузі цивільного права та цивільного процесу працював Р. Лащенко [14, с. 34], котрий порівнював діяльність УВУ в Празі з

вогнищем національної культури, передбачив його науковий та інтелектуальний розвиток, що повністю міг би забезпечити у майбутньому кадровий потенціал України. Він вважав, що функціонування УВУ надасть Україні можливість посісти місце на рівні із прогресивними країнами Європи, а українській політичній еліті стати активними провідниками національно-демократичних ідеалів [6, с. 1].

Перед Українським високим педагогічним інститутом імені М. Драгоманова стояло завдання – готувати вчителів, проте значна увага приділялася також державно-правовим питанням. Так, лекції з історії конституцій читав О. Ейхельман (у 1922 р. – професор, 1923–1924 рр. – декан правничого факультету Українського вільного університету, де викладав державне, адміністративне та міжнародне право) [5, с. 163]. У наукових доробках правника та вченого виділяється три форми державного устрою, які існували за його словами у тогочасній політико-правовій культурі, а саме: конституційна монархія, демократична республіка та союз держав. Відомо, що перші дві належать до форми державного правління, а остання відноситься до форм державного устрою. Сучасні дослідники слушно задаються питання щодо вибору критерію такої класифікації О. Ейхельмана. Так, за основу він обирає кількість людей, що знаходяться при владі. Цей підхід, на думку Г. Корольова, є спрощеним варіантом античних уявлень про державний устрій, сформований під впливом учення Платона й Аристотеля [5, с. 163].

Зазначимо, що В. Потульницький зараховує О. Ейхельмана разом з такими представниками української еміграції як М. Міхновський, С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський до національно-державницького напрямку в контексті української зарубіжної політико-правової науки [14]. В науці історики, політологи, правники по різному систематизують надбання української історико-правової думки досліджуваного періоду, розкриваючи державно-правові вчення найвизначніших українських вчених-правників. Зокрема, знаний український правник В. Заїкін виділяє народницький (з його погляду, представниками були

С. Шелухін та Р. Лащенко), християнсько-консервативний і націоналістично-державницький напрями, зараховуючи А. Яколіва та О. Ейхельмана до третього напрямку [1].

Сьогодні потрібно віднайти цінність державно-правових вчень у середовищі української еміграції, так як події та проблеми сучасного періоду в Україні подібні до подій і проблем, що відбувалися 100 років тому, а представники української еміграції намагалися дати відповіді на виклики того часу (втрата державності, історико-правові підстави української державності, питання територіального устрою, громадські свободи та свобода загалом, адекватність політичної еліти, відносини з Москвою). Проте, на переконання І. Лисяка-Рудницького [8], його підтримує і Я. Турчин, суспільна думка та політичні ідеології модерного періоду істотно відрізнялися від тих, що домінували в минулих століттях, тому потребували нових методологічних підходів.

Справедливо стверджують науковці, що українські політико-правові ідеї ХІХ–ХХ ст. набували розвитку в соціальному середовищі, де руйнувалися спадково-майнові ознаки, сільський спосіб життя та зароджувалося індустріальне суспільство. В Україні напрями історико-правової та політичної думки набули специфічної форми, що пояснювалося довготривалим перебуванням української держави під чужоземною окупацією та боротьбою народу за своє самоутвердження як нації [17, с. 102].

В. Потульницький до представників народницького напрямку відносить М. Грушевського, Р. Лащенка та С. Шелухіна. І. Лисяк-Рудницький останнім представником народницького напрямку вважає М. Грушевського. Я. Турчин виявила розбіжності в авторських підходах і у трактуванні національного напрямку в українській суспільно-політичній думці [17, с. 103]. Вона констатує, що С. Шелухін і Р. Лащенко як учені правники аналізують політико-правові форми української державності швидше як державники, а не як народники [17, с. 105]; політичну думку міжвоєнного періоду класифікує на демократичний, консервативний, націоналістичний напрями. О. Мошак, досліджуючи концепції

державності у працях представників міжвоєнної еміграції в Європі, також виділяє демократичний, консервативний, націоналістичний напрями політико-правової думки [11]. Дослідниця наголошує, що однією з головних особливостей формування демократичного напрямку був виразний вплив народницької ідеології з характерним для неї ототожненням демократії з народоправством [11, с. 8].

М. Грушевському був притаманний народницький світогляд, суть якого полягала у домінуванні інтересів народу над інтересами держави. Його переконання еволюціонували в процесі політичної діяльності. Він обґрунтовував історико-правові підстави українського народу на самостійність та державність [14, с. 44].

Грушевський заснував перший науковий український закладом в еміграції – Український соціологічний інститут у Відні, що був заснований наприкінці 1919 р. М. Грушевським; став основним місцем його наукової діяльності впродовж перебування за кордоном. Тут він видрукував чимало наукових праць, вів лекційну, пропагандистську та наукову роботу. Проіснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком монографію М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)”, у якій обґрунтував свої погляди на державу і націю, а також “З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток” – збірник матеріалів про піонерів української політичної думки М. Зібера, М. Драгоманова, С. Подолинського. Видавав також монографії співробітників інституту [13].

Я. Турчин та О. Мошак відзначають – після революційних подій народницька школа вже не мала прихильників, а втрата незалежності та більшовицька політика спричинили еволюцію поглядів багатьох українських емігрантів.

У державницьких поглядах представників української еміграції однією з основних, постала ідея про міжнародну, так би мовити, справедливість, коли усі держави будуть мати однакові права на самостійне життя та свій розвиток, кожен народ буде мати право на незалежне від інших народів існування та на

вільний розвиток своїх національних сил та здібностей, не порушуючи таких самих прав інших народів [15, с. 4].

Для кращого усвідомлення досліджуваного питання варто з'ясувати, який зміст сучасні науковці вкладають у поняття “держава”, “державність”, “суверенітет” і як співвідносяться ці категорії [69, с. 5].

Історико-правова наука під поняттям “держава” розуміє організацію політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, а під терміном “державність” – специфічну ознаку державно-політичної організації суспільства, якою визначається історичний розвиток країни (нації, союзу племен та інших утворень), що зуміла створити власну державу чи відродити втрачену з різних причин (втрата незалежності, об'єднання з іншою країною) свою державу [69, с. 5; 70, с. 80, 162].

Суверенітет має внутрішній і зовнішній виміри. Це означає, що держава володіє найвищою і необмеженою владою над внутрішніми суб'єктами у межах кордонів тієї чи іншої країни (внутрішній вимір), а інші держави повинні визнавати цей принцип (зовнішній вимір). Суверенітет, зазначає В. Белевцева – це одна з істотних ознак держави, її можливість повноправно здійснювати внутрішньо- та зовнішньополітичні справи, не допускати втручання в свою діяльність іноземних держав та інших внутрішньодержавних сил (організацій). Невід'ємними юридичними ознаками суверенітету є єдність, верховенство, незалежність державної влади [71, с. 7].

Л. Мельник та В. Капелюшний стверджують, що державність – комплекс інститутів політики, культури, що функціонують на території, населені національною спільнотою, пов'язують її в цілісність і забезпечують їй розвиток [69, с. 5-6; 72, с. 97].

Згідно поглядів правника Р. Лащенка, українська державність зароджується ще до прибуття варягів і поступово розвивається на українських землях на основі дійсного народоправства, відсутності замкнених станів, виборності та свободи. Він у своїх працях приділяє увагу дослідженням державного ладу та правової творчості українського народу [14, с. 64-65]. Цікавими видаються міркування Р. Лащенка з

приводу історії українського права, зокрема, вирішення питань на вічі (вважав, що віче було верховним органом влади, виявляло волю народу, зміст і значення якого визначалися у верховенстві народу над князем). Учений не підтримував думку, що скликати віче міг лише князь. “Скликати віче міг кожен громадянин, – пише Р. Лащенко, – скликати віче без поважних причин було просто небезпечно, бо ті, хто хотіли використати народне зібрання в особистих цілях..., при невдачі тяжко розплачувалися перед народом за це” [7, с. 87]. Дослідник констатує, що невідомим є механізм прийняття рішень на вічі, про те, підтримуючи Костомарова, вважає, для законності постанов на народних зборах потрібне було одноголосся. Р. Лащенко припускає, що даючи можливість висловити думку кожному громадянину, віче прагнуло об’єднати всі думки на єдиному прийнятному положенні та винести відповідну постанову. З його погляду, віче володіло всією повнотою влади, тому на ньому вирішувалися найважливіші державні справи, а також питання, що стосувалися всього народу [7, с. 88].

Український історичний досвід і традиція – це є закон українського суспільства. Для українського громадянина завжди важливим було, щоб усе відбувалося згідно закону. Законність будь-якої діяльності – це підстава українського громадянського мислення і, як писав Ю. Липа, “чим ближчий він до своєї крові, тим сильніша в нім ця потреба законности, справедливости, що регулює відносини українських людей на підставі їх власної традиції і звичаїв”. Дотримання звичаїв і традицій є запорукою продуктивності як окремого громадянина, так і суспільства в цілому. Покарання, що йшло від суспільних груп, не було знущанням, а лише вказівкою, що особа переступила звичай [20, с. 217].

Будучи прибічниками різних ідей, осмислюючи західноєвропейські державницькі концепції, представники української діаспори приділяли увагу теоретичним питанням політико-правових відносин. Я. Турчин виділяє наукові напрями досліджень О. Ейхельмана в еміграції, а саме, 1) правове обґрунтування системи міжнародних відносин із

застосуванням аналізу геополітичної ситуації та визначення місця України в ній; 2) правова організація держави, адміністративного управління із використанням світового досвіду, адаптованого до потреб України. Так, дослідниця відзначає, що значна частина праць не дійшла до сьогодні, внаслідок складних політичних обставин [54].

В період еміграції опубліковано чимало праць О. Ейхельмана, зокрема наводимо основні з них: “Історія державних конституцій”, “Система публічно-правової влади в сучасній державності”, “Система виконавчої влади в державі”, “Суть демократичного принципу й зміст конституційної державності”, “Проект для конституцій окремих земель в складі майбутньої союзної держави УНР”, “Плани і програми для складання повного свода законів по всьому публічному та приватному праву для звільненої у майбутньому часі великої України” [54].

Я. Турчин з’ясувала тлумачення О. Ейхельманом поняття “державна” – це “постійний, тривалий суспільний устрій вільних громадян з їх активною участю у відповідних формах урядування на певній, сталій території під верховенством найвищої суверенної влади”, метою якої учений-правник визначав “реалізацію внутрішньої і зовнішньої безпеки, а також духовних та економічних потреб населення, а її інституційною основою – правові, конституційні та корпоративні норми, звичаї й традиції” [53, с. 25].

Концепцію відносно докорінних змін у міжнародному праві, які відбулися після Першої світової війни та створення Ліги Націй, О. Ейхельман вибудував у своїй праці “Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права”, написаній ним українською мовою і опублікованій у 1931 р. під час перебування в еміграції у Чехословаччині. У 2004 р. вона була повністю перевидана Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України в рамках “Антології української юридичної думки” [24, с. 332-382] і, таким чином, як вказує К. Савчук, фактично заново введена до наукового обігу [23, с. 246-247].

О. Ейхельман у цій праці підкреслював, що відсутність законодавця, законодавчої влади у складі міжнародного правового побуту не виключає реальної можливості виникнення та фактичного застосування у практиці норм звичаєвого права. Вчений зазначав, що звичаєве право виключно в юридичному значенні, “яке загально визнається, не має цього значіння у міжнародньому праві, через фактичні, принципово, йому властиві, життєві обставини, а тому не може бути і його фактичного прикладання у міжнародніх стосунках” [21, с. 12].

Для юриста цілком зрозумілим є те, що міжнародне право у своїх основах могло би ґрунтуватися на звичаєвому праві, разом з тим він висловлювався, що у специфічному характері умов міжнародно-правової практики, звичаєвому праву не вистачало потрібної юридичної означеності і точності у змісті тих норм права, яким повинні були б бути норми звичаєвого права у міжнародному праві. “... Цю велику і цілком непоправиму хибу з жалем визнають і самі ті авторитети в науці міжнароднього права, що уперто твердять про переважне значіння звичаєвого права для позитивного міжнароднього права, – стверджував О. Ейхельман, – вважаючи його навіть головним джерелом для цього останнього, бо вважають, що саме всі основні його норми мають своєю позитивною правовою підставою це джерело – звичаєве право” [21, с. 13].

Правник переконаний, що науковці не мають змоги навести бездоганний, реальний, позитивний приклад для підтвердження своїх концепцій щодо звичаєвого права. Таке відношення до цього суто юридичного питання, навіть в боку видатних юристів, пише О. Ейхельман, “почасти пояснюється тим традиційним, майже інстинктивним жахом, який правники-догматики мають і досі перед кожним натяком на “природне право”, яке для них заступає собою право звичаєве” [21, с. 13].

Історик права С. Шелухін дотримувався протилежної думки, що “звичаєве право може бути лише національним його може творити й удержувати, як своє, тільки зокрема кожна жива народність, а не якась фікція, бо “писане право”

(законодавство), коли воно одірване од права звичаєвого, залежить виключно від держави, яка, як знаємо з історії, не є чимось постійним в сталості, часто міняється в своїх кордонах та урядах і далеко не завше покриває собою антропологічну цілісність народу” [49, арк. 115].

В. Старосольський вбачав одним з основних завдань міжнародного права – “улаштувати відносини поміж державами”. Вважає, що держави це суб’єкти, інтереси яких потрібно визнавати та охороняти; “...історична держава, як “особа” міждержавного права, не тільки не є природним центром інтересів, але не може ним бути навіть абстрактно в тій мірі, в якій є такими штучними центрами “правні особи” приватного права. При останніх інтерес який вони персоніфікують все означений, – розмірковував науковець, – інтереси яким служить держава необмежені, а через те неозначені. Наслідком сього і міждержавне право, як право якого суб’єкти – механізми без власних, а хоч би тільки зв’язаних з ними постійних означених інтересів висіло, так би мовити, в повітрі. Не було для нього того круга суб’єктивних інтересів, що в інших царинах був джерелом для народин матерьяльно-правних постанов” [50].

Українським вченим-демократам, що здійснювали обґрунтування концепцій державності, було притаманне нехарактерне для їх західноєвропейських однодумців поєднання боротьби за утвердження громадських свобод, наднаціональних принципів демократії з національним питанням, устремлінням до побудови національної держави. Поряд з цим, з західною демократією їх поєднувала ідея демократичної державності, де держава мала реалізувати домінування права народу (нації) над правом держави [11, с. 9].

За твердженням О. Мошак, прагнення до соціальної справедливості, яке завжди було пріоритетним для більшої частини українських демократів, поступилося прагненню до громадянської та національної свободи. Так, велика частина представників української міжвоєнної еміграції вважали, що визнання принципу самовизначення націй було подією переломного значення.

Значну увагу інтелектуали виявляли до розробки питань, пов'язаних із утвердженням в свідомості почуття правової та політичної спільності українців. З огляду на це, досліджуючи українську історію, вони найретельніше вивчали ті періоди, в які на українських землях існувала державність. Це дозволяло аналізувати правовий стан української держави в історичній ретроспективі. Обґрунтувавши існування повноцінного, окремого народу, учені-емігранти підкреслили, що їй потрібно все те, чим користуються інші нації, передусім – держава [4, с. 21].

У праці А. Яковліва “Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.” доводиться, що договір 1654 р. є першим і основним актом, котрий встановив умови правових відносин між Військом Запорізьким та Московським царем, між Україною та Москвою, між двома державами неоднакового державного устрою – козацькою демократичною республікою та Московською абсолютною монархією східно-азійського типу, між двома чужими, з погляду походження культури, звичаїв і мови народами. На основі аналізу юридичної природи й значення договору 1654 р. А. Яковлів установив, що відносини між Україною й Москвою – це відносини номінальної васальної залежності чи протекторату. Через те, що Україна, коли складався договір 1654 р., була дещо слабша ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції, але з посиленням державної могутності України в останній рік життя Б. Хмельницького залежність від Московської держави стає номінальною [10, с. 10].

Р. Лащенко характеризував Переяславську угоду як своєрідний компроміс, до якого вдався гетьман. Як і А. Яковлів він не відкидає концепції васалітету, унії реальної і персональної, згідно з якими Україна приєдналася до Москви з так би мовити приховуванням свого державного устрою. Учений прийшов до висновку, що Переяславська угода – необхідний і взаємовигідний для обох народів федеративний акт, який свідчив про спільність історичних традицій, віри і політичних цілей. Проте вже з самого початку її зміст був сплюндрований, знищений самою сутністю антинародної

монархічної влади російського царизму, що суперечила ідеям українського народоправства [3, с. 16].

С. Шелухін визначив, що для українського народу право державного суверенітету відновилося не тільки внаслідок зречення царя та звільнення від присяги підданства, а і з договірних підстав акту 1654 р. Унаслідок того, що не стало царя, пояснював політик, не стало і єдиного легального зв'язку між Україною та Росією, оскільки цим зв'язком була лише особа царя-протектора. Отже, 28 лютого 1917 р. український народ на підставі свого історичного права і юридичних наслідків зречення царя та звільнення від присяги правовим шляхом відновив свій суверенітет над самим собою і правовим шляхом відновив свою українську державність [15, с. 15-16].

С. Наріжний у праці “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції” констатував, що навіть ті нації, що вже мають свої держави, багато дбають щоб про них знали інші держави (власне цим займалися українські емігранти – шляхом видавничої діяльності, зближення з фаховими науковими колами, під час різноманітних конгресів). Пропаганда за кордоном ведеться не тільки малими та середніми, але й великими державами. Зокрема, про окреслену добу він відзивається як про період, коли національне почуття було більш розвинене ніж будь-коли у історії. Коли всі народи мусять вести між собою пропаганду на свою користь, то тим більше в цьому зацікавлені народи, що ведуть боротьбу за утворення своєї державності [12, с. 142].

Дуже схожими видаються думки С. Наріжного до сучасного періоду, коли знову триває боротьба за державу і через сто років ми також змушені дати відповідь на питання щодо державного устрою нашої країни. Тривожні події в Україні актуалізують думку, що нова держава може створитися лише волею і силою самих народів, що доросли до ідеї власної державності, проте в слушний час має бути реальна підтримка інших держав.

В контексті вищезазначеного доцільно процитувати О. Ейхельмана: “в майбутньому нації стануть суб'єктами міжнародного права лише у тому випадку, якщо вони

придбають таке політичне положення на окремій, підпорядкованій їх публічно-правній владі території, яке надасть дотичній політичній організації положення суб'єкта в міжнародному праві. Останній конче мусить бути повновласним територіяльним володарем” [21, с. 27].

Розв'язання означеного правового питання про придбання державою такого становища, що давало б можливість їй стати суб'єктом міжнародного права, О. Ейхельман вбачає не в гуманних, ідейних симпатіях чи якійсь певній сентиментальності, а тільки в реальних юридичних засобах і способах, що в принципі, з його погляду, не перешкоджатиме природному росту та зміцненню сильної самої по собі національної ідеї, згідно із здібностями кожної відповідної нації [21, с. 27].

В. Старосольський вказував, що нація є природним центром інтересів. Визнати правову охорону інтересів нації, означало б визнати, їх носія правовим суб'єктом міжнародного права, а це означало би накреслити шлях для розвитку матеріального міжнародного права і пов'язаних з цим наслідків. Право на самовизначення націй учений осмислює як “першу загальну установу сього міжнародного права в матеряльному розумінню” [33, с. 142-143].

Ще однією актуальною проблемою, яку піднімав у своїх працях С. Шелухін є велика праця над собою свідомих діячів, що йдуть правдивим шляхом патріотизму, викинути з ужитку словесний потік і бутафорію, оперувати науковими аргументами, уникати баламутства, керуватися вимогами моралі, не приймати псевдонауку за науку, демагогію за демократичність, частини за ціле, егоїзм за альтруїзм. В цьому контексті варто навести наступні міркування ученого: державотворцями можуть бути представники політичної еліти, які в своїй роботі будуть керуватися лише національними інтересами; державотворця має характеризувати безкорисна відданість державній ідеї, самостійність у прийнятті рішень, глибокі знання та практичний досвід державотворення, критичний розум, творчість у політичній діяльності, національна свідомість; чітке усвідомлення історично-правових

підстав українського народу на реалізацію ідеї самостійного державно-політичного існування [15, с. 4].

У період еміграції наукова діяльність здійснювалася дуже активно, зокрема, А. Яковлів, Р. Лащенко, С. Шелухін започаткували українську історико-правову науку. Маючи юридичну освіту, вони були членами правничого товариства, що намагалася триматися осторонь від партійних впливів, проте не обмежувалося виключно фаховими юридичними інтересами, розглядали різні питання історії, політики, права, суворість до вимог моралі, наукового рівня членів товариства, національних інтересів, уникаючи при цьому шовінізму [14, с. 67].

Для розвитку української історико-правничої науки слід критично переосмислити витоки української державності та еволюцію її права. Сьогодні особливо зростає інтерес науковців до творчих надбань української еміграції 20-40-х рр. ХХ ст., однією з основних тем досліджень якої стало походження української державності. Чимало праць учені в еміграції присвятили історії українського права, зокрема, детальний аналіз відповідних правових пам'яток дав змогу українським правникам у еміграції з'ясувати витоки формування та розвитку державних і правових інститутів княжої доби.

Визначення межі між правом природним (звичаєвим), як відображенням правової свідомості й правової культури народу, і позитивним, тобто визначеним законодавством у рамках конкретної правової системи, спрямовано на з'ясування основ права в природному побуті людей і по різному оцінюється як сучасними науковцями, так і представниками правничо-політичної думки в еміграції 20-40-х рр. ХХ ст.

Методологічною основою в цьому напрямі стали праці Б. Андрусишина, І. Бойка, В. Гончаренка, М. Грушевського, В. Єрмолаєва, А. Іванової, В. Потульницького, С. Сворака, І. Скуратович, Р. Стефанчука, І. Усенка та інших, які сприяють осмисленню державних, політичних, правових процесів і мають важливе значення для подальшого їх аналізу.

При дослідженні розвитку українського права варто було б навести періодизацію історико-правової науки, оскільки правові норми змінювалися у відповідності до "культурного

стану громади, економічного ладу, соціальних відносин тощо”. Правові норми та відносини на різних етапах у розвитку української державності являють собою певний комплекс правових приписів, притаманний для конкретного періоду, але в подальшому історичному процесі змінюваний, заперечуваний, замінюваний іншими правовими приписами [78, с. 630-632].

Схема періодизації історії українського права відповідає певним етапам історичного розвитку української нації, пов'язаним з правовим станом української державності. Виділяють наступні етапи в історії дослідження українського права:

- 1) право княжої України-Руси (X- XIV ст.);
- 2) Великого Князівства Литовського (XIV-XVI ст);
- 3) перебування українських земель у складі Польщі (1569–1648);
- 4) гетьманської України (1648-1781);
- 5) перебування українських земель в складі Росії й Австрії (з кінця XVIII ст. до 1917 р.);
- 6) відновлення української державності в 1917-20 рр.;
- 7) перебування українських земель під польською, румунською, чеською та російською окупацією [78, с. 630-632].

Історія права безпосередньо пов'язана з організацією суспільних відносин, що в своєму найдосконалішому вигляді – писаному законодавстві основне джерело має у політичній владі, яка очолює певний суспільний союз, передусім – державу [78].

А. Яковлів в роки еміграції працював активно та плідно. 1928 р. опубліковано його дослідження – “Копні суди на Україні”, “Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654” та “Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 року” та б. ін. [67, с. 269].

М. Скуратович зазначає, що творча спадщина науковця об'ємна й різноманітна. Найбільшу увагу вченого привертала проблеми історії українського права та української державності. Він досліджує історію копних судів, вплив старочеського права на право українське в XV–XVI ст., проблему магдебурзького

права в Україні в XVI–XVIII ст., звичаєвого права, кодифікації права України у XVIII ст. [68, с. 209].

Першою збіркою звичаєвого права стала “Руська Правда”, яка використовувалась і в Литовсько-Руській державі. Норми давнього звичаєвого права були присутні в змісті Литовського статуту, підкреслював А. Яковлів, а також властиві правовим нормам війська запорізького [75, с. 144; 77, с. 231].

У дослідженні “Історія джерел українського права” А. Яковлів стверджував – норми, які містить збірник “Руська Правда”, дають можливість уяснити, що вони містять практичну мету – дати можливість суддям справедливо вирішувати справи на підставі діючого права, а сторонам – відстоювати свої права в суді. Правник допускав, що “Руська Правда” застосовувалася в судах, про що свідчить значна кількість її списків; коли б метою було не практичне застосування, а лише збереження пам’ятки для прийдешніх поколінь цих списків не існувало би. “Спосіб укладання “Руської Правди” в різних редакціях і доповнення первісного тексту додатковими частинами в хронологічному порядку з безперечністю свідчать про те, – вказував правник, – що при практичному вживанні короткої редакції в ній виявились прогалини, недостача норм, які поступово й заповнювалися пізніше додатками й редакціями протягом двох-трьох сторіч (як це пізніше сталося з Литовським Статутом 1529 р.)” [81, с. 633].

В. Гончаренко підкреслює, що у IX–X ст. найбільш поширеною була система норм усного звичаєвого права. До введення християнства на русі шлюбно-сімейні відносини в Київській Русі регулювалися виключно нормами звичаєвого права. Звичайним правом вирішувалися порядок діяльності і компетенція державних органів, формування збройних сил, збору податків та ін. [92, с. 286].

В українській правовій психології і в уяві право повинно бути правдою. Аналізуючи “Руську Правду”, С. Шелухін цитував її норми (переважно звичаєвого права) [82, с. 4], так, якщо наймит втече від пана до князя або до судді зі скаргою на пана, то його не слід карати, а варто здійснити справедливий суд. Це, на думку правника, нормативний припис правового

мислення. У “Руській Правді” вчений знаходить досить розвинений юридичний погляд на судові докази, вимогу віднайти внутрішню правду і справедливість для матеріального права. Знаходить виразне поняття про честь і кваліфікацію образ за зовнішніми і внутрішніми прикметами. Знаходить досить розвинену систему права родинного, спадкоємного договірною [65, арк. 110].

В. Єрмолаєв зауважив, що Правда Ярослава розпочинається статтею про навмисне вбивство і обмежує застосування кровної помсти як пережитку родового ладу. Норми статті не допускають застосування самосуду чи особистої помсти, передбачають можливість застосування матеріального відшкодування для потерпілої сторони і князя [91, с. 30].

Під час аналізу “Руської Правди” С. Шелухін не знайшов ні слідів на вирішення судових процесів боєм сторін, свідків, найнятих для того бійців. Учений дійшов до висновку, що попередній розвиток того права, яке міститься в “Руській Правді”, є не в московському праві, а в українському праві, елементи якого увійшли в “Грамоту Казимира 1457 р.”, в “Судебник Казимира 1468 р.”, у “Грамоту Олександра 1494 р.”, у “Литовський Статут 1529 р.” та інші пам’ятки українського права, які майже цілком свідомо ігнорувалися російськими вченими під час вивчення “Руської Правди” [65, арк. 110].

Протягом 1923–1924 рр. у Празі опубліковано два томи ґрунтовного дослідження Р. Лащенка “Лекції по історії українського права”. Подібно до М. Грушевського, який систематизував існуючі матеріали з історії України у своїй “Історії України-Руси”, Р. Лащенко здійснив спробу систематизувати всі попередні дослідження з історії українського права – вважає В. Потульницький. Основну увагу вчений приділив висвітленню історії джерел українського права, зокрема історії державно-правового ладу України [14, с. 64].

Р. Лащенко виділив наступні етапи в історії українського права та державності:

1. “доба земська або князівська” – від пол. IX (коли розпочався процес створення Київської української держави) – до другої пол. XIV ст. (до примусового приєднання західно-

українських територій до Польщі з одного боку, і владою над центральними українськими територіями Великих князів Литовських);

2. “доба литовсько-польська” – з другої пол. XIV ст. до пол. XVII ст. (до повстання Б. Хмельницького); в зазначеному періоді – для центральних українських територій – період власне литовський до 1569 р, до унії Литви з Польщею;

3. “доба гетьманська” – пол. XVII ст. – 1648 р. до другої пол. XVIII ст. – 1674 р. – скасування гетьманщини, 1775 р. – зруйнування Січі, 1782 р. – введення в гетьманщині загально-російських губерніальних інституцій (“Положення про губернії”);

4. “доба московська” – з другої пол. XVIII ст. до 1917 р. (Велика революція в Росії. Відновлення української державності). Для Галичини і Буковини період австрійського панування з 70-х рр. XVIII ст. (1772 р. і 1775 р.) до 1918 р. [73, с. 27].

Періодизація Р. Лащенко виявилася достатньо засадничою, про це свідчить те, що вона з незначними змінами лягла в основу періодизації історії держави і права України сучасних правничих шкіл, зокрема київської, харківської, львівської.

Зокрема, щодо форми й організації влади в стародавній Україні-Русі, то центральною Р. Лащенко визначив ідею народоправства, аргументуючи це тим, що верховним органом держави було віче. Князь, як орган влади брав участь в управлінні державою, будучи “необхідним її елементом”.

Наголосимо, що сучасні дослідники, зокрема С. Сворак, вважають, що українська національна народовладна традиція державно-правового творення і розвитку пройшла такі основні етапи: формування інституційно-вічевого державного устрою (розпочинається з IV – V ст., закінчується утвердженням інституту князя Руських земель з його військово-охоронною та адміністративно-розпорядчою функціями); запровадження “Руської Правди” – розширюються владні функції князя і дружини, формуються три незалежні гілки судової влади (князівський, церковний, громадський суди), розширюються функції віче [86, с. 342-343].

Наступне, за Р. Лащенком, – це ідея централізації влади: автономія громад, місцеве самоврядування. Виборчий принцип характеризується демократичністю. Існувало домінування приватно-правових принципів в сфері державного управління. Окресленим уявляється договірний характер правових стосунків (договори князів між собою, існуючий зв'язок віча й князя, договори князів з різними територіями) [73, с. 128; 14, с. 66].

Важливого значення княжим договорам надавав також А. Яковлів. Вони мали здебільшого писану форму; учений називав їх найдавнішими правовими пам'ятками. Договори, що дійшли до його сучасності, А. Яковлів подібно до Р. Лащенка класифікував на: міжнародні договори, договори князів між собою, договори князів з народом [81, с. 633].

С. Шелухін у лекціях з історії українського права [83] писав, що IX ст. український народ був організованим у Київську державу – Русь. До XIII ст. Україна була досить могутньою державою з досить високою культурою. У 912 р. київські князі Олег, а потім Ігор уклали з Візантією договори, вказує С. Шелухін, у яких забезпечувалися політичні й торгівельні інтереси грецького та українського народів [66, арк. 7]. Отже, щодо договірного характеру правових стосунків у Київській Русі, С. Шелухін стояв на тих же позиціях, що й зазначені вище історики права Р. Лащенко та А. Яковлів.

Держава того періоду, констатував Р. Лащенко, існувала для забезпечення потреб населення, що у поведінці керувалося нормами стародавнього звичаєвого права. Демократичність державного устрою проявлялася у відсутності станів; “і смерд, і боярин – політично рівноправні” [73, с. 128; 14, с. 66].

Визначаючи форму правління у Київській Русі як ранньофеодальну монархію, підкреслює В. Єрмолаєв, варто зважати на наявність в її політичній системі традиційних демократичних інститутів таких як віче, органів міського самоврядування, боярської ради при великих київських князях. Вчений відзначає, що великі київські князі у законотворенні зважали на демократичні традиції Русі, прагнули до соціального порозуміння та гуманізму [91, с. 30].

Після унії Литви з Польщею відбувався процес перебудови українських міст під впливом магдебурзького, а частково й хелминського (німецького права), писав Р. Лащенко [80, с. 4].

Організація українських міст за прикладом німецьких почалася в XIV ст. Одним із перших міст, зазначав Р. Лащенко, яке одержало привілей на німецьке право став Львів (1356 р) від короля Казимира Великого, який все ж дозволив русинам Львова “коли б вони не хотіли підлягати німецькому присуду, судитися своїм правом, під головуванням вїйта міста”. Українські міста у Великому князівстві литовському набували магдебурзьке право в XVI–XVII ст. [80, с. 53].

Рецепція німецького права, з погляду А. Яковліва, була проведена не безпосередньо, а “через Польщу й слідом за нею”. До Литовсько-Руської держави німецьке право перейшло не в формі колоніального права, що надавалося лише німецьким колоністам як окремий привілей, а в формі партикулярного права, що “надавалося великими князями литовськими шляхом привілейованих грамот вільним містам безпосередньо й приватним власникам міст як дозвіл на переведення їх міст або на осадження нових на магдебурзькому праві”. Збірниками норм цього права були приватні переклади магдебурзьких кодексів на латинську або польську мови й компілятивні підручники з магдебурзького права [81, с. 633-636].

С. Шелухін вважає, що Галичина кілька століть керувалася польським правом, тут поляки скасували чинність українського права в 1435 р. і на його місце ввели польський Вісліцький Статут., а в 1797 р. Австрія ввела чуже народній психології німецьке право для поніменення країни. “Се право було таке відстале, що Германія покинула його основи і утворила нові, а Австрія душила правове життя галичан своїм правом аж до останніх днів”. На думку С. Шелухіна, у правових відносинах галичани тривалий час жили чужим розумом, “бо чуже право є чужий розум, що відвикли думати по національному, – зауважує він, – тепер Австрія для них перестала бути джерелом законодавства; своє право як застаріле вона радикально й успішно замінює новим. Польща сама давно вже втратила своє національне право, бо в ній чинні сім чужих кодексів

(2 германські, 2 російські, 2 австрійські і 1 частково французький), а свого ні єдиного” [15, с. 112-113].

Важливе відкриття здійснив професор А. Андрієвський (правник, колишній член Директорії); у праці в “Збірнику Українського Університету у Празі” (1925). Він віднайшов джерело, що висвітлює правову культуру українських прапредків-трипільців, пов’язуючи їх правові поняття з “Руською Правдою” і звичаєвим правом українців, таким чином встановивши вісь української правової культури впродовж близько трьох тисяч років. Це свідчить про вроджений потяг українців до законності й порядку. А. Андрієвський проаналізував писаний кодекс геттів (з XIV ст. до Христа), народу-сусіда трипільців того самого часу, і зазначив, що “правна геттійська культура, що відбилася в кодексі, дуже близька до старовинної, а також і сучасної культури українського народу” [20, с. 218].

Вищезначена проблема є малодослідженою в історико-правовій думці, проте останнім часом починає привертати до себе увагу науковців. Так, відомо, що за наступників короля Телпінуса, приблизно 1500–1460 рр. до Хр., геттіти кодифікують своє право, яке на противагу принципам “око за око”, відзначалося гуманним виміром кари за проступки [87, с. 6].

С. Шелухін писав: “Український народ в давні віки мав своє високо розвинуте європейське право, що росло у нього і чужими впливами: геттійським, еллінським, римським, кельтським і ін.” Про геттійське право він згадує, здебільшого посилаючись на статтю згаданого професора А. Андрієвського під назвою “Геттійський кодекс і українська правна культура” [64, арк. 106].

А. Андрієвський, проаналізувавши кодекс і звичаї та закони України на різних етапах її правового й державного розвитку, виявив багато тотожностей. Зокрема, однаковими є форми землекористування – рілля, сінокоси, сад, схожістю характеризується побут еліти – весілля. В праві українців і в кодексі батько та мати мають однакові права щодо дітей (“Литовський Статут”, звичаї); режим окремого проживання подружжя (“Литовський Статут”), споріднення не по батькові, а по

матері (“Руська Правда”). Покарання за перелюбство у козацьких судах і в кодексі було рівнозначним, так само як і посвячення меж, відомий проступок пересівання та ін. [20, с. 219].

Викликала неабияке зацікавлення у емігрантських колах ієрархія в державі згідно досліджуваного кодексу. Очолював державу король із духовенством і князями. “За королем ішли ріжного роду воєнно-зобов’язані. Це анальоїї до староукраїнських бояр і земян. Потім ті, що працювали на землях, більш-менш вільні хлібороби, подібні до наших “смердів”; за цим залежні лю-ди, на зразок наших холопів, наймитів, звичайних і рільних закупів і вкінці – раби. Як бачимо, – писав А. Андрієвський, – геттїтська держава є до деякої міри прототипом київської України-Руси часів “Руської Правди” (зі статті професора А. Андрієвського “Геттїтський кодекс і українська правна культура”) [64, арк. 106].

Історія українського права дає можливість з’ясувати підстави для уявлення моральних і суспільних взаємовідносин. Ієрархія в державі є вираженням характеру українського роду. “Сполучені в ній групи-інституції, родини-асоціації, цехи й роди, – відзначав Ю. Липа, ознайомившись з напрацюваннями А. Андрієвського – всі ці українські групи, витворені тисячеліттями, мають у власній крові сучасні українці” [20, с. 219]. Ці групи припускає учений, існували з часів Києва першого тисячоліття по теперішній час. Наведені вище факти служать підтвердженням і запорукою постійного від-родження української державності.

Національне звичаєве право мало “коріння” в житті народу з найдавніших віків і традиції до найновіших часів. Спускаючись від “Руської Правди” в цю глибину, доходимо, писав С. Шелухін, до кодексу Геттів – народу арійського, дивовижно схожого у своєму правовому побуті з українським народом як матеріальними умовами життя, так і світоглядом, правосвідомістю, побутом, психологією. Побут Геттів надзвичайно схожий з українським, а їхній кодекс має багато спільного з “Руською Правдою” [65, арк. 16].

Такий погляд підтримує А. Яковлів, відзначаючи, що правові звичаї українського народу зародилися до періоду

Київської Русі. Т. Маньгора стверджує, що А. Яковлів надавав важливого значення звичаєвому праву. Основним і найважливішим джерелом права він вважав неписане звичаєве право, що витворилося шляхом безперервного дотримання народних звичаїв протягом століть і підпорядкування звичаєвим правилам правового життя і побуту [75, с. 144].

Перші правові норми виникають шляхом проголошення їх чільними представниками народу у випадках, в основному, при вирішенні спорів між членами певних відносин, і визнання їх усім народом за правила слухні, доцільні, вказував А. Яковлів, що містять у собі життєву справедливість – “правду”, яким усі згодні користися й дотримуватися у майбутньому. Таким чином, в первісному періоді правового життя єдиним правотворчим джерелом був сам народ, що встановлював обов’язкові правила життя і поведінки для підтримання правопорядку – писав дослідник. Так постає перша норма звичаєвого права, що потім застосовується до всіх випадків, подібних до первісного, вже вирішеного, і такою практикою життя набувають обов’язкової сили норми закону [74, с. 633].

Щодо теорії походження правового звичаю Р. Лащенко підтримував професора Сергегевича, що звичай зароджується при певному способі реагування на визначені події з боку найбільш сильних, енергійних осіб, на практику поведінки яких завжди дивиться вся громада, натовп. Такий спосіб реагування на однакові випадки життя громада переймала і на схожі випадки сама застосовувала таку поведінку допоки такий спосіб реагування не отримав силу загального правового звичаю [73, с. 18]. Пізніше населення застосовувало звичай, не здійснюючи його аналізу, “оскільки даний звичай відповідав життєвим умовам і мав сам по собі визначну вартість”, достатнім було, з погляду Р. Лащенка, що даний звичай набрав правової сили, здобув загальне визнання, авторитет.

Ю. Крикун відзначає вагомий внесок у дослідження звичаєвого права вчених української діаспори Р. Лащенка, Я. Падеха, А. Яковліва, С. Дністрянського та М. Чубатого. Основну увагу науковці приділили дослідженню історії

звичаєвого права, а також дослідили карне звичаєве право. Вчені детально проаналізували історію судочинства, особливо карне право Литовсько-Польської доби та доби Гетьманщини (копні суди). Вказали на деякі аспекти сімейно-шлюбного звичаєвого права та земельні відносини українців [76]. Серед сучасних досягнень у сфері дослідження звичаєвого права з поміж інших слід виділити монографію колективу авторів під керівництвом професора І. Усенка під назвою “Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст.” [79], монографію Л. Кушинської “Звичаєве право та його еволюція у східнослов’янському суспільстві (VI–XI ст.)” [90].

Л. Кушинська зазначає, що головними ознаками правового звичаю є природний характер формування та високий ступінь відповідальності рівню розвитку суспільних відносин; відповідність правового звичаю інтересам більшості суспільства [89, с. 53]. Дослідниця вважає, що звичаєві правила в тій чи іншій мірі залишаються регуляторами суспільного життя, адже не можливо кодифікувати й уніфікувати всю різноманітність відносин. З її погляду звичаї функціонують “поряд з законом”, “замість закону”, “проти закону” [89, с. 56].

Чимало українських інтелектуалів зверталися до питання витоків української державності. М. Грушевський вбачав її у часах України-Руси, В. Липинський та Ю. Липа у козацькій державі Б. Хмельницького, С. Томашівський – у Галицько-Волинському князівстві XIII–XIV ст., (звертав увагу на те, що унія – українське католицтво, як синтез східних і західних релігійно-культурних традицій, насправді є єдиною справжньою національною українською церквою) [18, с. 282; 19, с. 222], В. Кучабський – в українській державності 1917–1921 рр. [18, с. 281].

Козацьку добу називали “найглибшим первнем української раси”.

Не чистий індивідуалізм був притаманний для українця, лише українська асоціативна група, громада. Це є одиниця українського типу більшої організації. Сумою груп є і чумацька валка, і союз кооператив, і територіальна курінна організація Січі. Інстинктивно відчували це й соціалісти, створюючи

Центральну Раду 1917 р. на корпоративних засадах, – вказував Ю. Липа, – був це чи не один з найперших корпоративних парламентів в Європі. Те саме учений пише про Трудовий конгрес 1919 р., Раду республіки 1920 р., що репрезентували стани, професії, заняття і партійні комітети [20, с. 215-216].

Характерною рисою теоретичних надбань вітчизняних вчених-правників було прагнення обґрунтувати державність України на основі права націй на самовизначення. Нові принципи побудови післявоєнного світу, висунуті В. Вільсоном та Лігою Націй, стали для них і принципами реальної політичної практики, і політичною філософією. Означивши українців як окрему націю, що мала свою власну, хоч і короткочасну, державну історію, вони доводили, що українці не є винятком з усіх тих народів світу, на яких це ново означене право поширюється [85, с. 337].

Власну концепцію нації обґрунтував О. Бочковський. Заслуговують на увагу його праці: “Фінляндія і фінляндське питання” [26], “Боротьба народів за національне визволення” [27], “Т. Масарик, національна проблема та українське питання” [28], “Нарід – собі” [22] та ін. Як стверджують А. Карасевич та Л. Лисенко найпродуктивнішими в житті О. Бочковського були 1923–1932 рр., коли він очолював кафедру соціології та націології економічно-кооперативного факультету Української господарської академії в Подєбрадах [25].

Дослідниця І. Каневська відзначає, що незважаючи на те, що О. Бочковський отримав у дитинстві польське виховання, він із часом прийшов до українського самоусвідомлення; сталося це за межами України. Ряд його статей і досліджень присвячено детальному висвітленню проблем українського державотворення [30].

Наукова та педагогічна діяльність О. Бочковського здійснювалася в українських вищих навчальних закладах, заснованих у Чехії протягом першої половини 20-х рр. У 1923 р. почав викладати соціологію та націологію в Українському вільному університеті в Празі. Як стипендіат Фонду президента доктора Т. Масарика, у цьому ж навчальному закладі був атестований на звання доцента соціології. Темою

стипендіатської роботи стала “Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика”. Робота не була надрукована і не збереглася до нашого часу [30].

Потребу науки націологія О. Бочковський вбачав у всебічному з'ясуванні сутності нації науковим методом. Вона має бути, з одного боку аналітичною наукою, оскільки з'ясовує елементи та сутність націотворчих процесів, з іншого ж – має стати синтетичною наукою про націю, яка б зосереджувала та об'єднувала досі розрізнені та розпорошені наукові розвідки національних проблем. О. Бочковський зазначав, що одним з найголовніших мотивів, що виправдовують потребу й доцільність існування теоретичної націології, є її вплив на практичну політику. Націологія науковим методом має з'ясовувати складні та заплутані національні питання, вказувати шлях до справедливого й розумного їх залагодження практичною політикою [32, с. 401].

Згідно поглядів О. Бочковського – в основі нації повинна стояти широка мережа громадських організацій і підтримка середнього класу та власна держава [18, с. 288]. Учений переконаний, що досвід історії та практика національно-визвольних рухів інших народів дають можливість усвідомити: “...найкращі культурні та господарські досягнення поневолені народи здобули шляхом власної національної допомоги, мовляв, своєї національної фінансової кооперації. Почин до таких акцій та їх найбільший грошовий успіх, – вважає науковець, – припадав не в часи матеріального добробуту чи громадського спокою у житті цих народів, а здебільшого в добу критичних потрясінь, стихійних катастроф, тяжкого політичного утиску, господарських злиднів, котрі стимулювали приспану національну енергію поневоєнених народів розпалювали їх прагнення до самостійності, спонукали їх до героїчної жертвності” [22, с. 4].

Проаналізувавши застосування принципу “Нарід – собі” на прикладі різних націй (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо), О. Бочковський прийшов до висновку, що “... на цей шлях національної самопомоги став в середині ХІХ ст. також український нарід”. “Рідна школа”, “Просвіта” – це ті

загальновідомі та найбільш популярні прояви здійснення вищезазначеного принципу в Україні. Матеріальна допомога еміграції з Америки, спрямована на культурницькі та господарські потреби, а після світової війни – на визвольну українську боротьбу, є, на думку вченого, не менш важливими проявами вказаного принципу [22, с. 42].

На таких засадах функціонувало й “Товариство прихильників Української Господарської Академії”, виходячи з мотивів, що шлях до господарського відродження українського поневоленого народу є, одним з першочергових завдань національного визволення, а розвиток держави не можливий без господарсько-технічної освіти широких мас його населення. Таким чином, основним завданням товариства стало “спільними силами українських організацій, установ, і т.п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку” [32, с. 404].

У 1924 р. О. І. Бочковський обіймав посаду доцента кафедри соціології та теорії нації в Українській господарській академії в Подєбрадах, де залишався до остаточної ліквідації навчальної установи, присвятивши свої сили науковій, державотворчій роботі.

І. Каневська відзначає глибоку ерудицію вченого, феноменальна пам'ять та знання двадцяти мов європейських народів, що відповідно давали йому можливість всебічно досліджувати за першоджерелами проблему національних рухів різних народів [30].

У дослідженні “Вступ до націології” О. Бочковський визначив народ, як витвір не тільки історичного, але й природного процесу, “вихідними точками якого були розпорошені племена, злучені кров'ю, цебто спільним походженням”, а територія, як спільна батьківщина, об'єднувала народи [29, с. 14].

Влітку 1928 р. О. Бочковський поїхав до Франції, оскільки постала потреба в матеріалах для подальших досліджень: “...для своєї праці – Типологія національного відродження – перевести деякі студії у Франції (рух провансальський,

бретонський, португальський й взагалі сучасні прямування у цій державі)” [30; 31, арк.25].

Учений дійшов висновку, що практично всі підневільні народи самотужки створювали свою культуру, будували державність здебільшого в несприятливих умовах. Він писав, що “в історії українського народу є чимало фактів, які виправдують віру в його національну непереможність у біді та скруті” [22, с. 43].

Учений переконаний, що “нація є легітимною дитиною новочасної демократії. Політична демократія, що дала громадську рівноправність поневоленим суспільним станам (робітництву й селянству), тим самим сприяла національній активізації приспаних народів...” [34, с. 142; 29, с. 296].

У своїх дослідженнях він не оминув радянський період. На думку вченого, більшовики трактували націю виключно в пролетарському аспекті, ототожнюючи націю з працюючими масами [29, с. 87]. Відзначив, що з політичних міркувань більшовицька національна пропаганда поширювала гасло “самовизначення народів” у найрадикальнішому розумінні, право поневолених народів на повну державну самостійність [29, с. 88], проте на практиці більшовицька окупація України перервала творчий початок побудови української державності. Незважаючи на це, започаткована в Києві ініціативна праця у сфері практичного державотворення, продовжувалася у еміграції, де проявилася творча ініціатива у розробленні теорії нації, аналізуючи питання практичних політико-правових відносин [29, с. 95]

В. Старосольський доповнив державницьку доктрину у дослідженнях з проблем держави, права, соціології: “Партія в Конституції Чехословацької республіки” [37], “Держава і політичне право” [38; 39], “Політичне право” [40], “До питання про форми держави” [41], “Методологічна проблема в науці про державу” [42; 43], “Теорія нації” [33; 36], “Національний та соціальний моменти в українській історії” [44] та ін.

Отож у період перебування правника в еміграції у Відні в 1920–1927 рр. розпочався етап активних наукових досліджень, результатом яких стала підготовка та видання основної

частини фундаментальних праць у галузі правничої науки. Ю. Древницький та В. Ковальчук вважають, що це зумовлено насамперед відходом від активного політичного життя в Галичині після поразки української революції та зверненням до наукової та педагогічної діяльності, що стали домінуючими в житті В. Старосольського у зазначений період [34, с. 83; 35, с. 243].

Союз між нацією і державою В. Старосольський бачив не просто можливим, але й обов'язковим. Держава, заснована на раціональній волі повинна стримувати, обмежувати необузданість спільнот-націй, служити противагою їх устремлінням [34, с. 143; 36 с. 195].

В. Ковальчук слушно зазначає, що проблеми, досліджувані В. Старосольським, є актуальними й сьогодні; викликають інтерес в науці та державно-юридичній практиці – це з'ясування поняття та правової природи політичних партій, основних передумов їх виникнення та розвитку, визначення ролі і місця політичних партій у демократичному суспільстві; дослідження закономірностей еволюції держави і права на різних етапах історичного розвитку, характеристика політико-правової природи модерної – “конституційної (правової) держави” як найвищої форми розвитку інституту держави; визначення критеріїв розмежування монархії та республіки як основних форм держави; обґрунтування власної методологічної концепції в питаннях державознавства, яка передбачає поєднання соціологічного та нормативно-юридичного дослідження у питаннях держави та права тощо [35, с. 244].

Українські емігранти, в тому числі й В. Старосольський, значну кількість праць присвятили теорії політичних партій та їх практичному функціонуванню. Учений стверджував, що в будь-якій партії має місце панування керівної верхівки – партійної олігархії, котра зосереджує всю повноту влади і через неї маніпулює діями виборців [18, с. 290-291].

Дослідник відзначав, що формалізація партійної діяльності бере початок з середини ХІХ ст. і пов'язана передусім із введенням загального виборчого права. Однак функції партій не обмежуються лише парламентською діяльністю, є набагато

ширшими. Учений проводив розмежування між двома поняттями – “політична партія” і “парламентський клуб” [34, с. 137]. “В практиці парламентарні клуби відповідають звичайно політичним партіям в краю, але се не є неминуче; можуть існувати парламентарні клуби, за якими не стоять ніякі партії. Та навіть тоді коли клуб є справді партійним в звичайному розумінні, – розмірковував В. Старосольський, – юридично він не тотожний з партією. На випадок конфлікту або розходження між клубом та рештою партії се може мати і практичні наслідки; в обличчю установчого закона клуб з формально-юридичної точки погляду буде тоді партією” [37, с. 6].

Обґрунтовуючи ідею злиття правової держави з нацією, В. Старосольський визначив головні тенденції міжнародного життя в ХХ ст., що полягали в розбудові національної держави. Такі наукові пошуки не були чистим теоретизуванням, прийшов до висновку сучасний дослідник Ю. Древницький, а фактично були основним джерелом для розуміння витоків громадсько-політичної діяльності. Він обґрунтував право української нації на самовизначення, писав про винятковість України в історії Східної Європи, визначаючи їй роль своєрідного посередника між Європою та Росією [34, с. 166-167].

В. Старосольський стверджував, що реалізація політичної волі – це чинник, який творить націю [33, с. 85]. Нація як політична спільнота може випередити в часі “народження” народності [33, с. 87]. Нація народжується разом з прагненням до політичного самовизначення й перестає існувати як нація, коли втрачає це прагнення [33, с. 89]. “Проблема націоналізації держави має практичне значення тільки там, де держава не покривається з нацією. В національній державі покривається стихійна особовість спільноти з раціональним механізмом спілки, – підкреслював В. Старосольський, – нація знаходить там своє бажане практичне доповнення державним механізмом, а юридична особовість держави не є фікцією, бо їй відповідає реальна особовість населення держави” [50].

В. Старосольський відстоював позицію, що держава повинна бути пов’язана з своїм власним правом; така ідея

правової держави виникає з логічної необхідності й практичних потреб, а не просто з теоретичних міркувань [39, с. 11-12].

В. Старосольський вибудував концепцію правової держави, яку вважав найвищою формою розвитку інституту держави. Ю. Древницький відзначає актуальність даних ідей на сучасному етапі українського державотворення та окреслює систему поглядів В. Старосольського відносно проблем правової держави [52, с. 271]. Подібні міркування знаходимо у С. Максимовича: обґрунтована В. Старосольським теорія правової держави, прав і свобод людини має неоціненне значення для вітчизняної політико-правової думки, а також для удосконалення юридичного оформлення становлення правової держави та громадянського суспільства, законодавчого врегулювання забезпечення і захисту прав та свобод людини, налагодження ефективного механізму гарантування їхнього дотримання у практичному державно-правовому застосуванні [51, с. 148].

Проблему державного суверенітету В. Старосольський пов'язував з питаннями на чому власне ґрунтуються правові основи як самої держави, так її влади. Цікавими видаються його міркування з цього приводу. Вчинки будуть правовими, коли вони ґрунтуються на “правосильнім судовім присуді”, котрий в свою чергу буде правовим тоді, коли його виніс призначений суддя відповідно до закону, що має правове значення, оскільки витворився відповідно до постанов про законодавство, що містить в собі державна конституція. Тобто, правовою основою будь-якого акту є існуюче, діюче право. Конституція ж ухвалюється, можливо, відповідно до постанов попередньої конституції, що існувала, розмірковував правник. Щодо витоків правових основ початкової конституції, то “правовість” її може й не ґрунтуватися на жодній постанові діючого права, так як конституція могла створитися і не правом шляхом, наприклад, в наслідок революції, повстання, державного перевороту, чи “відірвання насильно від держави якоїсь її частини” [39, с. 53, 54].

За В. Старосольським, теорія, яка ставить виключно діюче право в основу правового життя не може пояснити моменту

створення держави чи зміни її устрою, що відбулося інакше як згідно передбаченому діючим правом шляхом [39, с. 54]. Таким чином, учений визнав правову здатність держави “самоустановлюватися”, що відносить “до істоти модерної держави”, допустивши право держави автономно вирішувати питання свого державного устрою. Проаналізувавши зміст “суверенності держави” та “самоустановчості держави”, науковець дійшов до висновку, що ці поняття не тотожні. Суверенність, з його погляду, – це “незалежність правна держави від якої-небудь зовнішньої сили”, самоустановчість означає, “що юридично сама тільки держава є носителькою своєї волі, бути державою, існувати як держава та самотнім джерелом та носителем діючого в державі права” [39, с. 56].

Українські інтелектуали в еміграції наполегливо формували знання про правовий стан української державності та політичні відносини, вони значно розширили погляди на народ, націю, державу, владу, політичні партії та ін.

Відомий правник С. Дністрянський переймався ідеями Ф. Тенніса, Г. Єллінека, Б. Штайнбаха, В. Вундта, Р. Штамлера, Є. Ерліха. Коло його наукових досліджень було дуже широким. Це, як стверджують О. Мироненко і В. Горбатенко, і методологічні проблеми теорії держави і права, і питання тогочасної практики цивільного права і законодавства, теорії і практики конституціоналізму, і ідеї, пов’язані з українським національним державотворенням, і розвиток історії української правової культури, звичаєвого права та ін. [55].

Державно-правова концепція С. Дністрянського знайшла відображення в юридичній науці у дослідженнях В. Возного – “Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського” [60], А. Ковалю – “Погляди С. Дністрянського на державу та право” [61], А. Савчак – “Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського” [62] та ін.

Відомі його праці, опубліковані в еміграції у 1920–1927 рр.: “Зв’язок і сполука народів”, “Нові проекти української конституції”, “Будівництво держави і бюрократія”, “Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права”, “Нова

держава”, “Загальна наука права і політики”, “Генеza та основи права”, “Погляди на теорії права та держави”, “Соціальні форми права” [55].

С. Дністрянський, розвинувши теорію звичаєвого права, на її основі обґрунтував концепцію соціальних зв'язків. Вони, на думку правника, пов'язані із задоволенням економічних потреб людей та історично розвиваються від простих форм, таких як родина, рід, плем'я, до складних - народу і держави [55].

Державу С. Дністрянський вважає не родовим зв'язком, а територіальним, коли “оборона спільної території та зберігання спільних інтересів усіх родів і племен стає її метою”. Першочерговою метою держави за С. Дністрянським є захист зовнішнього і внутрішнього суспільного ладу, підпорядковуючи мету нижчих зв'язків (родин, родів, племен) під свою вищу мету. Науковець підкреслив, що держава не втручається у внутрішню сферу родини, роду, племені [56, с. 22]. Територіальний принцип став в основу всього суспільного ладу “та родові зв'язки задержали як такі свою самостійність, але вплив у державі проявився тільки в тій мірі, в якій їм удалося вибороти той вплив в нових територіальних одиницях, які держава витворила” [56, с. 22].

С. Дністрянський зазначав, що успішність функціонування соціальних зв'язків залежить від якості, соціального характеру норм та природних засад, які діють у тому чи іншому суспільстві. Він доводив первинність права щодо політики, вважав, що політика держави утворюється на основі вже існуючих правових норм суспільного життя. Правник писав: “Право виникає з соціально-етичних правил, які утворюються серед суспільних зв'язків. І немає різниці, чи цей зв'язок має державне значення, чи ні, бо кожен з них має свої етичні норми, своє право” [55].

В. Потульницький, аналізуючи погляди С. Дністрянського, вказує, що останній використав базові погляди М. Грушевського щодо етапів правового стану української державності. Для вченого-правника основою суспільних зв'язків була історична справедливість, ті звичаї та традиції

окремого народу, котрі витворила історія держави й права, які перебувають у постійному розвитку.

Так, на думку С. Дністрянського в доісторичній добі розвиток суспільного життя в Україні відбувався так само, як і в Західній чи Середній Європі, тобто весь суспільний лад спирався на родину, рід, плем'я – “Роди були споконвіку на Україні, – писав С. Дністрянський, – на чолі деяких родів стояли родоначальники, ...в таких випадках зближалися правні установи роду до устрою сім'ї, з тим що родоначальник був звичайно вибірний” [56, с. 146]. У родовій суспільній організації вбачалися основи майбутньої державної влади – “Так само вже у волости, зосібна в городах прийнявся звичай, що “старші люде” головню старі родом мали перевагу в громадських справах” [56, с. 146]; кожен рід очолював князь, який обирався усіма його членами, існували також дорадчі органи та віче; перехід від одного суспільного порядку до іншого заборонявся [14, с. 173].

З приходом варягів, “чужинців норманського походження”, які, з погляду С. Дністрянського, започаткували українську державу і “перевели племінний устрій у державний”, визначились “ті правні елементи, які дали справді почин українській державі”: 1) “тривка центральна власть в руках князя і його дружини” 2) “витворення тривкого відношення між центральною властю та самоуправою населення на територіяльних основах” [56, с. 148]. Б. Андрусишин припускає, що слово “варяг” запозичене з давньоскандинавської або з давньоісландської мови й означає “спільник, член корпорації”, “спільник, товариш по клятві, воїн, який склав присягу”, людина, становище якої забезпечено договором, або той, хто користується безпекою і захистом. Перша згадка про варягів міститься в “Повісті временних літ” в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря до походу на Візантію, де слово “варяг” вживається на позначення скандинавів незалежно від їх місця перебування і характеру діяльності. Далі воно використовується кілька разів у Лаврентієвському і Київському літописах [88, с. 89, 90].

Правник вважав, що княжа доба об'єднала князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів. В. Потульницький дослідив, що характер української державності княжої доби, за уявленням С. Дністрянського, певною мірою відрізнявся від державності інших народів, зокрема, Західної Європи. Після великого переселення народів всі держави Західної Європи сформувалися шляхом завоювань і мали військово-феодальний устрій. На теренах нашої держави не було основи для утворення феодалізму західноєвропейського сеньйоро-васального типу, оскільки українське населення постійно проживало на своїх власних землях і не шукало нових територій [14, с. 173].

В. Гончаренко вважає, що Київська Русь – це феодальна держава, яку очолював монарх – великий київський князь, що здійснювала значний вплив на політичне життя країн західної Європи, сусідніх азійських країн; поряд з формуванням і розвитком держави, на думку вченого, удосконалювалося і право Київської Русі, яке було правом привілеєм, оскільки у його нормах закріплювалося привілейоване становище феодалів-землевласників [92, с. 293].

Щодо норм державного устрою, то центральна влада зосереджувалася в руках великого князя, боярської ради і віча. Звичаєвим правом означувалося, які особи мають право на княжий престол, дозволялося щоб князь, який перебував на престолі, вказав у заповіті спадкоємця. Заповіт не міг суперечити звичаєвому праву, підкреслював С. Дністрянський, з якого випливало, що члени роду обіймали княжий престол по старшинству. Для здійснення права на престол формально потрібні були вибори віча, тобто народ не зрікся права вибору князя, хоч і притримувався норм звичаєвого права – писав С. Дністрянський [56, с. 148].

Боярська рада – це центральна влада, що об'єднувала представників княжої дружини з представниками земель. Засідання проводилися у дворі князя, де обговорювалися всі важливі політичні справи, а саме законопроекти, питання внутрішнього державного устрою, міжнародні справи (в тому

числі питання війни і миру), релігійні питання, відзначав правник [56, с. 149].

Віче, з міркувань С. Дністрянського, здійснювало не тільки законотворчу функцію, а також приймало участь у вирішенні питань про війну та мир, всіх питань про внутрішній державний устрій. Найвищий суд відбувався під проводом князя, бояр та в присутності народу. Щодо компетенції трьох центральних гілок влади, С. Дністрянський прийшов до висновку, що вони “рівні, але звичайно тому собі не суперечні, що боярська рада була справжньою радою, а віче мало щоправда обов’язуючу силу навіть супроти князя, але воно сходилося не постійно, і чим більше громадяне були вдоволені зі свого князя” [56, с. 149].

Чимало спільних вчений-правник він вбачає у структурі української держави Київської Русі та провідних західноєвропейських держав тієї доби – Франції, Англії, Німеччини. Це давало підстави йому зарахувати Україну до європейських держав. Об’єднувало ці держави існування локального самоуправління та суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади, обмеженої правними прерогативами державної структури [14, с. 174].

Отже, згідно концепції С. Дністрянського, в період середньовіччя виникає поняття “суверенність держави”. Основою державно-правових відносин був договір як справжня або фіктивна форма важливих правових актів. Важливу, а то й головну роль відігравав договір між главою держави та населенням, яке виступало як “цілісність” у формі станів.

І. Музика прийшла до висновку, що історико-правнича наука не дійшла однозначної оцінки щодо ролі та місця звичаєвого права в правовій системі. Вона зараховує С. Дністрянського до тієї когорти вчених, які розглядали звичаєве право як відносно самостійну підсистему норм, що є невід’ємною частиною системи права, виникає в додержавний період і може еволюціонувати та існувати паралельно з системою норм, створених державою, на будь-якому етапі розвитку держави та права [93, с. 15].

Ми вбачаємо у творчості вчених діаспори, недооцінених історико-правничою наукою, поєднання ідей звичаєвого і позитивного права в історії українського права. Підтримуємо думку сучасних науковців, про те, що врахування віддаленого досвіду українського народу в процесі правотворчості України в даний час сприяло би підвищенню ефективності законодавства та визначенню доцільних шляхів розвитку українського суспільства. Багато ідей і правових концепцій із надбань українських вчених-правників у еміграції не втрачають своєї актуальності у процесі державо- і правотворення України.

С. Дністрянський аналізував період, коли Україна втратила державну самостійність, опинившись в межах литовської, далі литовсько-польської державності, тоді почали власне і проявлятися впливи Литви та Польщі та в Україну почали переходити нові державно-правові інституції. Правник писав про впливи магдебурзького права; “під впливом шляхетського режиму зникали останки давньої самоуправи та утиск вступив у місце державно-правних норм даних часів” [56, с. 176].

В контексті вищезазначеного наводимо міркування С. Шелухіна, щозвертав свою увагу на 1569 р., коли відбулося створення Люблінської унії, якою трьома державами Польщею, Литвою і Україною-Руссю створено було одну Польсько-Литовсько-Руську державу, український народ протестував проти унії, а українські козаки, відстоюючи свою державну незалежність, виступали у відносинах із Польщею як народ української суверенної держави. “Через се самостійно зносилися з володарями різних держав в ролі суб’єкта міжнародного права, тим самим одстоюючи свою державність і не визнаючи польської влади”, – зазначає історик права. С. Шелухін зауважує, що польські й українські міжнародні інтереси цілком різнилися, а це разом із ворожою українському народові польською внутрішньою політикою, з одного боку, утворювало ворожнечу, а з другого боку, підтримувало мрію народу про відбудову своєї державності, за яку народ, особливо після унії, боровся з особливою енергією [66, арк. 13].

Про Україну XVII–XVIII ст. С. Дністрянський пише так: “З гетьманом козацького війська на чолі приборала Українська

Держава зверхню форму автократичної держави. Але абстрагуючи від усяких зверхніх проявів автократизму, Українська Держава не могла під час Гетьманщини стати справжньою монархічною державою звичайного тоді європейського типу. Вона не могла скинути з себе тих суспільних форм, що перейшли до неї з минулих століть”. Учений констатував, що ідеї народоправства продовжували жити в українському суспільстві, а виборча система характеризувала державний лад як республіканський. “Українська держава була й залишилася республікою, – писав С. Дністрянський, – хоч гетьман мав рішачу власть на Україні та побіч нього старшина виборола собі упривілеєне становище в державнім устрою” [56, с. 179]. На його думку, при Б. Хмельницькому державний устрій України містив в собі демократичні й олігархічні елементи.

С. Дністрянський аналізував тогочасні події у світі, підкреслюючи, що народ і держава не були тоді “рівнобіжними” поняттями, вони стояли супроти один одного. “Хоч народи старі як світ, національна ідея є щойно витвором новітніх часів, – розміркував мислитель, – вона й поставила народ у безпосереднє відношення до держави. Народ став свідомим суспільним зв’язком щойно процесом історії останніх століть, як протест проти територіяльної самовлади держави” [57, с. 9].

Кожний народ матиме рівне право на самовизначення – ця теза є однією з ключових у поглядах С. Дністрянського, яку він обґрунтував у праці “Нова держава” виданій у 1923 р. Без згоди народу не можна одержати управління ним. Самовизначення народів було просто не фразою для правника, а практичним принципом, на який ніхто не сміє посягати. Право на самовизначення в його розумінні – це найважливіше право кожного народу [57, с. 13].

Територіальний чинник учений розглядав диференційовано, вказуючи, що він з погляду розвитку нації має природно-етнічне походження, а з погляду розвитку держави – політичне [55].

Він був прибічником самовизначення української нації на своїй національній території, припускаючи, що право на

самовизначення “прислугує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свободного культурного, економічного та політичного розвитку. Про всі економічні договори та політичні відносини повинен безпосередньо рішати той народ, якого вони торкаються, – переконаний С. Дністрянський, – та в ніякому разі не сміють про се рішати які-небудь користи чи інтереси других народів” [57, с. 14]. Якщо таким чином забезпечиться народам право на самовизначення, вони матимуть змогу об’єднуватися з іншими народами, якщо таке об’єднання зможе забезпечити мир у світі.

Територіальна проблема поставала як один із важливих аспектів наукового теоретизування багатьох учених тієї доби. Очевидно, відзначають сучасні науковці Л. Кондратик та К. Олещук, це зумовлено політико-правовими причинами, коли проблема території українського народу стояла досить гостро. Різні науковці надавали неоднакового значення території в розвитку української держави. Подібних до С. Дністрянського поглядів дотримувався О. Бочковський. Згідно його концепції, територія виступає природною передумовою успішного розвитку народу [58, с. 12; 59, с. 9].

С. Шелухін висловлювався, що традиції має та територія, на якій проживає народ. Вона передає їх новому населенню. Існування високорозвиненого українського права вчений називає фактом незаперечним. Висоту своєї культури, зв’язки її, зокрема і правової культури, з іншими культурами український народ сам усвідомлював настільки, що в XVII ст. ясно протиставляв себе російському народу, називаючись “страна європейська” [15, с. 123].

Сьогодні перед науковцями стоїть завдання, вивчивши наукові концепції попередників, і в першу, політичних емігрантів, які самі були теоретиками і творцями відновленої у різних формах державності 1917–1921 рр., незреалізовані наукові концепти, відшукати серед них найбільш прийнятні для сучасності приклади й при допомозі політичних діячів-практиків здійснити спробу успішної розбудови української

держави. Пошук подальших перспектив вимагає розробляти нові підходи до аналізу політико-правової реальності при цьому не гублячи соціально-історичних, національних, культурних і моральних основ українського народу.

Отже, історико-правові дослідження в середовищі української еміграції демократично-народницького напрямку, в окремих випадках деяким вченим притаманний синтез “народницької” і “державницької” ідеологій, ще не отримали повної оцінки вітчизняними дослідниками у галузі історії держави і права. Їх творчі надбання потрібно систематизувати, проаналізувати; державотворчі, правові ідеї, котрі можна сьогодні використовувати – актуалізувати, популяризувати.

Дослідивши погляди українських правників, громадсько-політичних діячів щодо правового стану української державності та політичних відносин, – відзначимо такі моменти: у правовій спадщині української еміграції зберігалися тенденції вивчення витоків та обґрунтування підстав української державності (С. Дністрянський, Р. Лащенко, С. Шелухін, А. Яковлів); ідеї нації, що народжується разом з прагненням до політичного самовизначення (В. Старосольський), основою якої має стати власна держава (О. Бочковський), нація стане суб’єктом міжнародного права тоді, коли проживатиме на підпорядкованій її публічно-правовій владі території (О. Ейхельман), ідея самовизначення української нації на своїй національній території та побудова незалежної держави була однією з центральних проблем у дослідженнях всіх згадуваних вчених-правників; держави є суб’єктами міжнародного права, інтереси яких потрібно визнавати та охороняти (В. Старосольський); аналізу звичаєвого права, яке створювалося відповідно до історичного й політичного розвитку держави (С. Дністрянський), творцем якого був народ, а витворення звичаю – це спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб (Р. Лащенко) звичаєве право було правом національним, в якому наявні норми, пов’язані з побутом народу (С. Шелухін), що містять у собі життєву справедливість – “правду” (А. Яковлів,

С. Шелухін); вивчення основних засад міжнародного права, яке не може ґрунтуватися на звичаєвому праві (О. Ейхельман); концепції, відповідно до якої “геттійська держава” була прототипом київської України-Русі часів “Руської Правди” (А. Андрієвський, С. Шелухін); договірного характеру правових стосунків в Київській Русі, договори класифікували на: міжнародні договори, договори князів між собою, договори князів з народом (Р. Лащенко, С. Шелухін, А. Яковлів).

Отже, державно-правові погляди визначних українських вчених-правників, які внаслідок окупації території Української Народної Республіки військами більшовицької Росії, опинилися в еміграції – це не покриті архівною пилюкою віджилі думки, а повсякчас живильні джерела, з яких сучасна історико-правова наука і повсякденна практика має черпати життєствердні державотворчі ідеї і запропонувати врегулювати на найвищому законодавчому рівні, закріпивши в Конституції України історичні основи своєї державності.

Вважаємо, що з’ясування історичних основ державності будь-якої країни відноситься до питання національної безпеки, про що ми повсякчас переконуємося на прикладі існування сучасної незалежної української держави.

Список використаних джерел:

1. *Заїкина А.* Історично-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній / А. Заїкина, В. Заїкин. – Львів : Перша Союзна друкарня, 1937. – 19 с.
2. *Івасечко О.* Наукова діяльність українських вчених-емігрантів в міжвоєнний період: народницько-демократичний напрямок / О. Івасечко // Гуманітарні та соціальні науки : матеріали I Міжнар. конф. молодих вчен. НСС-2009, 14-16 трав. 2009 р., Україна, Львів / Нац. ун-т “Львів. політехніка”. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2009. – С. 141-142.
3. *Івасечко О.* Політико-правові підстави та шляхи реалізації української державності у наукових працях Ростислава Лащенка / О. Івасечко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 20. – С. 13-17.
4. *Кармазіна М. С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук:

- 23.00.01 / Кармазіна Марія Степанівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Київ, 1999. – 36 с.
5. *Корольов Г. О.* Українська біографія Отто Ейхельмана: імперська лояльність та служіння “іншій” або “своїй” нації / Г. О. Корольов // Архіви України. – 2014. – № 1. – С. 156-167.
  6. *Лащенко Р.* Вогнище національної культури / Р. Лащенко // Українська трибуна. – 1921. – 28 жовтня.
  7. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права [Електронний режим] / Р. Лащенко. – Друк державної друкарні в Празі. – Ч. 1 : Княжа доба. – Прага, 1923. – 150 с. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3471/file.pdf>.
  8. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Київ : Основи, 1994. – Том 2. – 1994. – 573 с.
  9. *Маньгора Т. В.* Діяльність А. Яковліва як вченого-правознавця в еміграції / Т. В. Маньгора // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Випуск 17. – С. 84-88.
  10. *Маньгора Т.* Політико-правові погляди А. І. Яковліва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Маньгора Таміла Василівна ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 19 с.
  11. *Мошак О. В.* Альтернативні концепції державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Мошак Олена Володимирівна; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – 16 с.
  12. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 / С. Наріжний. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 272 с.
  13. Політологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів [Електронний режим] / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – Київ : Видавничий центр “Академія”, 2002. – 528 с. – Режим доступу : http://bookwu.net/book_politologiya-pidruchnik_975/18_1.6.-ukranska-politichna-dumka-xx-stolittya.
  14. *Потульницький В.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. Потульницький. – Київ : Либідь, 1992. – 232 с.
  15. *Токарчук О. В.* Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Токарчук Ольга Володимирівна ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011. – 20 с.
  16. *Токарчук О. В.* Про сучасне значення лекцій С. П. Шелухіна з кримінального права / О. В. Токарчук // Економіка і право : Науковий часопис

- Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – 2009. – Серія 18. – Випуск 8. – С. 162-167.
17. *Турчин Я. Б.* Напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (1918–1945 рр.) // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили : науково-методичний журнал. Серія Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Т. 93. – Вип. 80. – С. 102-107.
  18. Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор предм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. – Київ : Парлам. вид-во, 2016. – 656 с.
  19. *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т. 2. – Київ : Основи, 1994. – С. 167-236.
  20. *Липа Ю. І.* Призначення України / Ю. Липа. – Нью-Йорк : Українська книгарня “Говерля”, 1953. – 308 с.
  21. *Ейхельман О. О.* Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права. Подебради. – 1931. – 46 с.
  22. *Бочковський О. І.* Нарід – собі. Прага-Подебради. – 1932 р. – 44 с.
  23. *Савчук К.* Отон Отонович Ейхельман – біографічний нарис і міжнародно-правові погляди / К. Савчук // Міжнародне право. – 2012. – № 2. – С. 237-249.
  24. *Ейхельман О. О.* Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права // Антологія української юридичної думки : в 10 т. – Київ, 2004. – Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В. Н. Денисов, К. О. Савчук ; відп. ред. В. Н. Денисов. – С. 332-382.
  25. *Карасевич А., Лисенко Л.* Концепція формування нації Ольгерда-Іполіта Бочковського / А. Карасевич, Л. Лисенко // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наукових праць / за заг.ред. к. філос. н. М. А. Журби. – Ч. II. – Луганськ : ФОП Котова О.В., 2013. – С. 71-78.
  26. *Бочковський О. І.* Фінляндія і фінляндське питання. Накладом Союзу Визволення України. – Відень, 1916. – С. 104.
  27. *Бочковський О. І.* Боротьба народів за національне визволення / О. І. Бочковський. – Подебради : Видавництво “Обрій”, 1932. – С. 256.
  28. *Бочковський О. І.* Т. Масарик, національна проблема та українське питання / О. І. Бочковський. – Подебради : Видання Української Господарської Академії в ЧСР, 1930. – 244 с.

29. *Бочковський О. І.* Вступ до націології / О. І. Бочковський. – Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. – 398 с.
30. *Каневська І. О.* Науково-інформаційна та публіцистична діяльність Ольгерда Іполита Бочковського. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2243>
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3795, оп. 5, спр. 79. – 274 арк.
32. Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) – чесько-український науковець, публіцист, громадсько-політичний діяч / І. Каневська // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 21. – Київ, 2010. – С. 391-411.
33. *Старосольський В.* Теорія нації. – Відень, 1922. – Заграничне бюро і склад видань в Відні. – 144 с.
34. *Древницький Ю.* Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942) / Юрій Древницький; авт. передм. І. Райківський. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 304 с.
35. *Ковальчук В. Б.* Володимир Старосольський як вчений юрист і один із основоположників науки державного права в Україні / В. Б. Ковальчук, А. В. Бучин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2014. – № 810 : Юридичні науки. – С. 240-245.
36. *Старосольський В.* Теорія нації / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 161-324.
37. *Старосольський В.* Партії в Конституції Чехословацької республіки / В. Старосольський. – Прага : Наклад Українського вільного університету в Празі, 1923. – 16 с.
38. *Старосольський В.* Держава і політичне право / В. Старосольський. – Подєбради : Видання Видавничого товариства при Українській господарчій академії в ЧСР, 1925. – Ч. I. – 599 с.
39. *Старосольський В.* Держава і політичне право / В. Старосольський. – Подєбради: Видання Видавничого товариства при Українській господарчій академії в ЧСР, 1924. – Ч. II. – 464 с.
40. *Старосольський В.* Політичне право : (Курс лекцій) / В. Старосольський. – Подєбради : Український техн.-господарський інститут ЧСР, 1933–1934. – 321 с.
41. *Старосольський В.* До питання про форми держави / В. Старосольський // Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований. – Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1925. – 25 с.

42. *Старосольський В.* Методологічна проблема в науці про державу / В. Старосольський. – Прага : Наклад Українського вільного університету в Празі, 1925. – 36 с.
43. *Старосольський В.* Методологічна проблема в науці про державу: Окремий відбиток з Ювілейного збірника в честь професора С. Дністрянського / В. Старосольський. – Прага : Державна друкарня в Празі, 1925. – 36 с.
44. *Старосольський В.* Національний і соціальний момент в українській історії / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 153-160.
45. *Старосольський В.* Держава і право: (Причинок до проблеми правовості держави) / В. Старосольський. – Львів : Наклад Союзу українських адвокатів, 1934. – 16 с.
46. *Старосольський В.* До проблеми правовості держави / В. Старосольський // Життя і право. – 1928. – № 1. – С. 39-40.
47. *Старосольський В.* Думки про демократію / В. Старосольський // Вістник. – 1916. – № 35-36. – С. 281-282.
48. *Старосольський В.* З боротьби за право / В. Старосольський // Життя і право. – 1928. – Ч. 1. – С. 25-30.
49. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп.1., Спр. 49. Нариси до історії українського права, ч. I - III (в 2-х примірниках), 316 арк.
50. *Старосольський В. Й.* Теорія нації / передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк ; Київ : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка : Вища шк., 1998. – XL, 157 с. Режим доступу : <http://litopys.org.ua/starosol/stan.htm>
51. *Максимович С.* Володимир Старосольський про правову державу / С. Максимович // Вісник Львівського університету. Серія: юридична, 2000. – Випуск 35. – С. 142-149.
52. *Древницький Ю.* Вчення про державу у працях Володимира Старосольського / Ю. Древницький // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 270-274.
53. *Турчин Я. Б.* Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01 / Я. Б. Турчин ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2011. – 35 с.
54. *Турчин Я.* Основні напрямки наукових досліджень О. Ейхельмана: шлях до формування державницького ідеалу / Я. Турчин // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. – 2010. – Вип. 22. – С. 34-40. – Режим доступу : http://vuzlib.com.ua/articles/book/28598-Osnovn%D1%96_naprjamki_naukovikh_d/1.html

55. *Мироненко О. М.* Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – Київ : Академія, 2010. – 454 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1071042251923/pravo/istoriya_vchen_pro_derzhavu_i_pravo
56. *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Т. 1 : Наклад українського університету в Празі. Друк державної друкарні в Празі, 1923 р. – 400 с.
57. *Дністрянський С.* Нова держава / С. Дністрянський. – Відень – Прага – Львів : Видавництво “Українського скитальця”, 1923. – 29 с.
58. *Олещук К.* Держава в соціологічній спадщині Станіслава Дністрянського. // Соціологічні студії: науково-практичний журнал / уклад. Л. Й. Кондратик, С. А. Сальнікова. – Луцьк : Східноєвроп. Нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – № 2(3). – С. 11-16.
59. *Кондратик Л. Й.* Історія соціології України в іменах / Л. Й. Кондратик. – Луцьк, 1996. – 108 с.
60. *Возьний В. І.* Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. І. Возьний ; НАН України. – Київ, 1999. – 252 с.
61. *Коваль А. Ф.* Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – історія політичних та правових вчень / А. Ф. Коваль. – Львів, 2005. – 18 с.
62. *Савчак А. В.* Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – історія політичних та правових вчень / А. В. Савчак. – Київ, 2009. – 23 с.
63. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп., і перероб. – Київ : Генеза, 2004. – 736 с.
64. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 56. Рукопис статей: “Судові кари на Україні”, “Правна культура в Україні” та записи до лекцій по карному судоводству, 284 арк.
65. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 90. Рукописи статей “Нове пояснення 102 – 104 ст. Руської правди” “Пануюча схема Російської “истории русского права”, 278 арк.
66. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 57. Нотатки до історії права, 120 арк.
67. *Петрик А.* Андрій Яковлів (1872–1955): нариси життя та діяльності / А. Петрик // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 261-270.

68. *Скуратович І. М. А. Яковлів – визначний дослідник Переяславського договору / І. М. Скуратович // Форум права. – 2016. – № 2. – С. 208-211.*
69. *Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. П. Капелюшний ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Олан, 2003. – 607 с.*
70. *Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Київ : “Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 2: Д-Й. – 744 с.*
71. *Белєвцева В. Державний суверенітет, його ознаки та властивості / В. Белєвцева // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 7-10.*
72. *Мельник Л. Г. Державність // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [ред. кол. : В. М. Литвин (голова), В. І. Гусєв (заст. голови), А. Г. Слюсаренко (заст. голови), І. В. Бойченко, С. Ф. Пивовар, А. О. Ручка, Т. І. Ящук]. – Київ : Вища школа, 2002. – 430 с.*
73. *Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права. – Ч. 1. Княжа доба / Ростислав Митрофанович Лащенко. – 1923. – 146 с. (джерело повт. в списку)*
74. *Яковлів А. Історія джерел українського права / А. Яковлів // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 633-636.*
75. *Маньгора Т. В. Звичаєве право в працях Андрія Яковліва / Т. В. Маньгора // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 25. – С. 142-147.*
76. *Крикун Ю. С. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – на початку 1930-х років [Текст] : автореф. дис. ... канд. історич. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / Юлія Сергіївна Крикун ; Київ. гнац. ун-т імені Тарса Шевченка. – Київ, 2009. – 20 с.*
77. *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – Київ : Либідь, 1993. – 592 с.*
78. *Окіншевич Л. Історія дослідження українського права / Л. Окіншевич // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 630-632. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/encycl/eui054.htm>*
79. *Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – Київ : Наукова думка, 2006. – 280 с.*

80. *Лащенко Р. М.* Лекції по історії українського права Ч. 2 Литовсько-Польська доба / Ростислав Митрофанович Лащенко. – Прага, 1924. – Друк державної друкарні в Празі. – 78 с.
81. *Яковлів А.* Історія джерел українського права / А. Яковлів // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т. 2. – С. 633-636. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/encycl/eui055.htm>
82. *Шелухін С.* До вивчення “Руської правди” / С. Шелухін. – Прага : 1934. – 64 с.
83. *Шелухін С.* Додаткові лекції до курсу “Історія українського народу” / С. Шелухін. – Прага : “Українського Робітника”, /б. р./ – 74 с.
84. *Шелухін С.* Звідкіля походить Русь: Теорія Кельтського походження Київської Руси з Франції / С. Шелухін. – Прага, 1929. – 128 с.
85. *Мошак О. В.* Історико-правове обґрунтування української державності в працях учених Українського вільного університету в Празі / О. В. Мошак // Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції (Рівне, 2013 р.). – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 335-339.
86. *Сворак С. Д.* Політико-правова думка України ХІХ – ХХ століть про народовладдя : монографія / С. Д. Сворак. – Івано-Франківськ, 2015. – 376 с.
87. *Олійник О.* Мова русів у фінікійській та етрусській епіграфіці, 10 ст. до Хр.-3 ст. н.е. (до основ української епіграфіки) [Текст] : монографія / Олександр Олійник. – [Б.м. : б.в., 2014]. – 208 с.
88. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Харків : Право, 2016. Т. 1 : Історія держави і права України / редкол. : В. Д. Гончаренко (Голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – 848 с.
89. *Кушинська Л. А.* Звичаєве право України : навчальний посібник для студентів напряму підготовки “Правознавство” / Л. А. Кушинська. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 209 с.
90. *Кушинська Л. А.* Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI–XI ст.): монографія. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 142 с.
91. *Єрмолаєв В. М.* Принципи “Руської правди” продовжують жити в правовій системі сучасної України / В. М. Єрмолаєв // Актуальні проблеми науки історії держави і права : матеріали “круглого столу”, присвяч. пам'яті проф. А. Й. Рогожина (Харків, 5 жовт. 2013 р.) / М-во освіти і науки України, НУ ЮАУ, НАПрН України, Асоц. випускників НУ ЮАУ ім. Я. Мудрого. – Харків : Право, 2013. – С. 28-35.

92. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської русі : навч. посіб. / уклад. : Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. – Харків : Право, 2014. – 344 с.
93. Музика І. В. Дослідження співвідношення звичаєвого та позитивного права представниками соціологічного напрямку в українській правовій думці / І. В. Музика // Тези до XV Міжнародної історико-правової конференції присвячена пам'яті професора К. Г. Федорова, 2-4 черв. 2006 р., м. Запоріжжя. – С. 12-15.

3.4. Теоретичні засади взаємодії держави і права в концепціях українських інтелектуалів у зарубіжжі

Держава і право по різному впливають один на одного, в чому, власне, і полягає їх взаємозв'язок. Держава покликана творити, вносити зміни й доповнювати, упорядковувати, застосовувати відповідні заходи щодо охорони від порушень, реалізовувати право. Юридичні норми регулюють суспільні відносини й повинні бути спрямовані на належний гармонійний розвиток, функціонування суспільства, враховуючи його потреби. Соціальна необхідність має бути усвідомлена державою і проявлена в справедливих законах. Таким чином, творення права відбувається за участі держави. Як писав Е. Кант, загальне благо і призначення держави у досконалому праві. В контексті вищезазначеного цікавим видається правовий доробок представників української еміграції.

Право еною суспільного життя, а політика – метод здійснення керівництва ним. Право і політика тісно пов'язані між собою. Політика можлива лише там, де є правові норми, де їх треба далі розвивати. З іншого боку право є наслідком політичних змагань. На думку С. Дністрянського, первинним є право, оскільки повинні вже існувати правові норми

суспільного життя, якщо політик при застосуванні їх прагне до нової, кращої мети [2, с. 5].

В. Старосольський зазначав, що для юриста держава існує лише в якості правового суб'єкта, для політика – як суб'єкт сили, при чому право та означені форми являються лише необхідним засобом для панування [6, с. 15].

Якщо розглядати державу з позиції соціології (Б. Кістяківський) – це суспільство, що знаходиться в безпосередніх взаємовідносинах між собою; може бути без зовнішньої державної форми, проте це буде суспільство. Для юриспруденції держава – правовий зв'язок, суб'єкт прав, обов'язків та влади [6, с. 16]. В. Саросольський, як спеціаліст у галузі соціології, розмірковував у якому відношенні стоїть соціальна дійсність до змісту правової системи; в якій мірі мають норми позитивного права шанси на здійснення, так як вони діють мотивуюче на громадську поведінку – таке пізнання надало б можливість заглянути поза суто зовнішні людські вчинки [6, с. 35].

Наука повинна дати правникам загальну підставу, щоб засвоївши загальні норми суспільного порядку, вони знайшли провідний шлях, переймаючи керування суспільним життям у всіх його галузях [2, с. 6].

Так, В. Старосольський погоджується, що юридична наука про державу перш за все цікавиться правовими нормами, що походять від держави. “Без пізнання правової держави не може бути її повного пізнання, – підкреслював вчений, – ...юриспруденція повинна пізнати ті правні норми, що улаштовують буття та діяння держави і дати картину держави, що відповідала б цим нормам. Її розуміння самої істоти держави не мусить відповідати дійсності в природному розумінні; воно мусить відповідати тільки змістові правних норм” [6, с. 18].

Юридична наука повинна брати до уваги історію правових систем різних народів, що мають цінність для сучасного устрою цивілізованих держав світу та для правових приписів усіх галузей права. Так, С. Дністрянський вважав, що історія правової культури від зародження і до сучасності дасть змогу

правникам, політикам прийти до загальних філософських висновків про суть права [2, с. 7]. З його погляду, для людини, ізольованої від світу, не потрібно права. Вчений стверджував – право з'являється саме там де існують суспільні зв'язки [2, с. 9].

В. Старосольський, розмірковуючи про методологічні проблеми в концепції “права розуму” та “суспільного договору”, писав про сумнівність проголошеного теорією “права розуму” існування “природного стану” людства до укладення суспільного договору. Вчений задавався питанням чи був створений колись договір, як продиктований розумом перехід від стану дикості до суспільного зв'язку. Він підтримував думку, що там де немає держави людство живе не як кількість ізольованих одиниць, а всюди зорганізованими гуртами, родинами, родами. Тобто держава та пов'язане з нею право не виключні форми суспільних зв'язків [6, с. 7].

Відповідно до концепції нації С. Дністрянского, український народ після княжої доби втратив свободу, а після Переяславського договору вів визвольну боротьбу на Запоріжжі. Вважав, що в той час не зовсім проявився психологічний чинник, згідно з яким народ чи нація пов'язані в єдиний спільний зв'язок, тобто був український народ як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок на противагу державі [2, с. 25].

Варто зазначити твердження С. Шелухіна, котрий проаналізував джерела права часів близьких до “Руської Правди”, – український народ до прийняття “Руської Правди” мав високу ступінь правової культури, яка творилася національно; матеріальні умови його життя незмінно вимагали існування норм права для “маєткових інтересів”, пов'язаних з природою краю, з військовою організацією населення, торгівлею, міжнародними відносинами, перебуванням населення в походах, полоні, зі смертю господаря маєтку та батька родини, з сирітством та малолітством дітей. Правова охорона вищезазначених інтересів, як вказує С. Шелухін, не могла оминати контролю, звітності й відповідальності за порушення інтересів, тому утворився правовий звичай, яким

установлювалися витворені практикою певні норми упорядкування [8, с. 6].

Сучасна юридична наука вважає, що основними сферами впливу держави на право є правотворчість і правореалізація. Історичний досвід показує, що держава бере активну участь у правотворчості, однак абсолютизувати її роль в цьому процесі не варто [1].

Держава в буквальному сенсі не творить, не створює право, вона юридично оформляє і закріплює лише те, що вже дозріло в суспільстві у вигляді об'єктивних потреб, громадських правових і моральних ідеалів та інших загальнозначущих чинників. Проте держава надає праву важливі властивості – формальну визначеність, загальнообов'язковість [1].

А. Яковлів детально проаналізував Кодекс “Права покоторым судится Малороссийский народ” 1743 р. Кодекс не дістав офіційної санкції, але 15-річна праця українських правників не була марною. Учений відзначав повноту та ясність викладу норм закону та абстрактних правових дефініцій, досконалу юридичну термінологію. Вважав, що кодекс був значно досконалішим порівняно з тодішніми правовими збірками. Він набув значного поширення в Україні, по ньому, за словами А. Яковліва, вивчали українське право, покоління українських правників використовували кодекс як авторитетний підручник-коментар до “Литовського Статуту” та Магдебурзького права [10, с. 34-35]. Учений охарактеризував джерела Кодексу 1743 р., а саме: “Литовський Статут”, як основне джерело кодексу, німецьке право (“Зерцало Саксонське”, “Приложенные особливо артикули права Магдебургскаго или Гражданскаго”, хелминське право, правова книга “Порядок” та ін.); відзначив наявність російських джерел. До українських джерел автор відносить гетьманське законодавство, Договори українських гетьманів з московськими царями, українське звичаєве право [10, с. 50].

Комісія по укладенню кодексу визнала за звичаєвим правом силу неписаного закону, котрим мають керуватися суди при вирішенні спорів у випадках, коли в писаному законі бракує відповідної норми. Зокрема судді, схилившись до

справедливості, повинні судити згідно совісті за прикладом християнських прав (діяв судовий прецедент); у випадку недостачі закону можна судити по добрих звичаях, що були тривалий час у вжитку, котрі відповідали закону Божому, громадянським правам, чистій совісті, так як такі “добрі обыкновения” мають силу права [10, с. 50].

Про вплив німецького права на старовинний устрій українського життя (після унії Литви з Польщею), зокрема на перебудову міського життя, його організацію на цілком нових основах пише професор Р. Лащенко; найвиразнішим проявом німецького права в Польщі називає інститут вйтівства [4, с. 51]. Коли німецьке середньовічне право набуло свого розвитку в Польщі, вйт з одного боку став адміністратором, з іншого – суддею.

В першій половині XIII ст. німецький дворянин Ейке фон Репков уклав збірку саксонських законів, що застосовувалися в німецькому м. Магдебург; в основі законів містилися норми франкського права. Збірник містив в основному норми публічного права. Закони з Магдебурга були введені до Польщі, а звідти на територію України [4, с. 52].

Щодо хелминського права, то Р. Лащенко підтримує Б. Кістяківського, який стверджував, що воно було видозміною магдебурзького права. Припускають, що в м. Хелмин існував апеляційний трибунал, завдяки якому магдебурзьке право, що застосовувалося тут, шляхом судової практики видозмінилося [4, с. 52].

С. Дністрянський визначав три головні соціальні основи права: звичай, авторитет суспільного зв'язку, воля членів зв'язку. На його думку, для того, щоби суспільний зв'язок міг існувати потрібно щоб кожний окремий член суспільства відступив від особистої сфери інтересів на користь спільноти цілого зв'язку, а зв'язок підтверджував спільні інтереси всіх членів. Разом з тим, є потреба у вирівнюванні інтересів окремих представників суспільства з спільними інтересами зв'язку всієї спільноти. Така соціальна реляція інтересів є основою всього права; звичай – найважливіший суспільний прояв на тлі злагоджених суспільних відносин [2, с. 38].

В. Старосольський відзначає важливість норм права та звичаю, оскільки вони відкривають шлях до пізнання того, як в дійсності склалися відносини в державі. На його думку саме “фактичність” (дійсне діяння), а не нормативний зміст правил дають змогу побачити форму держави. Пізнання норм правам – це шлях до пізнання фактичного стану [6, с. 15, 34].

С. Шелухін підкреслював, що звичаєве право є завжди продуктом правосвідомості народу в зв'язку з матеріальними умовами його життя. Кожен народ унормовує свої взаємовідносини (там де виникають суперечності) згідно з власним розумінням їх. Вважав, що звичаєве право кожного народу є правом національним. Чужі впливи й рецепції вводяться в це право лише через національну психологію та пристосувань до практики, засвоюючись в певній переробці як творіння народної свідомості. Вчений підтримує професора Володимирського-Буданова, що “звичаєве право є природженим певному племені чи національності...”, відповідно й різниця в особливостях народів несе певний відбиток і в звичаєвому праві [7, с. 4].

Р. Лащенко констатував, що норми чужого права, нав'язані населенню українських міст повинні були викликати “революцію” в місцевих взаємовідносинах, бо норми, наприклад, німецького права не мали нічого спільного з нормами національного звичаєвого права. Так, з погляду вченого, до появи магдебурзького права на українських територіях, між містом і його округою був постійний зв'язок, “земля і місто тягли один до одного, один одного доповнювали, один від одного залежали”. Землі склалися з менших громад, центром були міста (пригороди), що підпорядковувалися центральній громаді. Норми магдебурзького права цілком відривали місто від своєї округи; населення залишалося з виборною владою за німецьким зразком [4, с. 53].

Суспільні зв'язки створюють організацію, яка матиме своє управління – створюються відносини влади й підкорення цій владі. Усі суспільні зв'язки створюють свій внутрішній лад, авторитет, заснований на владі з одного боку, та підкоренні владі – з іншого. Таке співвідношення

С. Дністрянський вважає природним і прямо необхідним, оскільки є потреба охорони слабших сильнішими [2, с. 40].

За визначенням В. Старосольського влада – це людина чи колектив людей, що володіє дорученою йому й визнаною можливістю наказувати й вимагати послуху своїм наказам; можливість і створення побіч себе волі, від якої виходить наказ, і волі, яка йому підкорюється [5, с. 15].

При об'єднанні людей в окремих суспільний зв'язок виникають безпосередні відносини між ними. Головним проявом тут стає заява волі одних, прийняття чи неприйняття такої заяви іншими.

Актуальними видаються слова С. Дністрянського про те, що громадські організації й товариства в межах власної автономії виконують дуже важливі завдання державної спільноти, перебравши організаційні форми, подібні до держави, відіграють вирішальну роль у долі суспільства [3, с. 28]. Чимало питань, які по суті належать до компетенції держави перейшло до самостійних спільнот в рамках держави.

В такому напрямку С. Дністрянський уявляв розвиток народної ідеї, коли сам народ організовує себе і витворює основи безпосереднього народного правління, своєї загальної народної волі. Така організація веде до народної єдності. Саме в цьому вчений-правник вбачав головне завдання нової держави “завершити в собі самій всі прояви організаційної народної праці, щоби звела їх до спільної мети” [3, с. 28].

Поставивши правду в основу нової держави – народ мусить стати сильним. Держава мусить мати перш за все внутрішню силу, зовнішня сила стане певним наслідком внутрішньої. Таким чином, аристотельська теорія набере нових форм, котрі готує історія. Основою тих форм, з погляду С. Дністрянського, є правовий порядок та правова організація [3, с. 22].

С. Шелухін вважає, що орієнтація на свою націю має стати основним керуючим принципом. “Ці принципи не зрадять... Їх і тільки повинен держатися кожен національний діяч, як кермуючого компасу для напрямку в його праці, в організації її, в своїй поведінці, поступуванні, взаємовідносинах, при утворенні союзів, договорів, зв'язків, єднань, при компромісах і т.д.” [9, с. 8].

Таким чином, між державою і правом існують складні та багатосторонні взаємозв'язки, які необхідно враховувати як при теоретичному осмисленні даних інститутів, так і в реальному процесі здійснення в країні демократичних перетворень, у тому числі в державно-правовій сфері. Без такого аналізу навряд чи можна побудувати в Україні повноцінне громадянське суспільство, забезпечити в ньому стабільність, порядок, законність.

Список використаних джерел:

1. *Алексєєв С.* Теорія держави і права / С. Алексєєв. – Режим доступу : <http://ibib.ltd.ua/sootnoshenie-gosudarstva-prava.html>
2. *Дністрянський С.* Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Т. 1 : Наклад українського університету в Празі. Друк державної друкарні в Празі, 1923. – 400 с.
3. *Дністрянський С.* Нова держава / С. Дністрянський. – Відень – Прага – Львів : Видавництво “Українського скитальця” : 1923 р. – 29 с.
4. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. – Ч. 2. Польсько-Литовська доба. Випуск перший пам'ятники права ; Наклад українського правничого товариства в Ч.С.Р., 1924 р. – 79 с.
5. *Старосольський В.* Держава і політичне право / В. Старосольський: Ч.1. – Видання “Видавничого т-ва при Укр. Госп. Академії в Ч.С.Р.” Подєбради, 1925 р. – 599 с.
6. *Старосольський В.* Методологічна проблема в науці про державу / В. Старосольський ; Наклад Українського Вільного Університету в Празі. Державна друкарня в Празі. – Прага, 1925. – 36 с.
7. *Шелухін С.* До вивчення “Руської правди”. Уривки з нарисів / С. Шелухін. – Наклад Українського університету в Празі. Державна друкарня в Празі. Прага, 1930. – 47 с.
8. *Шелухін С.* До вивчення “Руської правди”. Уривки з нарисів з додатком до 1-го зшитку / С. Шелухін ; Наклад автора. – Прага 1934 р. – 64 с.
9. *Шелухін С.* Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р / С. Шелухін. – Прага : Видавництво “Нова Україна”, 1926. – 40 с.
10. *Яковлів А.* Український Кодекс 1743 року “Права, покоторымь судится Малоросійській народь”. Його історія, джерела, систематичний виклад змісту: праці історично-філологічної секції / А. Яковлів ; Накладом товариства. – Мюнхен, 1949. – 211 с.

11. *Старосолький В.* Теорія нації / В. Старосолький. – Відень, 1922. – Заграничне бюро і склад видань в Відні. – 144 с.
12. *Вдовичин І.* Доктрина природного права в українській політичній думці 20–30-х рр. ХХ ст. / І. Вдовичин // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С. 386–395.
13. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави [Текст] : підручник / О. Ф. Скакун. – Київ : Правова єдність, 2011. – 520 с. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/knigi/467-teorya-prava-derjavi-skakun-of.html>.
14. Правова концепція С. Дністрянського та соціальне поняття права. – Режим доступу : <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9194/>
15. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 59. Статті з газет та брошур, що їх використав С. Шелухін для своїх лекцій та статей по карному праву, 39 арк.
16. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 54. Конспекти лекцій по енциклопедії права, 282 арк.

Висновки

Особливістю правового мислення науковців діаспори було поєднання теоретичних роздумів про майбутнє української нації з роздумами про причини невдач, що спіткали українців на шляху державного будівництва. Вони створили ряд концепцій, різноманітних теорій української державності, досліджували історичні етапи її становлення в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими країнами. Сучасна правнича освіта й наука потребує ґрунтовніших досліджень історико-правового доробку вчених у еміграції, оскільки головною метою наукових пошуків правників було відновлення знання про історичні права і традиції українського народу, прагнучи виконати обов'язок перед нацією, звільнившись від нав'язаних ідей про тотожність української і російської держави і права, вони творили і

працювали передусім для майбутнього відродження української державності та захисту її законних інтересів.

Наукова та дослідницька праця у галузі історії держави та права здійснювалася паралельно з педагогічною, а частково й самостійно. З результатами наукової діяльності знайомили широкі кола через виголошення доповідей, рефератів на засіданнях факультету права і суспільних наук Українського Вільного Університету в Празі та в різних наукових товариствах.

Для розвитку української історико-правничої науки слід критично переосмислити основи української державності та еволюцію її права. Чимало праць учені в еміграції присвятили історії українського права, зокрема, детальний аналіз відповідних правових пам'яток дав змогу українським правникам у еміграції з'ясувати витoki формування та розвитку державних і правових інститутів княжої доби.

Значну кількість досліджень емігранти присвятили ключовому державотворчому етапу – українській революції 1917–1921 рр. Питання про їх ставлення до революції потребує подальшого аналізу, адже ознайомившись з науковим доробком української еміграції в 20-30-х рр. ХХ ст. можна стверджувати, що погляди вчених різняться, зокрема це стосується трактування революційних основ відновлення української держави – універсалів Української центральної ради.

Ми вбачаємо у творчості представників діаспори, недооцінених історико-правничою наукою, поєднання ідей звичаєвого і позитивного права в історії українського права княжої доби. Підтримуємо думку сучасних науковців про те, що врахування віддаленого досвіду українського народу в процесі правотворчості України в даний час сприяло би підвищенню ефективності законодавства та визначенню доцільних шляхів розвитку українського суспільства. Державницькі ідеї та правові концепції українських правників у зарубіжжі не втрачають своєї актуальності у процесі державо- і правотворення України.

Пошук подальших перспектив вимагає розроблення нових підходів до аналізу політико-правової реальності при цьому не гублячи соціально-історичних, національних, культурних і моральних основ українського народу. Упродовж життя у еміграції такі відомі діячі як О. Бочковський, С. Дністрянський, О. Ейхельман, Р. Лащенко, В. Липинський, М. Лозинський, В. Старосольський, С. Шелухін, А. Яковлів працювали, писали й доводили, що український народ, його історія та право існує, маючи глибоке коріння; будь-який народ, в межах різних територій, стосовно однакових випадків життя може застосовувати різні звичаї. Перебуваючи у складних умовах вони творили науку, публікували праці з різних галузей права та мріяли, що напрацьовані ними матеріали, якісьогонді вже існують як пам'ятки українського права, послугують Україні в період її відродження, відновлення державного життя, поширяться серед українського суспільства, а у студентської молоді виникне інтерес до історії вітчизняного права, тому що без знання рідного національного права не можна побудувати самої держави.

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ВІД КЕРІВНИКІВ ОСВІТНЬОГО ВІДОМСТВА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Шитий С. І.

4.1. Становлення освітнього відомства УНР періоду УЦР і його роль у розбудові української державності

Згадуючи Українську Центральну Раду (УЦР) і Українську Народну Республіку (УНР) можна по різному оцінювати їх діяльність, але незаперечним є той факт, що в цей період було повністю відновлено українську державність і були досягнуті значні успіхи у багатьох важливих сферах суспільного життя. Однією з таких сфер була освіта, яка перебувала, за часів Російської імперії, в жалюгідному стані і, фактично, з нуля була відроджена у період УЦР УНР. Дослідження успіхів і

невдач попередніх українських держав є надзвичайно важливим для збереження та примноження державності сучасної.

УЦР як вищий представницький орган майбутньої УНР почала функціонувати 4 березня 1917 р. Правовою основою її легітимності став її представницький статус. Тут варто зауважити, що УЦР була сформована на основі професійних рад, а не всенародним голосуванням, тому її легітимність не можна вважати абсолютною [1, с. 89]. УЦР була сформована на основі Всеукраїнської ради сільських депутатів, Всеукраїнської ради військових депутатів, Всеукраїнської ради робітничих депутатів, депутатів неукраїнських рад робітничих і солдатських депутатів, Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), Бунд (єврейська соціалістична партія), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Товариства українських поступовців (ТУП, пізніше Українська партія соціалістів федералістів або УПСФ), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Польської соціалістичної партії, депутатів від міст і губерній, депутатів професійних, просвітніх, громадських організацій та національних меншин [1, с. 67]. Крім того, в УЦР були представлені партії, що не отримали окремих місць, але все ж потрапили до УЦР завдяки своїм представникам у професійних радах. За таким самим принципом ТУП і УСДРП були наймасовішими партіями УЦР, оскільки, незважаючи на досить скромне представництво, мали велику кількість своїх членів у професійних радах [1, с. 92]. Оцінюючи рівень легітимності УЦР, можна сказати, що у певному сенсі УЦР було сформовано на основі непрямого представництва.

Хоча через особливий порядок формування і характер представництва легітимність УЦР може бути поставлена під сумнів, але її статус був закріплений не тільки шляхом хоч і непрямого, але всенародного волевиявлення, а й офіційними державними органами Тимчасового уряду. Процес офіційного визнання і закріплення статусу УЦР розпочався, коли міська дума включила М. С. Грушевського та І. М. Стешенка, впливових членів двох наймасовіших партій УЦР (ТУП і

УСДРП відповідно), до офіційного складу гласних[1, с. 75]. Остаточо офіційний статус УЦР було закріплено у Статуті Вищого Управління Україною від 16 липня 1917 р., що був прийнятий на основі згоди з Тимчасовим урядом [2, с. 96-97]. Таким чином, Тимчасовий уряд остаточно визнав і визначив офіційний статус УЦР і Генерального секретаріату(ГС), тобто підтвердив легітимність вищих органів управління УНР і відповідно законну силу всіх актів і універсалів, котрі ці органи видавали.

Діяльність УЦР не була легкою. Незважаючи на всі реорганізації, лідери УЦР так і не змогли добитися повноцінного територіального представництва, хоча це питання не сходило з порядку денного практично до останньої хвилини її існування. Сам М. С. Грушевський вказував на неможливість утворення “крайового органу на принципах безпосереднього, загального і рівного представництва”. Значні надії покладалися на скликання Всеукраїнських Установчих зборів, які мали обиратися саме на такій основі, однак цим планам не судилося втілитися в життя.

Певний підсумок проблем представництва було підбито 20 березня 1918 р., коли УЦР урочисто відзначила свою першурічницю. На засіданні Малої ради(МР) за участю Ради народних міністрів (РНМ) перед переповненим залом з доповіддю виступив М. С. Грушевський. Коротко виклавши історію УЦР, він нагадав, що її склад поповнювався посланцями нових і нових організацій українських мас, які одна за одною виходили на політичну арену. Відчуваючи, проте, як зазначав М. С. Грушевський, що вона “все-таки являється представництвом тимчасовим, сурогатом того представництва, Центральна Рада хотіла якнайскоріше передати своє місце і роботу представництву, утвореному на підставі... виборчого права усієї української землі. Обставини, одначе, не дали можливості їй здійснити того свого гарячого бажання скликати українські Установчі збори...” [3, арк. 11-11 зв.].

Від перших днів свого існування Центральна Рада зіткнулася із серйозними проблемами, причому не тільки “загальнодержавного”, а й суто внутрішнього характеру.

Звичайно, це були матеріальні й побутові проблеми (спочатку Центральна Рада займала дві напівтемні кімнати в Педагогічному музеї, потім цілий поверх), а також питання організації її роботи.

Першим узагальнюючим документом, який мав регламентувати діяльність Центральної Ради, став “наказ Українській Центральній Раді” (М. С. Грушевський визначає його як “внутрішній регулятор роботи”, а П. О. Христюк називає “внутрішньою конституцією”). Цей наказ з’явився 23 квітня 1917 р. і фактично закріплював уже існуючу структуру [4, с. 230].

Починався він такими словами: “Українська Центральна Рада, будучи представницьким органом усієї організації української людності, має своїм завданням виконати волю тої людності, висловлену на українським національним з’їзді, цебто переведення автономії України в федеративній демократичній російській республіці, з забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на території України. Переймаючи ту волю людності, УЦР тим самим переймає право ініціативи об’єднання і керування в самому завданні діяльності організацій, що мають в ній представництво, й виконання постанов національного з’їзду” [5, с. 1].

Відповідно до п. III, робота УЦР мала проводитися через її Загальні збори та Комітет ради. Далі в наказі послідовно перелічувалися повноваження Загальних зборів: вони “визначають напрям і характер всієї роботи Ради” і діляться на звичайні (чергові), які “мають відбуватися не рідше, як раз на місяць”, і надзвичайні – їх скликає Комітет “при нагальній потребі” [5, с. 1].

Комітет УЦР “провадить роботу Ради в конкретній обстановці моменту, яка постійно змінюється”. До його складу входять: а) обрана з’їздом президія Ради – голова та два заступники голови; б) члени, обрані загальними зборами Ради в кількості 17 осіб; в) обрані Комітетом голови комісії Ради (не більш ніж 8), а також особи, “кооптовані комітетом до повного його складу в числі 33 членів”, хоча з тексту наказу лишається не зовсім зрозумілим їхній статус. Із числа своїх членів комітет

обирає секретарів, скарбника й голів комісій, причому “на голів комісій можуть бути вибрані і не члени УЦР, які тим самим стають членами Ради і комітету” [5, с. 2]. Крім того, наказ визначив порядок створення комісій, роботи канцелярії УЦР– її теж “веде і керує комітет”. Як бачимо, запроваджена наказом структура вищого представницького органу була досить-таки традиційною і з певними змінами проіснувала до наших часів [6, с. 225-226].

У липні УЦР знову повернулася до організаційних проблем, зокрема діяльності свого Комітету. Так, виступаючи на засіданні пленуму УЦР 6 липня, М. С. Грушевський заявив, що Комітет УЦР здійснюватиме законодавчі функції в період між пленумами УЦР. А 12 липня УЦР видала постанову про компетенцію і склад свого Комітету, або МР, як його потім називали. Відповідно до цієї постанови Комітет визначався як постійний орган, “який розробляє й вирішує всі найважливіші справи, які виникають на сесіях Центральної Ради, а саме: а) скликання чергових загальних зборів, б) підготовка докладів для сесії Центральної Ради, в) поповнення складу Генерального Секретаріату в перерві сесії, г) взагалі вирішення всіх негайних справ”. Чергові збори МР відбувалися раз на тиждень, а надзвичайні – “по потребі з ініціативи голови, заступників, а також по заяві не менш як 5 членів Комітету”. Для “справ законодавчого кворуму” необхідно було не менше як дві третини загальної кількості членів Комітету. Сам склад Комітету збільшувався (порівняно з травнем) до 40 осіб, у тому числі: 8 українських соціалістів-революціонерів, 8 українських соціал-демократів, 3 українських соціалісти-федералісти, 1 позапартійний соціаліст, 1 український трудовик та ін. [7, арк. 15-15 зв.].

Для задоволення потреби у виконавчому органі управління країною 15 червня Комітет УЦР ухвалив рішення про організацію нового органу – ГС, освітніх та економічних організацій [3, арк. 1]. ГС було офіційно утворено на п'ятих загальних зборах УЦР (20 червня – 1 липня 1917 р.) [1, с. 96]. У процесі переговорів з Тимчасовим урядом УЦР, як сповістив II Універсал, поповнилася “на справедливих основах

представниками наших народів, що живуть в Україні, від їх революційних організацій” [8, арк. 12-13]. Легітимність ГС, окрім уже згаданих актів, було підтверджено відповідною постановою Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р., в котрій він визнавав ГС своїм “краєвим органом” [9, с. 1].

ГС виконував функції українського уряду, як уже не раз зазначалося, причому в документах того періоду він характеризувався по-різному: виконавчий орган УЦР (Декларація Генерального Секретаріату від 10 липня 1917 р. [10, с. 2]), окремий, відповідальний перед УЦР орган (II Універсал [8, арк. 12]), нарешті, “правительство” (III Універсал [11, с. 98-100]). Після оголошення IV Універсалу ГС перетворився на РНМ [12, арк. 2-3].

Він розпочав свою роботу у складі 8 генеральних секретарів, у тому числі і секретаря освітніх справ. Спочатку до нього входило дев'ять осіб: В. К. Винниченко – голова і генеральний секретар внутрішніх справ, П. О. Христюк – генеральний писар, Х. А. Барановський – генеральний секретар фінансів, С. О. Єфремов – генеральний секретар міжнаціональних справ, С. В. Петлюра – генеральний секретар військових справ, Б. М. Мартос – генеральний секретар земельних справ, В. В. Садовський – генеральний секретар судових справ, І. М. Стещенко – генеральний секретар освіти та М. М. Стасюк – генеральний секретар харчових справ. Після проголошення першої декларації Генерального секретаріату [10, с. 2-3] його склад розширився за рахунок нових членів, якими стали В. О. Голубович – генеральний секретар у справах шляхів, О. М. Зарубін – генеральний секретар пошт і телеграфів, М. Г. Рафес – генеральний контролер, П. Я. Стебницький – статс-секретар у справах України при Тимчасовому уряді. Крім того, залишилися незаповненими дві нові вакансії – генерального секретаря праці й генерального секретаря торгу та промисловості.

Потім, в умовах посилення протистояння між УЦР та Тимчасовим урядом і, зокрема, після затвердження його інструкції, склад ГС зменшився: до нього вже входили генеральні секретарі внутрішніх справ, фінансів, земельних

справ, освіти, торгу й промисловості, праці, а також генеральний контролер і генеральний писар [13, с. 71].

Одразу ж після проголошення УНР ГС знову поповнився тими генеральними секретарями, що їх “заборонив” Тимчасовий уряд. Звичайно, протягом свого недовгого існування український уряд зазнав чимало криз, зумовлених різними чинниками.

Таким чином, на основі “Декларації”, “Постанови” та “Інструкції” Генеральне секретарство освіти було офіційно створене, а його правовий статус офіційно закріплено як вищого органу управління освітою УНР періоду УЦР. Після прийняття III Універсалу УЦР Генеральне секретарство було перетворено в Міністерство народної освіти, яке стало наступним вищим органом управління освітою УНР періоду УЦР. На секретарство покладалися зобов'язання щодо поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти і, у зв'язку з цим, участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи – від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти. Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру і т.д. Важливим пунктом стало забезпечення умов рівності в доступі до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. У планах роботи була реформа в галузі шкільної освіти і підготовка до її впровадження в життя, яка передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл із системою шкіл звичайного типу, а також всіляка підтримка місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі.

Для здійснення цих завдань у відання Генерального секретарства освіти передавалися всі установи Міністерства освіти Росії трьох шкільних округів – Київського, Харківського та Одеського [14, арк. 6-7]. Окремо в документі, що буде розглянутий нижче, визначалися права і функції російського

міністерства освіти, що переходили до компетенції Генерального секретарства.

І Універсал УЦР від 10 червня 1917 р. [8, арк. 9-10] став правовою основою для початку процесу творення української національної системи освіти на офіційному державному рівні. Він заклав початок творення автономного устрою України, розпочавши новий етап в її діяльності.

У черговій декларації ГС від 27 вересня 1917 р. [15, с. 1] вказувалося, що протягом поточного навчального року “має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних”, з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні, для чого відповідні питання вирішувалися товаришами генерального секретаря національних справ. Перераховувалися заходи найближчої роботи секретарства освіти – відкриття у Києві педагогічної академії, народних університетів. Особлива увага приділялася позашкільній освіті у співпраці із просвітними товариствами всієї України [16, с. 325-326]. Отже, освітнє відомство вже на кінець вересня визначилося з програмою своєї діяльності і здійснювало її на високому рівні, незважаючи на військові дії, а пізніше на окупацію надзвичайно ворожих українству більшовицьких сил.

Перші півтора місяці секретарство працювало над відродженням національної української школи, реалізуючи постанови І учительського з'їзду. Головна увага була сконцентрована на початковій (нижчій) школі. Велася робота з розробки підручників та підготовки штатів учителів. Цією справою, ще до створення ГС, опікувалася рада Товариства шкільної освіти. Остання ввійшла до складу секретарства освіти і, як зазначено у звіті останнього, їх робота йшла паралельно [17, с. 62]. Секретаріат включив їх до свого складу, фактично легалізувавши їхню діяльність.

На кінець серпня 1917 р. в секретарстві працювало 12 осіб, у тому числі генеральний секретар І. М. Стешенко, товариш (заступник) генерального секретаря П. І. Холодний. Відповідно до списку співробітників секретарства за вересень 1917 р., в

установі працювала вже 41 особа у складі відділів музичної освіти, середньої і вищої школи, дошкільної і позашкільної освіти, відділу мистецтва та канцелярії [18, арк. 1-2 зв.]. В аналогічному списку за листопад 1917 р. внутрішня структура виглядала вже цілком організованою і визначеною.

Варто звернути увагу на те, що основні завдання Генерального секретарства освіти були визначені всеукраїнським учительським з'їздом, про що було сказано у попередніх частинах дослідження. У наш час завдання формування і реалізації державної політики в сфері освіти покладено на Міністерство освіти України і Верховну Раду України, що формується за політичним принципом [19, с. 5], і питання, який із цих підходів є більш ефективним, заслуговує на окреме дослідження. В цілому між законодавством про освіту УЦР УНР і сучасної України існують принципові відмінності щодо підходів формування. Законодавство УЦР ЦНР ґрунтується на принципах демократизму і децентралізації, в той час як українське законодавство проголошує принцип жорсткої централізації і покладається на освітню систему, успадковану від Радянського Союзу, яка демократизмом не відрізнялася. Відповідно до положень III Універсалу УЦР, який було прийнято 20 листопада 1917 р., Генеральний секретаріат перетворювався на Раду народних міністрів, а генеральні секретарства – на міністерства. Таким чином було утворено Міністерство народної освіти УНР [11, с. 98-100]. Після перетворення Генерального секретарства освіти у Міністерство народної освіти відділи були реорганізовані в департаменти зі своїми внутрішніми підрозділами – з'являлися нові відділи і секції.

Щоб показати, який саме стан освітньої справи в Україні був перед останнім наступом більшовиків на Україну в січні 1919 р., переглянемо тут статистичні дані про нижчі та середні школи на кінець 1918 р. Варто зазначити, що наведені нижче дані відображають результати роботи майже всіх міністрів освіти України доби визвольних змагань. Не викликає сумніву той факт, що найбільший внесок у розвиток освітньої справи зробили саме міністри уряду періоду Центральної Ради.

Українських народних шкіл – 47 208, вищих початкових шкіл – 1210, хлоп'ячих гімназій – 474, реальних шкіл – 70, дівочих гімназій – 362, комерційних шкіл – 91, дівочих інститутів – 4, торговельних шкіл – 18, духовних семінарій – 9, дівочих епархіальних шкіл – 15, духовних шкіл – 30.

Щодо високих шкіл, то українською владою за два роки було відкрито українські університети в Києві та Кам'янець-Подільську, Український історично-філологічний факультет у Полтаві, Українську академію мистецтв у Києві та Педагогічну академію в Києві [20, с. 380]. Ставлення до досягнень урядів УНР є неоднозначним. З одного боку, у цей період українці заявили про свою незалежність, і саме зусиллями урядів УНР, цілком законним шляхом, було здобуто суверенітет і повну незалежність України. З іншого – цю незалежність не змогли втримати, і не в останню чергу через помилки урядовців УНР. Один із керівників Організації українських націоналістів Микола Сціборський писав про уряд УНР: “Наш провід попав до рук кабінетних і соціалістичних доктринерів, “вселюдських гуманістів”, так далеких од реальної роботи і кривавої бурі життя..., безсилим істериків, психологічних і духовних дегенератів та просто дрібної “шантрапи” [21, с. 26]. Така злість українського патріота на лідерів УНР є цілком зрозумілою, адже за їхні помилки українці заплатили десятками мільйонів життів і втратою державності. Разом з тим, хоча державотворчі потуги урядів УНР і не були успішними, їх здобутки в галузі освіти заслуговують на повагу. Поштовх Української революції став настільки потужним, що інерція була досить значною. Саме досягнення урядів УНР у галузі культури і освіти стали основою для культурних успіхів доби Гетьманату, що ставилося йому в найбільшу заслугу, а також для культурно-освітньої діяльності більшовиків, що призвело до українізації на початку 20-х років.

4.2. Особистий внесок І. М. Стешенка у розбудову системи органів виконавчої влади у галузі

Вагу конкретної персоналії в історії важко переоцінити. Сприйняття якимось народом чи суспільної групи як сірої маси є абсолютно помилковим, оскільки кожна людина є індивідуальністю і здатна самотійно здійснити цілий світ. В галузі державного будівництва такий підхід виражається у правильній кадровій політиці, у кваліфіковано відборі людей, які відповідають вимогам кожної державної посади і викликам часу. На основі вищезазначеного можна сміливо стверджувати, що кадрова політика УНР далеко не завжди була успішною і це, на рівні з іншими чинниками, призвело до втрати державності в період визвольних змагань 1917–1921 рр. Разом з тим, деякі кадрові рішення керівництва УНР були вкрай успішними і прикладом тому є перший в історії Міністр освіти України Іван Матвійович Стешенко. Його особистий вклад у розвиток і розбудову української державності і національної освітньої системи важко переоцінити і він заслуговує детального дослідження.

Народився Іван Матвійович Стешенко 24 червня 1873 р. в сім'ї відставного унтер-офіцера і полтавської міщанки. Дитинство та юність минули в батьківській оселі на околиці Полтави.

Великий вплив на формування майбутнього творця Української держави мало суворе батьківське виховання, що залишило глибокий слід у пам'яті І. М. Стешенка і знайшло відображення в його автобіографічних поетичних творах. Проте батько прагнув дати своїм дітям належну освіту. Дітей у сім'ї було дев'ятеро, але він для цього не шкодував коштів. У 1882–1892 рр. І. М. Стешенко навчався в Полтавській класичній гімназії. Тут він написав свої перші поетичні твори російською мовою, оскільки до 7-го класу не усвідомлював себе українцем.

Перелом у світогляді відбувся під час мандрівки навколишніми селами. Особливе значення мало спілкування з полтавським земським лікарем О. Кривком, який сформував у юнака поняття патріотизму і любов до рідного народу. Значний вплив справило також спілкування з представниками Братства Тарасівців М. Байздренком, М. Базькевичем, І. Липою, які, перебуваючи в Полтаві, мешкали в будинку Степенків.

Будучи студентом історико-філологічного факультету Київського університету, І. М. Степенко познайомився з цвітом української інтелігенції – родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Був членом літературно-мистецького гуртка “Плеяда”. Вільно володів французькою, німецькою, іспанською, італійською, багатьма слов'янськими мовами, перекладав зарубіжну поезію.

Захопившись марксизмом, очолив радикальну групу студентської громади. Разом із Лесею Українкою у 1896 р. заснував у Києві групу “Українська соціал-демократія” (на два роки раніше, ніж аналогічну російську створив В. Ленін) [22, с. 167-168]. З молодих років І. М. Степенко займався суспільно-політичною діяльністю і здійснив перші кроки на шляху становлення як борця за незалежну Україну.

Після закінчення університету І. М. Степенко влаштувався лектором Фундуклеївської жіночої гімназії, проте невдовзі був заарештований за участь у студентських заворушеннях. Після п'яти місяців ув'язнення в Лук'янівській тюрмі І. М. Степенко був висланий за межі Києва. Протягом 1897–1900 рр. разом із дружиною жив на чернігівському хуторі М. К. Садовського. Займався перекладацькою та літературною працею: досліджував творчість І. П. Котляревського, видав збірки поезій “Хуторні сонети” та “Степові мотиви”. У 1898 р. взяв участь у нелегальному з'їзді таємного товариства “Молода Україна” [23, с. 147-148].

Після повернення до Києва увійшов до Старої Громади. У подальшому брав участь у роботі революційної української партії, згодом української соціал-демократичної робітничої партії. Через заборону викладацької діяльності працював в управлінні Південно-Західної залізниці, у Київській міській

думі. У 1904 р. був обраний секретарем Київського літературно-артистичного товариства.

Під час революції 1905 р. надрукував низку статей із мовного та національного питань, у яких відстоював думку про доконечність національної школи та запровадження української мови в усіх сферах життя. Видавав часопис “Шершень”, а після його заборони – журнал “Гедзь”. Одержавши у 1906 р. можливість повернутися до викладацької роботи, працював у чоловічій гімназії м. Слупська, викладав у Київській комерційній школі, Фребелівському інституті, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі М. Лисенка. Читав історію української, російської, західноєвропейських літератур. Як член київського товариства “Просвіта”, Українського клубу, клубу “Родина” брав участь у культурницьких заходах, виступав із лекціями.

У 1908 р. обраний секретарем, а згодом – товаришем голови Українського наукового товариства в Києві. Видав ґрунтовні наукові дослідження: “Історія української драми”, “Проби біографії й оцінки діяльності П. Куліша”. На запрошення академіка Російської академії наук О. Шахматова брав участь у написанні нарису з історії української літератури XIV–XVIII ст. для енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”.

У 1913–1914 рр. був одним із редакторів педагогічного часопису “Сяйво”. З відкриттям у Києві в 1915 р. Тетянинської української гімназії для біженців обійняв посаду її директора.

З початком Української революції з головою поринув у вир подій. Був одним із організаторів УЦР і членом Малої Ради, головою шкільної і редакційної комісій. Очолив рух за українську школу [22, с. 169]. Тут І. М. Стешенко здійснив внесок який важко переоцінити. Він узяв участь у процесі офіційного визнання, тобто легітимації УЦР і закріплення офіційного статусу УЦР, який розпочався, коли міськадума м. Києва включила М. С. Грушевського та І. М. Стешенка, впливових членів двох наймасовіших партій УЦР (Товариства українських поступовців і української соціал-демократичної робітничої партії відповідно), до офіційного складу гласних [1,

с. 75] таким чином визнавши їх як учасників правових відносин у сфері державного управління саме як представників УЦР, чим включили останню до правового поля.

6 березня 1917 р. заснував і очолив Товариство поширення шкільної освіти в Україні. Як його голова, а також член Всеукраїнської учительської спілки і Київського губвиконкому ради об'єднаних громадських організацій, докладав чимало зусиль для реалізації програми дерусифікації школи, схваленої I Всеукраїнським учительським з'їздом (5–7.06.1917 р.). Одним із найголовніших результатів діяльності Товариства в 1917 р. було проведення з'їзду українських педагогів. Уже на перших установчих зборах Товариства, за пропозицією І. М. Степенка, було порушено питання про такий форум: “Товариші-вчителі. Перед нами на першому місці стоїть заснування рідної школи, щоб народ наш не калічив свого духа... Ми мусимо поставити цю справу на рівень найкращих педагогічних вимог, а для цього треба перш за все єднання” [24, с. 10]. Товариство шкільної освіти вело боротьбу за збереження і відродження української культури та духовності і фактично була неформальним організатором руху за розбудову рідної школи в Україні в перші місяці після демократичної революції [25, с. 460-462]. У статуті товариства було задекларовано його основну мету, яка полягала в розбудові та популяризації української національної школи.

Крім того, Товариство шкільної освіти, будучи приватною інституцією, прагнуло реалізувати завдання державного масштабу, зокрема “ширити серед укр. люду освіту через нижчі, середні й вищі школи з викладовою укр. мовою..., де живе українська людність” [24, с. 18], включаючи й територію поза межами України. До речі, вже в березні 1917 р. товариство за допомогою приватних осіб відкрило гімназію ім. Т. Шевченка в Києві. У ній навчалися хлопці разом із дівчатами, а кількість учнів за рік зросла від 80 до 174 осіб. Характерно, що із загальної кількості учнів 43 були дітьми селян, 35 – інтелігенції, 20 – міщан, 70 – біженців. Справу відкриття гімназій товариство успішно продовжувало й надалі [24, с. 12-13]. Саме Товариство шкільної освіти стало основою для

утворення вищого органу управління освітою УЦР УНР, а його керівник І. М. Стешенко був першим керівником цього відомства.

15 квітня 1917 р. І. М. Стешенка було призначено генеральним секретарем освіти. Він обіймав цю посаду спочатку як генеральний секретар, а потім уже як міністр освітніх справ, до відставки кабінету В. Винниченка в кінці січня 1918 р.

Вище вже було згадано про вклад І. М. Стешенка в розвиток національної освітньої справи, тож нічого дивного немає в тому, що цей державний орган очолив саме він – людина, яка керувала громадською освітньою інституцією. Крім того, в основі роботи, фактично програмою діяльності секретарства, стала постанова I Всеукраїнського вчительського з'їзду. До речі, подібного в історії освітньої системи України більше не було ніколи.

Саме результати I Всеукраїнського вчительського з'їзду лягли в основу програми діяльності Генерального секретарства справ освітніх Генерального секретаріату УЦР і УНР [24, с. 7].

Програмою діяльності І. М. Стешенка на посаді Генерального секретаря, а потім Міністра народної освіти стала промова перед педагогічною громадськістю: “Український народ є державним на своїй території, але, разом з тим, необхідна повна справедливість щодо національних меншин, що проживають на території України, права яких повинні бути забезпечені. Але всі народності, що проживають в Україні, зобов'язані знати мову, літературу, географію і історію України”. При розробці концепції української школи І. М. Стешенко враховував стан освіти і ті першочергові завдання, які поставила на порядок денний передова українська громадськість, освітянські та учнівські колективи. В основу програми своєї діяльності І. М. Стешенко поклав рішення I Всеукраїнського педагогічного з'їзду – більше ніколи, ні до, ні після цього, програма діяльності об'єднання професійних педагогів не була програмою діяльності вищого державного органу. На допомогу вчителям в організації і налагодженні процесу українізації освіти видав брошуру “Поміч учителю в справі національного виховання дітей”.

Зусиллями І. М. Степенка в 1917 р. було відкрито 39 українських гімназій, з яких 25 – сільські, перший в Україні Народний інститут, Педагогічну академію, Академію мистецтв, Державний народний університет [22, с. 170].

Перше звернення І. М. Степенка як генерального секретаря до працівників освіти надійшло 2 липня 1917 р.: “Кожен, хто чуває свої обов’язки перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі – хай іде до роботи. Час не жде” [26, с. 17]. 9 липня ГС видав декларацію, в якій говорилося: “В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з’єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організація видання підручників і приготування учителів для шкіл, та поміч у згуртуванні їх у професійні товариства... створення Всеукраїнської Шкільної Ради... Для постійного зв’язку з місцями – завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті...” [10, с. 3]. Такі перші кроки секретаріату викликали спротив серед деяких працівників освіти, передусім керівництва Київської шкільної округи, яке виступило проти українізації закладів освіти. Київський професійний учительський союз оголосив бойкот секретаріату і висунув вимогу усунути І. М. Степенка з посади. Проти українізації вищої школи виступила реакційна професура Київського університету, який вважався осередком антиукраїнських, “україножерних”, елементів. 12 травня 1917 р. попечитель Київської шкільної округи В. П. Науменко скликав нараду вчителів київських вищих початкових шкіл. С. О. Сірополко писав: “Яких тільки чудернацьких аргументів не приводили присутні тут учителі й особливо учительки проти українізації шкіл. “В вільній Росії повинна бути й вільна школа, а тому про українізацію школи не може йти мови, бо це – насильство. Не можна примушувати дітей вчитися на “инородческой” для них українській мові, Немає ніякого українського народу, бо якийсь учитель пішки пройшов Україну й Великоросію і не знайшов етнографічної межі... В українців немає ні літератури, ні історії, мова вигадана або має кілька жаргонів. Навчання на українській мові не тільки не потрібно, а й навіть шкодливо, бо

“русская Культура” дає людині більше, ніж українська, та це й незаконно, бо “русская культура пустила глибокі корні в укр. почву”, і так без кінця” [27, с. 25]. Незважаючи на те, що такі висловлювання відображали погляди переважної більшості вчителів і керівників київських шкіл, В. П. Науменко намагався заперечувати окремим промовцям, проте без успіху. Треба мати на увазі, що до Київського навчального округу входило більше половини території України. Крім того, за авторитетними свідченнями сучасників, “Київська Шкільна Округа здавна була фортецею русифікаторської шкільної політики...”, а “...урядовці шкільної округи були старі, дореволюційні, цілком чужі, а дехто з них то й ворожі справі української школи, освіти, культури”. Тому навіть призначення на керівні посади в цьому окрузі В. Н. Науменка і М. П. Василенка, високоосвічених педагогів, які належали до поміркованих кіл українського громадянства і, за твердженнями істориків, були “щирими оборонцями” української школи й української культури, врятувати ситуацію не могло. Більше того, ні М. П. Василенко, ні В. Н. Науменко спочатку не підкорилися владі Генерального секретарства освіти [24, с. 21].

Однак І. М. Стешенко почав вимагати від керівництва Київської шкільної округи виконання конкретних заходів щодо здійснення шкільної реформи взагалі та українзації освіти зокрема. Тоді В. Н. Науменко виїхав до Петрограда, щоб добитися від Тимчасового уряду автономії Київської шкільної округи від ГС. Незважаючи на комізм цієї ситуації, вона свідчила про відсутність компромісу між прихильниками і противниками українзації школи. У зв'язку з цим конфліктом О. Д. Тулуб писав: “Погане ставлення Тимчасового уряду до Генерального секретаріату використовували, звичайно, не тільки вороги українського національного руху, а й ті помірковані українці, які гостро виступили проти широкої українзації школи, що її рішуче проводив І. Стешенко” [22, с. 170-171].

Будучи інтелігентною, добропорядною і поступливою людиною, І. М. Стешенко в цій ситуації виявив себе

принциповим і вимогливим керівником. Він виніс на обговорення Генеральної шкільної ради питання про усунення з Київської шкільної округи помічника попечителя й двох окружних інспекторів. Генеральна шкільна рада підтримала І. М. Стешенка. 16 листопада він звернувся до попечителя Київської шкільної округи з таким листом:

“До п. Попечителя Київської Шкільної Округи.

Згідно з постановою Шкільної Ради при Секретарстві освітніх справ від 15 листопада 1917 маю честь прохати Вас запропонувати п.п. Николайчику і Іванову подати не пізніше 18-го цього місяця прохання про увільнення їх від виконання обов'язків окружних інспекторів з огляду на те, що поіменовані особи не відповідають завданням шкільної справи при новому строю на Україні... При цьому зазначаю, що в тім разі, коли названими особами не буде подано прохань до 18-го листопада, то вони будуть числитись увільненими без прохань” [28, с. 197].

Необхідно звернути увагу на стиль документа. У ньому вдало поєднуються повага до високих посадових осіб і суворі вимогливість до них задля справи. Проте інтелігентність поведінки І. М. Стешенка не оцінили належним чином ні керівництво Київської шкільної округи, ні значна кількість педагогів і керівників закладів освіти. Так, профспілка вчителів м. Києва 23 листопада 1917 р. після бурхливого обговорення ухвалила резолюцію, в якій, спотворюючи факти, зазначала, що “Генеральний секретар народної освіти звільнив із займаних посад без суду та слідства, навіть без попередження, помічника попечителя та двох окружних інспекторів” [24, с. 21-22]. Втім цими звинуваченнями київська учительська профспілка не обмежилася, а вдалася до недвозначних погроз: “У випадку, якщо генеральний секретар залишить цю резолюцію без уваги, місця звільнених чиновників Київського учбового округу оголошуються учительською професійною Спілкою під бойкотом” [28, с. 198].

І. М. Стешенко виявив жорсткість у своїх переконаннях і не відступив від мети українізації української школи. Його підтримали інші українські професійні учительські організації, такі як Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки,

яке вже 24 листопада в “Отвертому листі до “Київського Професіонального Учительського Союзу” оголосило, що: “1). Київський Професійний Учительський Союз не в курсі справ що до характеру діяльності Секретаря Народної Освіти, оперує з дуже непевним матеріалом (суда і слідства не доводиться переводити над людьми, що своєю виразною минулою роботою на Україні і по своїм політичним і громадським переконанням не відповідають вимогам сучасної освіти на Україні)... 5). Генеральний Секретар Освіти іде в повному контакті з учительством, об’єднаним у “Всеукраїнську Професійну Учительську Спілку”, яка буде, рішуче стояти на сторожі інтересів відродження школи на Україні, не вважаючи ні на які бойкоти і перешкоди” [28, с. 199].

Для І. М. Стешенка це була велика підтримка, адже йшлося не так про конкретних осіб, як про долю національної школи. У цій ситуації генеральний секретар освіти не міг іти на компроміси. Своє ставлення до резолюції Київської професійної учительської спілки він пояснював так: “В своєму засіданні 12 листопаду Шкільна Рада при Генеральному Секретарстві Справ Освітніх, в яку входять педагоги – члени Української Центральної Ради, Рада Товариства Шкільної Освіти та представники національних меншостей: Великоруської, Польської й Єврейської, – визнала необхідним, щоб на: одвічальних посадах Київської Шкільної Округи були люде, які могли б Шкільну Справу в Українській Народній Республіці провадити відповідно потребам часу.

Позаяк в складі Київської Шкільної Округи були особи, на яких цих обов’язків не можна було покласти, яко на людей чужих для української справи ..., – Шкільна Рада вирішила замінити їх в найближчому часі іншими.

Бажаючи, щоб вище згадані особи не мали зайвої кривди, Товариш Генерального Секретаря, од імені Шкільної Ради, ходив двічі до п. Попечителя зі проханням обміркувати до певного терміну найбільш лагідні засоби до виконання постанови Ради.

Вважаючи в принципі постанову Шкільної Ради відповідною моментів п. Попечитель, для розв’язання справи,

радив зробити реформу Округи, по якій; п.п. Ліперовський, Николайчик та Іванов одпали би від Округи самі собою.

15 листопаду було знов засідання Шкільної Ради, де обмірковувалося це питання. З огляду на те, що Округи, як апарат, поки що потрібні для Секретарства Освіти і що реформу можна перевести тільки після відповідного законопроекту, чого в короткий час не можна зробити, Шкільна Рада не ухвалила проекта п. Попечителя і постановила листовно прохати його запропонувати В. Ф. Іванову та Ф. Д. Николайчику подати прохання про увільнення їх від виконання обов'язків по Шкільній Окрузі. Мотивом пропозиції було зазначено, що вони не відповідають завданням Шкільної Справи при новім ладі життя на Україні.

Про п. Ліперовського було повідомлено, що він увільняється від виконання обов'язків помішника Попечителя Київської Шкільної Округи і прикомандіровується до Секретарства.

З огляду на те, що Шкільна Рада вважала необхідним в найблизчій часі мати в Окрузі людей, що були б знайомі з вимогами шкільної справи в Українській Республіці, був поданий певний термін для здійснення постанови Ради. До цього примушувала також опаска одволікання справи з боку Шкільної Округи, яка рахує себе органом Временного Правительства.

Опаска ця справдилася: п. Попечителем було запропоновано вище згаданим особам лишитися на місцях до розв'язання питання Генеральним Секретаріатом, якому занесено було скаргу Попечителем в купі з групою офіціальних представників різних відомств.

Генеральний Секретаріат з постановою Шкільної Ради згодився.

29 листопаду директор канцелярії Генерального Секретарства освіти П. Зайцев, з доручення Генерального Секретаря освіти І. Стешенка відвідав управління Київської Шкільної Округи, де мав розмову з представниками служачих округи з приводу уміщеної вчора в київських газетах звістки

про припинення цими служачими праці в окрузі після увільнення д.д. Ліперовського, Николайчика та Іванова.

Прочитавши служачим офіційне в цій справі роз'яснення Ген. Секретаря, п. Зайцев звернув особливу увагу служачих на ті пункти цього роз'яснення, де виявляється той факт, що Ген. Секретарем зроблено було всі заходи для розв'язання справи з одставкою згаданих осіб в найлекшій і найменш образливій для них формі, бо з розмови вияснилось, що представники служачих округи протестували якраз проти форми усунення.

Генеральне Секретарство освіти хотіло порозумітись з попечителем шкільної округи в тім напрямку, щоби не усувати згаданих осіб з посад, а лиш дати одному з цих відпустку до вислуги пенсії, другого одкомандірувати до управління Варшавської шкільної округи, звідки він був прикомандирований, а третьому – дати иншу посаду, але попечитель округи не пішов назустріч цим заходам Секретарства і це причинилось до усунення з посад Ліперовського, Николайчика та Іванова.

Представник Секретарства освіти зауважив далі служачим, що українському народові на полі освіти тепер потрібні не тільки такі люде, котрі не будуть шкодити українській справі, але і такі, що всю душу, всю снагу віддали б на діло переведення в життя освітних задач. Генеральне секретарство мусило усунути з посад осіб, яких воно не могло вважати відповідними своїм завданням. Це є право революційної влади, яка не відповідала б своєму призначенню, коли б віддала в непевні руки переведення в життя своїх завдань. Генеральне секретарство дивилось на посади помішника попечителя шкільної округи та округних інспекторів як на такі, що мають політичне значіння і через то повинні бути заміщені людьми певного напрямку. Секретарство освіти є органом демократичної влади, яка спирається на волю організованої української людности і підлягає всім її вимогам та критиці, до якої ставиться як найуважніше. Союз служачих округи, який дбав про свої професійні інтереси, на думку

промовця, не зважив цієї політичної сторони справи, коли став на шлях рішучого протесту” [28, с. 200-201].

Продовжуючи свою політичну лінію, І. М. Стещенко звертається до УЦР з пропозицією скасувати шкільні округи та запровадити інститут комісарів шкільної освіти, які були б підпорядковані виключно секретарству освіти. За його дорученням Генеральне секретарство почало терміново опрацьовувати законопроект про ліквідацію шкільних округ. До речі, на його розробку воно затратило всього кілька тижнів, і 28 грудня 1917 р. Центральна Рада приймає пропозицію І. М. Стещенко. Основними положеннями закону були такі:

“1) Шкільні Округи на території Української Народної Республіки скасувати.

2) Тимчасове завідування справами Київської Шкільної Округи і Харківської та Одеської Шкільних Округ, оскільки ці останні дотикалися шкіл і території Української Народної Республіки, і також переведення ліквідації цих Округ передати особним Комісаріатам в складі чотирьох українців і трьох представників меншостей.

3) Призначення комісарів здати на Генерального Секретаря Справ Освітніх з тим, аби комісари від меншостей призначалися по згоді з відповідним національним Секретарством.

4) Попечителів Київської, Харківської та Одеської Шкільних Округ і всіх урядовців цих Округ увільнити за штат на загальних основах, як що їх не буде призначено на нові посади.

5) Доручити Секретарству Справ Освітніх внести до Центральної Ради законопроект про передачу справ Шкільних Округ відповідним Секретарствам, місцевим самоврядуванням та іншим.

6) На час існування Комісаріатів передати до їх розпорядження кредит Шкільних Округ, крім кредитів на удержання Попечителів, їх помічників та Окружних інспекторів, і ввести натомість посади по 7 комісарів на кожному Округу з удержанням 600 карб. кожному Комісарові.

7) Скасування Комісаріатів перевести наказом Генерального Секретаря Справ Освітніх” [29, арк. 106].

Прийняття такого законодавчого акта означало не що інше, як перемогу генерального секретаря на шляху розбудови нової школи, адже було ліквідовано оплот русифікаторської політики в галузі освіти – шкільні округи. Саме після прийняття цього закону з’явився цікавий документ, підписаний І. М. Степенком, у якому була визначена сутність українізації освіти. Ідеться про обіжний лист до директорів середніх шкіл усіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових й інших шкіл України. Зважаючи на його значущість для розуміння поглядів І. М. Степенка на сутність українізації школи, наведемо зміст циркуляра повністю:

“Нові умови політичного життя в Українській Республіці одкривають перед школою цілком нові перспективи, ставлять перед нею нові завдання. Одним із головних завдань мусить бути виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. Національне виховання було кепсько поставлено в старій школі монархічної Росії, і це призвело до повної національної байдужосте, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи. Цього не повинно бути в оновленій Україні, яка витворена до життя патріотизмом і гарячим ентузіазмом широких мас людносте. Цей ентузіазм всяка школа повинна піддержувати, розвиваючи тонкі парости дитячого захоплення і високого почування.

З огляду на це прошу Педагогічні Ради всіх середніх шкіл України обговорити питання національного виховання і намітити план діяльносте. З свого боку подаємо до уваги педагогічних рад такі проекти національного виховання:

1) В кожній школі треба завести українську мову та українознавство (програми і розклад предметів вже розіслано цими днями).

2) Поруч з шкільним вивченням рідних дисциплін по школах слід запровадити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії і т.п. Яко матеріал для цих работ школярів, кожна урядова школа повинна заснувати українські бібліотеки на спеціальні кошти,

а також допомогти учням порадами і грошми по їх бажанню відкрити українську читальню для малосвідомих товаришів.

3) Підкреслюючи той загальновідомий факт, що театр найбільше впливає на свідомість слухачів, ми вважали б дуже бажаними регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників; декорації легко може замовити педагогічна рада школи.

4) Велике значіння ми надаємо всяким літературно-вокальним вечіркам, присвяченим тому чи іншому письменникові; дуже корисно було б в такому разі перед вечіркою читати невеличкий реферат, де б з'ясовано було діяльність письменника та його значіння для нашого письменства.

5) Щоб виготовити гарних виконавців для цих вечірок, дуже бажано було б організувати лекції по українській декламації в вільні від шкільної роботи години.

6) Весною і літом слід би організувати подорожі-екскурсії в різні місця, де б учні змогли на власні очі побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини; такі подорожі, виховуючи здорове національне почуття, допомагають учням при вивченні рідної історії та мистецтва, і через те вони можуть входити в нормальний план викладів зазначених предметів (само собою, наладити подорожі можна тільки після того, як життя на Україні зробиться нормальним).

7) Нарешті, велике значіння має доладу поставлена організація учнів – різні союзи, спілки, особливо, коли ця організація переводиться на національному ґрунті; так, путяща організація “Юнацької спілки” по середніх школах України зможе цілком переродити наших дітей і з'єднати їх всіх в одну міцну сім'ю, дужу своїм національним духом.

Надаючи всім цим засобам велике значіння, прошу Педагогічні Ради повідомити Секретарство, який план намічено в справі переведення цієї програми в життя.

При цьому прикладаються: а) Реєстр оригінальних та перекладних п'єс, визнаних Театральним відділом можливими

для виконання учнями середніх шкіл, і збірників віршів для декламації і в) покажчик підручників для подорожі” [30, арк. 17].

Ці чинники генеральний секретар освітніх справ також не міг не враховувати. Він мав шукати вихід із ситуації, що склалася. І. М. Стешенко запропонував виключити з навчального плану окремі предмети, зокрема латинську та російську мови. Було вирішено також переглянути перелік так званих обов’язкових предметів. Водночас генеральний секретар виходив з того, що “українська мова на території України повинна бути обов’язковою, як мова державних інституцій...”, а “українознавство повинно стати певною підвалиною національного виховання...” [31, с. 104]. Більше того, Генеральне секретарство освіти наголошувало на тому, що до цієї справи “приступати треба з чистими руками, і коли ми чуємо, що за ці предмети беруться скомпрометовані люде, вчорашні вороги українства, у нас серце переповняється жахом: ці люде можуть дискредитувати це святе для нас діло в широких колах громадянства. Секретарство, стоячи на сторожі наших національних інтересів, повинно сказати цим людам: “Одійдіть на бік! Не поганьте святої справи!”...” [31, с. 104].

Чи вдалося І. М. Стешенку та його соратникам перебороти ці негативні чинники на шляху до українізації школи? Вивчення документальних джерел дає підстави стверджувати, що, незважаючи на короткий час свого керівництва системою освіти, у справі українізації колишніх русифікованих навчальних закладів їм вдалося зробити чимало.

Насамперед ідеться про формування потужної громадської думки стосовно впровадження українознавства в закладах освіти. Успішність докладених зусиль підтверджують ухвали про українізацію шкіл, що їх прийняли сотні й тисячі різних сільських, волосних, повітових, губернських зібрань, організацій, з’їздів. На підтвердження цього висновку наведемо слова одного із сучасників тих подій – Є. М. Грицака, якого цитує Б. П. Кравченко: “Село спонтанно ринуло в українську школу” [32, с. 118].

Велике значення для українізації школи мало те, що Генеральне секретарство освіти вчасно подбало про програмно-

методичне забезпечення навчально-виховного процесу. Ще в серпні 1917 р. було опрацьовано і надіслано в школи відповідні програми [33, с. 63]. Розпочато підготовку підручників, з'явилися методичні статті в журналі “Вільна Українська школа” [34, с. 68-74]. На початку 1917–1918 навчального року всі загальноосвітні заклади України одержали обіжник І. М. Стешенка, яким було чітко визначено:

“1. В усіх школах повинні вивчатися предмети українознавства, що викладатимуться українською мовою.

2. Паралельно мають організовуватися гуртки для позакласного вивчення літератури та історії України, створюватись бібліотеки української літератури.

3. Враховуючи вплив театру на свідомість юнацтва, необхідно регулярно влаштовувати українські спектаклі в школах, залучаючи до участі в них учнів. Треба також проводити літературно-музичні вечори, присвячені українським письменникам.

4. Необхідно організувати національні учнівські спілки.

5. Регулярно проводити подорожі та екскурсії по місцях, пов'язаних з історією України...” [23, с. 13-14].

Цей адміністративний захід був результативним. Деякі джерела стверджують, що на початку 1917–1918 навчального року в Україні були українізовані майже всі народні школи [35, с. 76]. Навряд чи це було саме так, проте справа з місця зрушила.

Зазначимо також, що не тільки до запровадження українознавства в закладах освіти відбувалася розбудова національної школи за часів керівництва І. М. Стешенка. Важливим напрямом роботи було створення нових закладів освіти на засадах національної школи. І в цій сфері генеральному секретарю разом із соратниками вдалося зробити чимало. Вище вже згадувалося про відкриття Першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві у березні 1917 р. Того самого року у вересні в Києві було відкрито Другу українську державну гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства, Третю українську гімназію і Четверту українську гімназію (товариством “Просвіта”) на Шулявці. За даними

Генерального секретарства освіти, до осені 1917 р. було взято 53 дозволи на відкриття громадських або приватних закладів освіти, зокрема на Київщині – 18, на Полтавщині – 16, на Поділлі – 5 гімназій та 1 реальної школи, на Чернігівщині – 1, на Катеринославщині – 2, на Херсонщині – 5, на Волині – 2. Українські гімназії було відкрито в Харкові, Катеринодарі та в інших містах. І це всього за кілька місяців [33, с. 113-115]. Справді, приклад, вартий наслідування.

Проте розбудова рідної школи для І. М. Стешенка означала не тільки її українізацію. Як зазначав С. О. Сірополко, “відстоюючи інтереси рідної школи для українського народу, І. М. Стешенко зовсім не йшов на загибель школи інших народів України, бо Центральна Рада та Генеральне секретарство освіти увесь час стояли на сторожі прав національних меншостей України” [36, с. 152]. І це не було чимось дивним. Адже український народ та українське громадянство, що протягом майже трьох століть зазнавали національного гноблення й неволі, не могли обрати іншу позицію стосовно народів неукраїнської національності. Саме тому III Універсал Центральної Ради [36, с. 98-100] проголосив національно-персональну автономію для забезпечення народам України “права й свободи самоврядування в справах їх національного життя”.

Зрозуміло, що розбудова національної школи для кожної народності була одним із найважливіших елементів її національного життя. Через те І. М. Стешенко та його соратники, не чекаючи прийняття закону про національно-персональну автономію, розпочали розбудовувати національну школу кожного з народів, які проживали на території України. Програму цієї роботи викладено в надзвичайно цікавому документі – Проекті плану управління справами освіти в Україні. Його, з ініціативи І. М. Стешенка, підготували працівники Генерального секретарства освіти та обговорила Генеральна шкільна рада, а потім цей проект було обговорено під час наради в справі організації народної освіти в Україні, що відбулася 15-20 грудня 1917 р. Наводимо цікавий, на нашу думку, факт, що стосується підготовки наради. І. М. Стешенко

завжди був твердо переконаний у тому, що освітні проблеми не можуть бути предметом уваги тільки педагогів. Це справа всього суспільства, адже йдеться про його майбутнє. Тому Генеральне секретарство освіти, готуючи зібрання, прагнуло зробити його всенародним, заручитися підтримкою всієї громади. Для цього “Організаційне бюро негайно роздрукувало в часописах і розіслало до всіх вищезгаданих організацій заклик на нараду і “Статут наради” з проханням надсилати доклади до органу бюро...” [37, с. 54]. До участі запросили всіх, хто прочитав оголошення про проведення наради і виявив бажання взяти участь в обговоренні питань порядку денного [38, с. 196].

Щоправда, “через брак часу та поштові незручності, а найбільше через ненормальне становище залізниць на з’їзд приїхало делегатів менше, ніж гадали. З правом рішального голосу прибули 141 делегат: з них од земств 46 чол., од міст – 18, од учительських організацій – 64 і од Генерального секретарства освіти 5, від Орган. Бюро і докладчиків – 8. З правом дорадчого голосу прибуло 50 делегатів” [37, с. 54].

У цей же період генеральний секретар потроху змінює погляди з поміркованих федералістських на більш радикальні самостійницькі, на засіданнях Генерального секретаріату виступає з радикальними пропозиціями щодо відносин з Росією [39, арк. 12-13].

Ось так – просто, дохідливо і водночас конкретно – розвивав І. М. Стешенко ідею національного виховання, складовою якого була українізація освіти. Більше того, він пропонував пересічному вчителю конкретну методику реалізації завдання національного виховання, віддаючи перевагу в ній активним формам спільної діяльності педагогів і дітей. Ведучи мову про українізацію освіти та діяльність І. М. Стешенка у справі її здійснення, треба зазначити, що не тільки опір керівників освітніх закладів та інституцій заважав справі українізації, були й інші, не менш серйозні, чинники. Ось що читаємо в одній зі статей журналу “Вільна Українська Школа”: “Треба визнати, що із заведенням українознавства дуже запізнилися. Справді, по всіх школах уже пороблено розклад предметів, і

всякий учитель, набіраючи собі комплект лекцій, мав той чи інший розрахунок. Українознавство, одтягаючи від деяких предметів години, тим самим завдає цього вчителя в прикре становище. З другого боку, серед року важко знайти вчителів-спеціалістів, бо всі вони не могли чекати уроків по українознавству і мусіли обтяжити себе іншою працею...” [31, с. 102-103].

У серпні 1917 р. було проведено II Всеукраїнський педагогічний з'їзд та Всеукраїнський професійний з'їзд учителів, де головним завданням ставилося сприяти освітньому розвитку народу шляхом боротьби “з темрявою, що охопила нашу Землю, після чужого панування”. 5 жовтня було відкрито Київський народний університет, а 10 жовтня створена Педагогічна академія, завданням якої стала підготовка вчителів з українознавства. Українознавство стає політикою та філософією не тільки Генерального секретарства освіти, а й усієї УЦР. І. М. Стешенко разом з О. К. Дорошкевичем підготували “Матеріали по питанню викладання предметів українознавства в навчальних закладах”, що склалися з чотирьох розділів: історія, географія, українська мова, художня словесність. Україна розглядалась як цілісність етносу – нації, території, матеріальної та духовної культури українців на теренах України і на різних континентах світу, а українознавство – як історичний досвід, аналіз існуючих проблем, прогноз майбутнього розвитку. Це було методологічне пізнання та висвітлення етногенезу з розвитком держави, світової цивілізації та культури. І. М. Стешенко з надзвичайним запалом переймався своєю місією організації українізації освіти. Він опрацьовує план української шкільної системи і ґрунтовної українізації російської школи. Не вдаючись у політичні дискусії, почав з іще більшою енергією втілювати цей план у життя. У цій справі він не знав компромісів і твердою рукою запроваджував українську мову в народних школах. Російські кола ненавиділи І. М. Стешенка. Вони розуміли, що введення української мови в школах вириває в них із рук останнє знаряддя русифікації й нищить останні позиції російського імперіалізму і його панування на

українській землі. 8 січня 1918 р. УЦР затверджено поданий І. М. Стешенком законопроект про встановлення окремої штатної посади – вчителя української мови і літератури. Завдяки діяльності генерального секретарства освіти в 1917–1918 рр. створено цілу низку українських вищих навчальних закладів, мистецьких організацій та наукових установ. Найпершою з вищих шкіл, що виникли тоді, стала Українська державна академія мистецтв [29, арк. 159]. За дорученням І. М. Стешенка, була створена організаційна комісія на чолі з професором Київського університету Г. Г. Павлуцьким, яка окреслила мету і завдання Академії мистецтв, виробила статут, кошторис, намітила кандидатури професорів. 27 жовтня 1917 р. серед 20 кандидатур комісія вибрала професорів академії – усього 8 осіб. Серед них – Василь та Федір Кричевські, Георгій Нарбут, Михайло Бойчук та інші. Ректором академії одногосно було вибрано Василя Кричевського. 5 грудня 1917 р. Академію мистецтв було урочисто відкрито. На відкритті виступив І. М. Стешенко, який відзначив важливість цього першого кроку у створенні власної національної освіти, підкреслюючи, “що відтепер можна буде не їздити по науку до чужих людей, а розвивати власну, українську культуру в себе дома” [40, с. 13].

І. М. Стешенко також приділяв велику увагу створенню українського театру. За розпорядженням УЦР було створено Театральний комітет. Поза своєю роботою в Києві, І. М. Стешенко часто виїздив на місця, аби там безпосередньо брати участь у творінні українських шкіл та давати вказівки органам місцевої влади. Виникала велика необхідність у підготовці вчителів української мови, інструкторів і діячів позашкільної освіти. Для цього по всій Україні було організовано курси українознавства. При допомозі Всеукраїнської учительської спілки влітку 1917 р. вдалося організувати до сотні українських учительських курсів на кошти місцевих самоуправ, а за допомогою Товариства шкільної освіти – виробити український правопис і підручники. Велику увагу приділяв І. М. Стешенко створенню українських гімназій у селах і невеличких містечках. Прохання про їх

заснування генеральний секретар освіти приймав особисто, надаючи допомогу кожному, хто звертався до нього з цією проблемою. На державні кошти три українські гімназії відкриваються в Києві, у селах Маслівка та Квітки, місті Ржищеві на Київщині; три українські гімназії відкрились у Золотоніському повіті.

Тільки до літа 1917 р. було відкрито 53 українських середніх школи, в тому числі 3 українські гімназії в Києві. В 1918 р. в Україні діяло 1162 вищих початкових школи. Протягом 1917–1918 рр. українська влада відкрила два університети – в Києві та Кам'янець-Подільську, історико-філологічний факультет у Полтаві, Українську академію мистецтв, Українську академію наук. Діяло понад 100 учительських курсів, 952 “Просвіти”, виходило 63 періодичних видання, побачило світ 1084 найменувань книг українською мовою [41, с. 472-473].

Однією з найгостріших проблем української освіти в добу визвольних змагань була освіченість учителя. Вирішенням цієї проблеми стало заснування Української педагогічної академії [33, с. 63].

Досить актуальними залишаються й сьогодні педагогічні ідеї І. М. Стешенка про постійне вдосконалення вчителів. Більше того, вони й у майбутньому не втратять своєї цінності. Не на одне десятиліття випереджаючи свій час, І. М. Стешенко вважав, що необхідно створити й таку вищу школу, у якій мають навчатися вчителі з вищою освітою. Важливим напрямом діяльності І. М. Стешенка на посаді генерального секретаря освіти був також розвиток вищої української школи. Він заперечував тим, хто казав, що теперішні “московські” університети треба залишити, а поряд з ними відкривати українські, польські та єврейські вищі школи. На його думку, усі школи, створені на кошти українського народу, повинні бути українськими, а в них, у разі потреби, можна читати лекції на кількох мовах, як це робиться в інших європейських країнах. З ініціативи І. М. Стешенка було також створено Народний університет, щоб забезпечити доступ до вищої освіти українською мовою тим, хто не мав змоги закінчити

російськомовні гімназії, установлювалось також право вступати до університету навіть із незакінченою середньою освітою. Педагогічні ідеї І. М. Стешенка підкреслювали його прагнення підняти інтелектуальні сили української нації для духовного відродження. Він був людиною всебічно обдарованою, досконало володів французькою, іспанською, німецькою, багатьма слов'янськими мовами. На думку І. М. Стешенка, здобутками автономії України мають користуватися всі народи, які мешкають на її території, але український народ має забезпечити свої права як державний господар своєї землі. Виходячи з цього, всі школи в Україні, задовольняючи сучасні потреби життя, не можуть обходитися без знання мови того народу, який є державним на українській території, без знання історії, географії та літератури державного народу.

І. М. Стешенко залишив посаду міністра народної освіти, пішовши у відставку разом з усім кабінетом В. К. Винниченка. На початку 1918 р., коли розпочалася більшовицька агресія проти УНР, а також унаслідок міжпартійних дискусій про шляхи ліквідації небезпеки встановлення влади більшовиків, голова уряду і міністр внутрішніх справ УНР В. К. Винниченко подав у відставку. Разом з ним, солідарний з іншими колегами, склав повноваження міністра народної освіти також і І. М. Стешенко.

30 липня 1918 р. він був на смерть забитий у Полтаві невідомими злочинцями. Похований на Байковому кладовищі в Києві. За однією з версій, І. М. Стешенко був убитий членами місцевої більшовицької організації за свої проукраїнські погляди і професійну діяльність на посаді генерального секретаря і міністра освіти УНР.

4.3. Політико-правові концепції В. К. Прокоповича щодо розвитку системи державних органів управління освітою і функціонування вищих органів виконавчої влади в цілому

Іншим прикладом вдалої кадрової політики УНР є останній міністр освіти УНР В. К. Прокопович і хоча з історичних причин його вклад у розбудову української державності скромніший ніж міг би бути, але і ті звершення на посаді яких він добився за той короткий час, який на ній перебував заслуговують найдетальнішого аналізу.

Народився В'ячеслав Костянтинович Прокопович 10 червня 1881 р. у Києві в родині священника. Батько походив зі старовинного козацького роду з Чигиринського повіту Київської губернії.

Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету В. К. Прокопович викладав історію в державній гімназії. Після заборони через “українофільство” працювати в державних навчальних закладах учителював у приватних гімназіях, отримав посаду наукового бібліотекаря в Київському міському музеї. На початку ХХ ст. брав активну участь у політичному житті: від 1905 р. – член української радикально-демократичної партії, від 1908 р. – член Товариства українських поступовців. У 1911–1914 рр. під псевдонімом С. Волох редагував педагогічний журнал “Світло”, друкувався в українській пресі [42, с. 181]. Як свідчать сучасники, на початку ХХ ст. В. К. Прокопович був відомим і авторитетним педагогом у Києві, якого, до речі, добре знали й поза межами міста.

У 1917 р. В. К. Прокопович був обраний до складу Української Центральної Ради. Восени цього ж року він став одним із співзасновників Української партії соціалістів-федералістів. Саме цією партією В. К. Прокопович був делегований до складу уряду В. О. Голубовича.

Призначення Прокоповича на посаду стало можливим після звільнення Києва від більшовиків і відновлення українського уряду. Рада Народних Міністрів, яку очолював В. О. Голубович, повернулася до Києва, була оголошена чергова реорганізація уряду. Портфель народного міністра освіти 24 березня [16, с. 227] отримав саме Вячеслав Костянтинович Прокопович – як представник Української партії соціалістів федералістів (колишнього ТУП) [22, с. 152-153].

Досліджуючи період роботи В. К. Прокоповича на посаді народного міністра освіти, треба зазначити, що він користувався великою повагою в народі України. Автори книжки “Уряди України у ХХ ст.” наводять такий приклад: “Коли наприкінці березня 1918 р. до Києва прибула делегація Лубенського з’їзду хліборобів і представників селянства Полтавщини й висловила незадоволення політикою уряду, особливо в земельному питанні, В. Прокоповичу, міністрові судових справ С. Шелухіну була виявлена довіра, їм заявили: “Зоставайтеся на своїх посадах надалі, ви – наші міністри” [42, с. 181]. В. К. Прокоповичу вдалося за досить короткий час свого перебування на посаді міністра освіти внести на розгляд уряду низку важливих питань діяльності освітньої системи держави. Це були законопроекти про тимчасові штати середніх та вищих початкових шкіл [16, с. 304-305], про виділення коштів на виготовлення підручників та облаштування тимчасової семінарії для вчителів початкових шкіл на Холмщині [16, с. 281], про увільнення шкільних будинків від реквізиції [42, с. 48], про нові функції педагогічних рад по середніх державних школах [16, с. 311-312] та ін. На жаль, вони не були впроваджені в практику роботи закладів освіти. Адже, як зазначалося під час одного із засідань Кабінету, “в провінції немає ніякої влади, а та влада, яка є, дискредитує український уряд...” [16, с. 283].

Окрім законотворчої діяльності, міністр займався й іншими, не менш актуальними проблемами функціонування освітньої галузі. Так, відразу після повернення УЦР з Житомира до Києва на порядок денний гостро було поставлено питання про всенародне загальне навчання. Особлива комісія

при Генеральній шкільній раді виробила головні основи всенародного навчання. У цьому документі проголошувалося:

“1. В Українській Нар. Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержувати безплатну освіту в добре організованій загальноосвітній школі.

2. Час науки в народній школі 7 років. Перший ступінь 4 роки, другий (продовження) – 3 роки.

Увага. В першу чергу забезпечується перший ступінь.

3. Школи відчиняють місцеві самоврядування в залежності від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до чотирьох груп шкільного віку дітей: 7, 8, 9, 10 літ для першого ступеня і 11, 12 і 13– для другого ступеня.

4. Кількість дітей на одного вчителя повинна бути ні в яким разі не більше 40 душ.

5. Утворення шкільної сітки і складання фінансового плану для її здійснення доручається міським і повітовим земським самоврядуванням.

6. Утримання в народній школі першого ступеня з державних коштів буде 1800 карб. на рік і 150 карб. на навчання закону Божого за кожен комплект, а всього на комплект (40) на рік 1950 карб.

7. Приватнім безплатним школам лишається право включитись в шкільну сітку через відповідне місцеве самоврядування на загальних основах”.

Для реалізації цього плану міністром було скликано нараду з представників губернських, земських та міських управ, розроблено спеціальні анкети для вивчення стану справ на місцях, дано доручення провести обстеження території України з метою розроблення детального плану запровадження загального навчання українського народу. Щоправда, через установлення гетьманської влади плани В. К. Прокоповича стосовно реалізації ідеї загального навчання лишилися на папері [43, с. 190-191].

Активна діяльність міністра В. К. Прокоповича на освітянській ниві не заважала йому займатися й іншими державницькими проблемами, про що свідчать протоколи засідань РНМ та МР, які відбувалися майже щоденно. Серед

таких проблем він особливого значення надавав плану роботи уряду.

1 квітня 1918 р. міністр народної освіти В. К. Прокопович уперше виступив на засіданні РНМ. У протоколі цього засідання читаємо: “Слухали: Заяву Прокоповича: “Минув вже тиждень роботи Кабінету в повному складі, і між тим він не виявив свого лиця перед громадянством, і ми самі не обміркували тих основних принципів, які мають координувати нашу роботу; прошу поставити на порядок денний питання про декларацію, негайне складання якої для мене і Шелухіна являється кінцевою умовою можливості нашої роботи в Кабінеті.

Ткаченко каже, що у відсутності Голови Ради народних міністрів він не може поставити цього питання на обміркування, і пояснює, що Кабінет складається по персональному принципу і, що коли хто вступає в склад Кабінету, то знає від Голови ті принципи, якими керується Кабінет в своїй роботі” [16, с. 241].

Можна висловити припущення, що в даному питанні згоди між головою уряду та міністром освіти не було від перших днів перебування В. К. Прокоповича на посаді. Очевидно, що не дійшли вони згоди й надалі.

Тому і з'явився в протоколі засідання РНМ 27 квітня 1918 р. такий запис: “На засідання прибуває міністр Прокопович і відчитує таку заяву: “Через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, а значить, не виявив досі повного і ясного шляху та конкретної програми діяльності; через те, що нинішній Кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці; через те, що міністри – члени партії соціалістів-федералістів – не можуть стати до активної участі і впливу в загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук, – ми, Шелухін, Чопівський, Прокопович, підлягаючи директиві Головного комітету, виходимо із складу теперішнього Кабінету як міністри; а для того, щоб технічний апарат, коло якого ми стояли і порушення, хоч тимчасове, правильних функцій якого може шкідливо

одбитися на інтересах державних справ, має змогу працювати без перерви і дістати згодом керівничих в порядку преємственості роботи – ми тим часом готові лишитися, як управляючі міністерствами” [16, с. 313].

2 травня 1918 р. В. К. Прокопович підписав свій останній наказ по Міністерству народної освіти. У ньому зазначалося: “Уступаючи обставинам, за якими стоїть сила, складаю з себе обов’язки Міністра Освіти. Співробітникам, щирою працею і дружньою допомогою яких я тільки міг вести діло, за що прошу прийняти щиру й глибоку подяку, закликаю заховати спокій і провадити далі справу, твердо пам’ятаючи, що не можна ані на хвилину припиняти чи ослаблювати як найінтенсивнішу роботу коло організації рідної школи, бо то – основа нашої державности.

Народній Міністр Освіти В. Прокопович” [44, арк. 5].

Хоча деякі вчені вже дали історичну оцінку діям В. К. Прокоповича, але автор вважає за необхідне дати правову оцінку його відставці. Дії останнього міністра освіти УНР фактично були спрямовані на те, щоб повернути осіб, наділених державною владою, до морально-етичного елемента політичної відповідальності, тієї форми відповідальності, від котрої державні діячі в сучасному світі відмовляються в першу чергу. Такий вчинок є зверненням до професійної етики державного службовця, а також до відродження в його класичній формі такого елемента романо-германської правової сім’ї, до якої, до речі, належить і сучасна Україна, як публічне право. Це спроба повернути політиків і чиновників до моральності й етичності у своїй діяльності, до особистої відповідальності за свої слова та вчинки. І прикметним є те, що саме міністр освіти був ініціатором таких дій.

Після гетьманського перевороту В. К. Прокопович відмовився співпрацювати з новим урядом М. Л. Василенка, незважаючи на досить наполегливі пропозиції останнього. Пізніше, за часів Директорії, він займався дипломатичною діяльністю. Із 26 травня до 14 жовтня 1920 р. керував РНМ. Наприкінці 1920 р. В. К. Прокопович емігрував з України.

В еміграції він знову повернувся до керівництва Міністерством освіти, на короткий час посівши цю посаду в першому еміграційному уряді УНР А. М. Лівіцького. У 1924 р. В. К. Прокопович переїхав до Парижа, де став “одним із найближчих сподвижників С. Петлюри й посідав важливі посади в уряді УНР у вигнанні. Після вбивства С. Петлюри від 1926 р. до 1939 очолював уряд” [42, с. 183].

Перебуваючи в еміграції, крім урядових справ, займався виданням двомісячного журналу “Тризуб”, дослідженнями історії м. Києва та сфрагістикою.

Життєвий шлях В. К. Прокоповича завершився 7 червня 1942 р. у Франції, де він і похований [22, с. 44].

Список використаних джерел:

1. *Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада : навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / В. Ф. Верстюк ; Міжнар. фонд “Відродження”, Міністерство освіти України. – Київ : Заповіт, 1997. – 344 с.
2. *Христюк П. О.* Замітки і матеріали до історії української революції / П. О. Христюк. – Wien, 1921. – (Українська революція. Розвідки і матеріали ; кн.1). Т. 1 : 1917–1920 р. – 204 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 39. Відомості на виплату заробітної плати співробітникам міністерства і списки їх; відомості про кредитування занять. Листування з театральним відділом. 75 арк.
4. *Гай-Нижник П. П.* Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ : Українське агентство інформації та друку “Рада”, 2009. – Вип. XXIV. – С. 229-270.
5. Наказ Українській Центральній Раді // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – С. 1-2.
6. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко. – 4-те вид., стер. — Київ : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 429 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української

- Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 29. Штати й проекти штатів міністерства освіти. 43 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. “Українська центральна рада”. Оп. 1. Спр. 5. Універсали Центральної ради. 19 арк.
  9. Постанова Тимчасового Уряду // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – С. 1.
  10. Декларація Генерального Секретаріату // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – С. 2-3.
  11. *Слюсаренко А. Г.* Історія української конституції. / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – Київ : Т-во “Знання” України, 1993. – 192 с.
  12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1063. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, оп. 2, спр. 2. Універсали (копії) УЦР, відозва на захист УНР та проти влади П. Скоропадського, інтерпеляція Малої Ради про репресії її членів та з ін. питань; списки міністрів та товаришів міністрів УНР, списки адрес та телефонів вищих державних установ УНР. 19 арк.
  13. Довідник з історії України : в 3-х тт. Т. 1 (А-Й) / упоряд. : І. З. Підкова, Р. М. Шуст ; Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту. – Київ : Генеза, 1993. – 240 с.
  14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 12. Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру Секретарства, та Міністерства освіти УНР. 84 арк.
  15. Декларація Генерального Секретаріату // Нова Рада. – 1917. – № 150. – С. 1.
  16. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2-х т. / ред. кол.: В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький [та ін.]; Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 1997. – Т. 2. : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 424 с.
  17. *Кудлай О. Б.* Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 59-88.
  18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 61. Звіт про діяльність департаменту. (нижчої освіти) 23 вересня 1917 р. – травень 1918 р. 16 арк.

19. Закон України “Про освіту” : за станом на 1 січня 2013 р. / Верховна Рада України : Офіц. вид. – Київ : Палам. вид-во, 1991. – 34 с. – (Бібліотека офіційних видань).
20. *Сірополко С. О.* Народна освіта на українських землях і в колоніях : [Освітній рух за часів національно-визвольних змагань українського народу] / С. О. Сірополко // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія. – Київ : Знання, 2005. – С. 379-384.
21. *Луб’янов І.* “Наш провід попав до рук дрібної шантрапи” / І. Луб’янов // Газета по-українськи. – 2013. – № 32 (1574). – С. 26.
22. *Верстюк В. Ф.* Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури. – Київ : [б.в.], 1998. – 255 с.
23. Український педагог Іван Стешенко : посібник з історії педагогіки / ред. В. Слюсаренко. – Київ : КМІУВ, 1994. – 220 с.
24. *Лікарчук І. Л.* Міністри освіти України : у 2 т. / І. Л. Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О. М., 2002. – Т. 1 : (1917–1943 рр.). – 328 с.
25. *Сірополко С. О.* Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко ; ред. Ю. Вільчинський, Л. Масенко ; Український Вільний Ун-т, Друзі товариства ім. Григорія Ващенка. – Київ : Наукова думка, 2001. – 912 с.
26. *Іванова А. Ю.* Законодавчий процес і законодавча техніка у період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень” / А. Ю. Іванова ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2005. – 20 с.
27. *Пастернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. / С. Пастернак. – Київ : Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. – 127 с.
28. Хроніка // Вільна українська школа. – 1917. – № 3-4. – С. 197-206.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. “Українська центральна рада”. Оп. 1. Спр. 1. Постанови центральної ради та її комітету про затвердження інструкції про Комісію для підготовки статуту автономії України, компетенцію та склад Комітету Центральної ради, склад Генерального секретаріату та його статут; витяги з протоколів засідань, обіжники, законопроекти та закони, проекти конституції УНР; статут канцелярії Центральної ради; тимчасовий земельний закон і ін. 272 арк.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2201. Міністерство Освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 12. Обіжники Генерального секретаря освітніх справ про організацію роботи в школах України, тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні. 175 арк.

31. *Дорошкевич О.* Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 2. – С. 98-108.
32. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко / пер. з англ. : В. Івашка та В. Корнієнка. – Київ : Основи, 1997. – 423 с.
33. Хроніка // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 1. – С. 63-64.
34. *Черкасенко С.* Кілька слів про українізацію народної школи / С. Черкасенко // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 2. – С. 68-74.
35. *Васькович Г.* Шкільництво в українській національній державі (1917–1920 рр) / Г. Васькович // Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). – Київ, 1996. – С. 66-123.
36. *Сірополко С.* Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1934. – 240 с.
37. Народа в справі організації Народної Освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р. // Вільна Українська Школа. – 1918. – Ч. 5-6. – С. 54.
38. Від Секретарства народної освіти // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 3-4. – С. 194-196.
39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. “Українська центральна рада”. Оп. 1. Спр. 26. Протоколи засідань Генерального секретаріату УНР. 31 арк.
40. *Ернст Ф. Л.* Георгій Нарбут та нова українська книга / Ф. Л. Ернст // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 3. – С. 13.
41. *Литвин В. М.* Історія України / В. М. Литвин. – Київ : Знання, 2006. – 839 с.
42. Уряди України у ХХ ст. / С. В. Кульчицький [та ін]; відп. ред. В. М. Литвин ; Кабінет Міністрів України, НАН України. – Київ : Наукова думка, 2001. – 608 с.
43. *Телячий Ю. В.* Основні напрями освітньої політики на Волині в період Української Народної Республіки (1917–1920 рр.) / Ю. В. Телячий // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть : матеріали Х наук. іст. краєзнавчої конф. : зб. наук. пр. – Луцьк, 2002. – 292 с.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2201. Міністерство Освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 50. Накази по міністерству народної освіти за травень-грудень 1918 р. 191 арк.

Відомості про авторів

Андрусишин Богдан Іванович, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, декан факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Гуз Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Токарчук Ольга Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Шитий Станіслав Ігорович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Наукове видання

**ПРАВОВА ОСВІТА ТА НАУКА
В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ
(КІНЕЦЬ XIX – XX СТ.)**

Монографія

*За редакцією
доктора історичних наук, професора
Б. І. Андрусишина*

Технічний редактор – Т. С. Меркулова

Макетування – Т. М. Ветраченко

Підписано до друку 12.12.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 19,25. Об.-вид. арк. 15,04.
Наклад 300 прим. Зам. № 160
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26